

CLEUNA

Cleuna

God. III., br. 3, Livno, 2019.

Izdavač:

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
BiH – 80101 Livno
Tel.: ++387 34 200 923
++387 34 200 922
Fax.: ++387 34 200 923
e-adresa: info@fmgg-livno.com
www.fmgg-livno.com

Glavna i odgovorna urednica:

Dražena Džeko

Izvršna urednica:

Marija Marić Baković

Uredništvo:

Ružica Barišić
Andelko Barun
Josip Gelo
Marija Marić Baković
Željka Markov
Maja Petrinec
Damir Tadić

Lektura tekstova na hrvatskome jeziku:

Zdenka Leženić

Lektura tekstova na bosanskom jeziku:

Mehmed Kardaš

Korektura:

Zdenka Leženić, Ružica Barišić

Prijevod sažetaka na engleski jezik:

Janja Rimac, Nenad Moačanin (str. xxx)

Grafičko oblikovanje:

Emil Kordić, Željka Markov

Prijelom:

Emil Kordić

Tisak:

Grafotisak Grude

Naklada:

500

Tiskano 2019.

Potpisu Cleuni dali su:
Fondacija za izdavaštvo, Federalno ministarstvo
obrazovanja i nauke, Vlada HBŽ-a

Sva prava pridržana © by FMGG Livno

ISSN: 2303-5501
UDK: 069+94

C L E U N A

Časopis Franjevačkoga muzeja
i galerije Gorica – Livno

3

Livno, 2019.

Sadržaj/Contents

7. Adnan Busuladžić,
Nepublicirane rimske fibule iz zbirke Franjevačkog samostana u Visokom
Unpublished roman fibulae from the collection of the Franciscan Monastery in Visoko
29. Marija Marić-Baković,
Miran Palčok, Rekonstrukcija ograde svetišta iz predromaničke crkve sv. Petra u Rapovinama kraj Livna
Reconstruction of the Sanctuary Screen from the Pre-Romanesque Church of St Peter in Rapovine near Livno
47. Marija Marić-Baković,
Prilog predromaničkoj crkvenoj arhitekturi ranosrednjovjekovnoga Livna
Contribution to the Pre-Romanesque Church Architecture of Early Medieval Livno
57. Michael Ursinus,
Propast samostana u Rami u svjetlu jedne osmanske isprave iz vremena poslije 1687. godine
The Ruin of the Rama Monastery in the light of an Ottoman petition from the time after 1687
65. Tomislav Perković,
Tri matične knjige fra Jure Bogića s konca XVII. i početka XVIII. stoljeća
Prinosi proučavanju starosjedilačkih rodova šireg livanjsko -dinarskog i cetinsko -zagorskog prostora
Three parish registers by Fr Jure Bogić from the end of XVII and beginning of the XVIII century
Contributions to the study of indigenous families of the wider Livno-Dinaric and Cetina-Hinterland areas
89. Jela Duvnjak,
Preslice i tradicijska obrada vune u livanjskome kraju
Distaffs and Traditional Wool Treatment in the Livno Area

- 115.** Damir Tadić,
Zračna bombardiranja Livna u Drugome svjetskome ratu
Aerial Bombardments of Livno in World War II
- 153.** Željka Markov,
Novi prilozi sakralnom opusu Gabriela Jurkića
New contributions to the sacral oeuvre of Gabriel Jurkić
- 191.** Željka Markov,
Prvi međunarodni trijenale grafike Livno
The 1st International Triennial of Graphic Arts in Livno
- 199.** Nenad Moačanin,
Livno i livanjski kraj u Putopisu Evlije Čelebija i u turskim arhivskim izvorima 17. stoljeća
Livno and its surroundings in the „Book of Travels“ of Evliya Çelebi and in the Ottoman Turkish 17th century archival sources
- 209.** Aiša Softić,
Televizijske osmrtnice u Bosni i Hercegovini - Između tradicijskog i savremenog-
Television obituaries in Bosnia and Herzegovina – Between traditional and contemporary –
- 227.** Ružica Barišić,
Bibliografija radova o Livnu objavljenih u Glasniku Zemaljskoga muzeja BiH u Sarajevu 1889. – 2013. (arheologija, etnologija i povijest)
- 233.** **Upute suradnicima časopisa *Cleuna***

Adnan Busuladžić

Nepublicirane rimske fibule iz zbirke
Franjevačkog samostana u Visokom

NEPUBLICIRANE RIMSKE FIBULE IZ ZBIRKE FRANJEVAČKOG SAMOSTANA U VISOKOM

Adnan Busuladžić
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
adnan.busuladzic@hotmail.com

UDK: 902/904”652”
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 7. XI. 2018.
Prihvaćeno: 6. I. 2019.

U arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Visokom, između mnogobrojnih vrlo vrijednih arheoloških nalaza, pohranjen je i izvjestan broj rimske fibule različitog tipa. Riječ je o izrazito profiliranim fibulama sa potpornom gredom i bez nje, lučnim fibulama sa jednom lukovicom na luku – Bügelknopffibeln, lukovičastim, koljenastim, zoomorfnim i prstenastim tipovima. Fibule su u samostanske zbirke dospijevale kao slučajni nalaz i poklon te su postale dio stalnog postava. Do sada nikada nisu bile predmetom analize i publiciranja.

Ključne riječi: lukovičaste fibule, lučne fibule sa jednom lukovicom na luku – Bügelknopffibeln, prstenaste fibule, zoomorfne fibule, koljenaste fibule, izrazito profilirane fibule sa potpornom gredom i bez nje, Franjevački samostan Visoko

Uvod¹

Franjevački samostan u Visokom, pored mnogobrojnih karakteristika po kojima je poznat, ujedno je i velika muzejska zbirka koju sačinjavaju etnološka, arheološka i prirodoslovna postavka. Ovakva praksa nije rijedak slučaj² jer veliki broj franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini u obje provincije bilježi hvale vrijedan muzeološki rad. Tako su zabilježene bogate muzejske zbirke i stalni izložbeni postavi upravo u samostanima u Fojnici, Tolisi, Kraljevoj Sutjesci, Kreševu,

Jajcu, Tomislav-Gradu, Ljubuškom i Livnu.³ Posljednji primjer je u međuvremenu prerastao i u zvaničnu ustanovu Franjevački muzej i galerija Gorica - Livno.

Slična je situacija i sa samostanom u Visokom. Arheološka zbirka ovog samostana podijeljena je prema hronološkom principu na tri cjeline: prahistoriju, antički period i srednji vijek. Prahistorija je zastupljena sa predmetima koji predstavljaju fibule, sjekire, nakit, srpove, tordirane ogrlice te mač.⁴ Antički period je razmjerno dobro poznat po mnogobrojnim kamenim epigrafskim i nadgrobnim spomenicima, arhitektonskim elementima te kulturnim spomenicima, reljefima i skulpturama

¹ Prilikom pisanja ovog rada veliku podršku su mi pružili redovnici iz Franjevačkog samostana u Visokom. Među njima, posebno su se isticali fra Zvonko Miličić i fra Zvonko Benković, moji dragi prijatelji. Njima i cjelokupnom bratstvu samostana se još jednom najsrdačnije zahvaljujem na ukazanoj podršci.

² Bilježe je mnogobrojne zbirke. Vidi: Ožanić at all, 2003, 25.

³ O historijatu ovog fenomena i muzeološkog djelovanja franjevaca u Bosni i Hercegovini vidi: Škegro, 1997, 141–154.

⁴ Gavran, 2000, 126–127.

koji se u ovoj instituciji čuvaju.⁵ U antičkom dijelu se čuvaju i sitni predmeti u formi malenih kipova, posuda, staklenih ulomaka, kopči, keramičkih posuda, amfora,⁶ svjetiljki⁷ i drugih nalaza. Bosansko srednjovjekovlje je također prezentirano kroz nalaze mačeva, pečata i povelja bana Stjepana Kotromanića, srebrenih kovanica, nadgrobnih spomenika i drugih predmeta.⁸

Među ovako sumarno navedenim arheološkim predmetima nalazi se i 15 fibula različitih tipoloških odrednica. Osim loših fotografija na kojima se nazire njihovo postojanje,⁹ ovi predmeti nisu nikada do sada bili predmetom ozbiljnije obrade i prezentacije te je ovo dobra prigoda da se i taj segment arheološkog blaga koji se čuva u franjevačkim samostanima u Bosni i Hercegovini pokaže široj stručnoj javnosti. Osnovni nedostatak i ovih predmeta, kao i drugih iz ove zbirke, je činjenica da se radi o slučajnim nalazima, bez sigurnih podataka o mjestu nalaza, okolnostima i drugim važnim činjenicama. Arheološki nalazi su do ove institucije dospjevali kao pokloni te primarno kao rezultat kolecionarskih afiniteta mnogobrojnih generacija fratara i saradnika koji su u njemu živjeli, radili ili djelovali. Ono što možemo sa velikom vjerovatnoćom istaći jeste to da su fibule koje su predmet analize u ovom radu dospjele u samostan u Visokom preko Vinka Mikoljija, Viktora Kopača, dr. Kušana i Franje Račkog.¹⁰ Ovi arheološki nalazi su najvjeroatnije donošeni sa lokaliteta iz obližnje Breze, te Sremske Mitrovice, Beograda i Zagreba, kuda su se ove osobe kretale i boravile.¹¹

⁵ Gavran, 2000, 128–136.

⁶ Gavran, 2000, 136–137.

⁷ Busuladžić, 2014a, 127–133.

⁸ Gavran, 2000, 138–141.

⁹ Gavran, 2000, 141.

¹⁰ U ovom slučaju nije riječ o glasovitom javnom djelatniku Franji Račkom, nego o drugoj osobi istog imena i prezimena.

¹¹ Za ove podatke dugujem zahvalnost kolegi Darku Periši.

U najvećem broju je riječ o fibulama iz rimskog perioda, koje su i predmet obrade u ovom radu. Fibule iz ove zbirke se prema tipološkoj odrednici dijele na izrazito profilirane, sa potpornom gredom i bez nje, koljenaste, zoomorfne, lučne fibule sa jednom lukovicom na luku – Bügelknopffibeln, prstenaste te lukovičaste fibule.

ANALIZA MATERIJALA

Izrazito profilirane fibule sa potpornom gredom (red. br. 1 do 3)

Izrazito profilirane fibule potječu od kasnolatenskih fibula koje imaju zadebljalu glavu i luk, a držač im je u vidu rama. Ove kasnolatenske fibule izrađivane su u sjevernoj Italiji i na širem prostoru Alpa.¹²

Ovaj tip fibula karakterističan je po potpornoj gredi u vidu uzane i dugačake pravougaone pločice.¹³ Osnovna funkcija grede – pločice je da sa tetivom učvrsti oprugu fibule. Opruga, koja se produžava u iglu, mogla je biti izvedena zajedno sa tijelom fibule (jednodijelna), ili odvojeno pričvršćena za tijelo (dvodijelna). Opruga posjeduje najčešće osam spiralnih navoja, po četiri sa svake strane držača tetive. Luk fibule je različito savijen i ukrašen jednom ili više puta profiliranim zadebljanjem. Kraj stope je u vidu dugmeta. Držač igle je kod starijih varijanti probušen, a kod mlađih površina je puna, bez rupa.¹⁴

Korištene su u vremenskom intervalu od I do II stoljeća. Porijeklo vode iz Norika i Panonije. Izvožene su i van granica Carstva, ali su pojedine varijante ostale karakteristične za određene provincije i regije.¹⁵ Mnogobrojnost

¹² Vulić, 2012, 103.

¹³ Almgren, 1923, 34 ff.

¹⁴ Vulić, 2012, 102–103.

¹⁵ Bojović, 1983, 31. Ovu tvrdnju dokazuju i analizirani primjerici sa prostora Njemačke. Iako se neke fibule mogu staviti u komparativni odnos, osobito naše varijante I i II, one nisu identične, već pokazuju znatan regionalni

primjeraka ovog tipa konstatirana je velikim brojem fibula pronađenim diljem antičkog svijeta – od Siscije,¹⁶ Češke, obala Baltika, Ukrajine, Moldavije, prostora Panonije i Dakije, Mezije do mnogih drugih područja.¹⁷ Fibule ovog tipa su konstatirane i na području Bosne i Hercegovine.¹⁸

Prema konstrukciji, fibule ovog tipa u našoj zbirci mogu se svrstati u više varijanti.¹⁹ Primjeri iz Franjevačkog samostana u Visokom pokazuju sve karakteristične elemente koje ih izdvajaju u grupu koja je u stručnoj literaturi definirana u varijantu II i varijantu III.²⁰

Varijanta o kojoj je riječ razvila se iz starije, prethodne forme. Riječ je inače o jednoj od mnogobrojnih varijanti. Na prostoru Bosne i Hercegovine pronađene su na lokalitetima Ribića, Jezerina kod Bihaća, ali i na prostoru Turbeta kod Travnika.²¹

Osnovna karakteristika ove varijante je tijelo u obliku slova S. Na držaču igle ukrasni otvori su u obliku krugova, za razliku od prethodne varijante gdje su otvori bili četverougaoni. Ispod potporne grede se nalazi opruga sa spiralnim navojima i spoljašnjom tetivom. Na sredini luka se nalazi zadebljanje u vidu diska kružnog presjeka. Disk može biti više puta profiliran. Na kraju stope se nalazi zadebljanje u obliku dugmeta ili žira koje na sredini često ima

trn. Držač igle je koso zasječen, a ponekad je u četvrtastom obliku. Svi primjeri su jednočlani. Kod ovih fibula zabilježeni su otvori na držaču igle koji su mogli imati od jednog do tri kružna otvora. Dio glave koji se oslanja na potpornu gredu savijen je prema unutrašnjosti.²²

U kontekstu rasprostranjenosti, može se zaključiti da su široko upotrebljavane na prostorima Carstva, naročito u provincijama koje su gravitirale rijeci Dunavu, kao i rijekama Elbi, Odri i Visli. U znatnom broju su zastupljene u gornjogermanskim i recijskim prostorima, Češkoj, Slovačkoj, Moravskoj, Donjoj Meziji, Panoniji²³ i Dakiji.²⁴ Po jedan primjerak ove varijante zastavljen je i u Gamzigradu²⁵ i Vršcu.²⁶ Znatan broj pronađen je u Neviđenumu, Poetoviju i Emoni.²⁷ Njihova slabija zastupljenost primjećena je u Gornjoj Meziji,²⁸ Saloni²⁹ i dalmatinskim otocima,³⁰ kao i na prostorima zapadno od Rajne.

Ova varijanta u većem broju je konstatirana na prostorima sjeverozapadne Bosne³¹ i Siska.³² Prepostavlja se da je jedan od centara proizvodnje ovih primjeraka bio upravo u Sisku.³³

Prema dataciji, primjeri druge varijante se mogu staviti u vremenski okvir prvih decenija I stoljeća do prve decenije II stoljeća.³⁴

karakter. Vidi: Drescher, 1957, 87, sl. 1, 2, 3.

¹⁶ Ožanić, Radman-Livaja, Rendić-Miočević, 2003, 26.

¹⁷ Bojović, 1983, 32, 35, 37; Hundt, 1964, 167; Ambróz, 1966, 36; Popescu, 1938, 242, sl. 3; Popescu, 1945, 491, sl. 4/32–33; Demetz, 1999, T. 34, sl. 5 i 6, T. 35, sl. 1–4, T. 36, sl. 2 i 4, T. 37, sl. 3–5, T. 38, sl. 1 i 2; Nađ, 1964, T. XXIX, sl. 6; Кондић, 1961, 201, 210; Koščević, 1980, 20–23, T. IX, sl. 56, 58 i 61, T. XVI, sl. 112; Petru, 1978, T. VII; Patek, 1942, 95, T. IX, sl. 3, 9–11; Koščević, 2000, 105; Ivčević, 2002, 237; Kovrig, 1937, 117; Peškar, 1972, 80; Koščević, 1975, 51.

¹⁸ Marić, 1968, 5–81, 36, T. VI, sl. 7, 8, 13, 24, T. XVII, sl. 4, T. XIX, sl. 48, T. XX, sl. 1, 2, 3, 4, 23, 24, 42–47, 54, T. XXI, sl. 2, 9, 10, 20, 21, 34, 35, 41, 42, T. XXII, sl. 6, 26, 29 i 30.

¹⁹ Busuladžić, 2010, 48–55.

²⁰ Busuladžić, 2010, 50–51.

²¹ Busuladžić, 2010, 157–161.

²² Busuladžić, 2010, 50.

²³ Patek, 1942, T. IV, sl. 9 i 10; Rieckhoff, 1975, T. 2, sl. 15 i 16.

²⁴ Popescu, 1945, 491, sl. 4/34.

²⁵ Петковић – Живић, 2005, 441–443.

²⁶ Кондић, 1961, 210, сл. 3.

²⁷ Bojović, 1983, 33.

²⁸ Jovanović, 1978, 51, sl. 98.

²⁹ Ivčević, 2002, T. XI, sl. 96.

³⁰ Težak-Gregl, 1982, 102, sl. 1/4 i 5.

³¹ Marić, 1968, 5–81.

³² Koščević, 1980, T. X, sl. 62–69.

³³ Koščević, 1975, 51.

³⁴ Almgren, 1923, 36; Kovrig, 1937, 116; Patek, 1942, 96; Marić, 1968, 36; Kolšek, 1972, 154; Petru, 1972, 80; Rieckhoff, 1975, 13; Rieckhoff-Pauli, 1977, 8; Koščević, 1980, 21; Bojović, 1983, 34; Ivčević, 2002, 237.

***Izrazito profilirane fibule
bez potporne grede
(red. br. 4)***

Glavna karakteristika ove grupe izrazito profiliranih fibula ogleda se u nepostojanju potporne grede. Profilirane fibule bez potporne grede predstavljaju mlađu generaciju nastalu iz tipa izrazito profiliranih fibula sa potpornom gredom. Jedna od osnovnih tipskih odlika ovih fibula jeste postojanje grebena na glavi luka koji čitavom dužinom do stope ide sredinom, stvarajući pri tom trougaoni presjek. Međutim, zabilježeni su i slučajevi kada grebena nema od glave do diska, nego se javlja samo u drugom dijelu tijela prema stopi. Početak luka je proširen, pa se opruga oslanja na ovo proširenje, za razliku od prethodnog tipa gdje se oslanja na potpornu gredu.³⁵

Jedna od specifičnosti ovih fibula je i zadebljanje u vidu grebena – diska na sredini luka. Ovo zadebljanje može biti više ili manje profilirano, ovisno o varijanti. Luk je sa donje strane ravan. Na završetku stope se obavezno nalazi zadebljanje koje može biti okruglo, dugmetasto, klobučasto, lukovičasto ili u obliku trna, što opet zavisi od varijante.

Držać igle je puno rađen, mada je kod manjeg broja primijećeno i postojanje perforacija u obliku kružića. Držać igle je najčešće visok.³⁶

Fibule ovog tipa specifične su za nešto kasniji period u odnosu na prethodni tip ijavljaju se u II i prvoj polovini III stoljeća.

Iako malobrojnije, pronađene su na mnogim lokalitetima,³⁷ a njihovo prisustvo potvrđeno je i na lokalitetima u Bosni i Hercegovini. Prvenstveno je riječ o Ribiću i Ripču kod Bihaća, Ljubuškom, Japri-Majdaništu, Prozoru i Donjoj Dolini. Pored najčešćih bronzanih, pronađeni su i vrlo reprezentativni srebreni primjeri.³⁸

³⁵ Bojović, 1983, 38.

³⁶ Peškar, 1972, 80.

³⁷ Patek, 1942, T. IV, sl. 12.

³⁸ Busuladžić, 2010, 173–175.

Primjerak fibule iz zbirke Franjevačkog samostana u Visokom pokazuju sve karakteristične elemente koji ga definiraju u varijantu II ovog tipa fibula.³⁹

Za fibule ove varijante može se reći da pripadaju klasičnom obliku koji posjeduje sve glavne tipološke odrednice. To se prije svega odnosi na greben na glavi i dužinu sredine cijelog luka do kraja stope, zbog čega je presjek trougaon. Dno luka je ravno, disk – greben na luku je višestruko profiliran. Završetak stope je uzdignut prema gore i dugmetastog ili pečurkastog je oblika. Primijećene razlike kod naših primjeraka odnose se na oscilacije u veličini fibula, dubini izvijenosti luka, koja može biti manja ili veća, i držaću igle koji je četvrtast ili pravougaon. Sve navedeno ukazuje na postojanje više podvarijanti.

Naš primjerak pokazuje krakove na glavi koji su izraženiji, a glava nešto veća. Držać igle je također između pravougaonog i četvrtastog. Treći segment ove podvarijante, koji također predstavlja prelazni oblik, je izvijenost luka koji nije ni plitak ni dubok kao kod prethodnih podvarijanti.⁴⁰

U sklopu opće datacije ovog tipa fibula od II do sredine III stoljeća mogu se hronološki determinirati i ovi primjeri.⁴¹

Koljenaste fibule

Koljenasti tip fibula ime je dobio po obliku koji asocira na savijeno koljeno.⁴² Naime, luk prema glavi pravi nagli zavoj stvarajući oblik koji podsjeća na koljeno. Jedan je od najraširenijih tipova.⁴³ Ovaj tip rimske provincijalne fibule je najzastupljeniji u periodu tzv. srednjeg carstva.⁴⁴ O njihovoј raširenosti govori i podatak da su nalažene od Velike Britanije

³⁹ Busuladžić, 2010, 58–59.

⁴⁰ Busuladžić, 2010, 175, sl. 201.

⁴¹ Bojović, 1983, 39–40.

⁴² Vulić, 2012, 104.

⁴³ Vulić, 2012, 104–105.

⁴⁴ Busuladžić, 2010, 60–62.

do prostora koji gravitira rijekama Rajni i Dunavu.⁴⁵ U značajnom broju nalažene su sve do dijelova Moldavije, Gruzije i Sirije. S obzirom na to da je najzastupljeniji duž limesa, može se pretpostaviti da su rimski vojnici⁴⁶ bili nosioci koji su ovaj tip popularizirali⁴⁷ i u istočnim i u zapadnim provincijama.⁴⁸ Pored vojnog elementa, njihovom širenju doprinijele su i žene, preko kojih je ovaj tip ušao u upotrebu i među civilnom populacijom.⁴⁹

Porijeklo i nastanak ove fibule, kao i preciznija datacija, do danas su ostali na razini hipotetičkog.⁵⁰ Po nekim autorima, koljenaste fibule su nastale iz izrazito profiliranih,⁵¹ dok su drugi skloniji mišljenju da se geneza treba tražiti u sjevernoevropskim tipovima fibula.⁵²

Okvirno datiranje koljenastih fibula smještaih u period II i III stoljeća,⁵³ s napomenom da su pojedini oblici i varijante upotrebljavani i u IV stoljeću. Neki autori pomjeraju donju granicu u kraj I stoljeća.⁵⁴

Prema konstrukciji, ustanovljeno je da su koljenaste fibule s oprugom na glavi starije od koljenastih fibula sa šarnir mehanizmom.⁵⁵ Primjeri s uzdužno postavljenim držaćem igle stariji su od onih kod kojih je držač poprečno postavljen u odnosu na luk.⁵⁶

Zbunjujuća je činjenica da, iako predstavljaju vrlo popularan oblik fibula,⁵⁷ do danas je konstatiran razmjerno mali broj kalupa za livenje. Jedina pouzdanija činjenica je da se, s obzirom na koncentraciju pojedinih varijanti

i specifičnih elementa koljenastih fibula, neki tipovi mogu staviti u određena područja, bez preciznijih podataka. Potvrda ovom zaključku je i nađeni kalup i polufabrikati u Brigeciju u Panoniji, što ovu provinciju svrstava u prostor proizvodnje.⁵⁸

Najkarakterističniji konstrukcioni element, kako je već istaknuto, je koljenasto presavijeni luk. Ovako izveden, luk može biti različitog stepena savijenosti. Na glavi fibule je opruga, slobodna ili u čahuri. Pored sistema opruge, koljenaste fibule su imale i šarnir mehanizam. Stopa je u najvećem broju slučajeva polukružno proširena i na kraju ima trn ili dugme. Držač igle je izuzetno visok i to je gotovo u svim slučajevima zajednička tipska karakteristika. Držač je različito postavljen u odnosu na luk. Olučasti dio držača je višestruko ojačavan, tj. spoljašnja strana oluka je stanjena, izuzev dijela na koji se igla odupirala.⁵⁹

Prema različitim konstrukcionim elementima, koljenaste fibule se mogu izdvojiti u nekoliko grupa: koljenaste fibule s oprugom u čahuri,⁶⁰ koljenaste fibule s oprugom i polukružnom potpornom pločom,⁶¹ koljenaste fibule s oprugom i ugaonom potpornom gredom,⁶² koljenaste fibule sa trougaonom potpornom gredom⁶³ i koljenaste fibule sa šarnir mehanizmom.⁶⁴

⁵⁸ Bojović, 1983, 53.

⁵⁹ Busuladžić, 2010, 60–62.

⁶⁰ Busuladžić, 2014, 64–66.

⁶¹ Busuladžić, 2010, 64–67; Busuladžić, 2014, 66–72; Bojović, 1983, 54, 55; Böhme, 1972, 51, 354–404; Burkowsky, 1999, 72 slike u sredini; Koščević, 1980, T. XXIII, sl. 177, 182, 184, 187; Кондић, 1961, 214, сл. 42 i 43; Петковић – Живић, 2005, 445; Popescu, 1938, 244, сл. 1 i 2; Krüger, 2006, 263, сл. 2; Jovanović, 1978, сл. 166a; Jacobi, 1897, T. L, сл. 2.

⁶² Busuladžić, 2010, 67–69; Bojović, 1983, 56, T. XXI, сл. 191–198, T. XXII, сл. 199–210; Петковић – Живић, 2005, 446; Ivčević, 2002, 240, T. XVI, сл. 142 i 143; Patek, 1942, T. XXIII, сл. 4–6; Buora – Candussio, 1990, 175–183; Koščević, 2000, 110; Popescu, 1945, 493, сл. 5/49; Böhme, 1972, 20.

⁶³ Busuladžić, 2014, 74–76.

⁶⁴ Busuladžić, 2010, 69–73; Busuladžić, 2014, 78–84; Bojović, 1983, 58–61, T. XXIII–XXVII; Böhme, 1972,

⁴⁵ Marijanski-Manojlović, 1987, 65.

⁴⁶ Vulić, 2012, 105.

⁴⁷ Bojović, 1983, 52–53.

⁴⁸ Koščević, 1980, 28.

⁴⁹ Buora, 2003, 39–56; Ortisi, 2008, 42.

⁵⁰ Vulić, 2012, 105.

⁵¹ Patek, 1942, 130.

⁵² Almgren, 1923, 111; Vulić, 2012, 105.

⁵³ Marijanski-Manojlović, 1987, 65.

⁵⁴ Kovrig, 1937, 120.

⁵⁵ Bojović, 1983, 53.

⁵⁶ Almgren, 1923, 111.

⁵⁷ Busuladžić, 2010, 60–62.

U zbirci koja je predmet obrade u ovom radu izdvaja se jedan primjerak koljenaste fibule koji se definira kao koljenasta fibula s oprugom u čahuri.

Koljenaste fibule s oprugom u čahuri (red. br. 5)

Jedan od oblika koljenastih fibula su i primjeri koji imaju oprugu koja se nalazi u čahuri. U nizu različitih varijanti ovog tipa poseban element predstavlja držač igle koji može biti uzdužan ili poprečan.⁶⁵ Tako su fibule sa poprečno postavljenim držačem karakteristične za recijski i gornjogermanski prostor, dok su one s uzdužno postavljenim držačem igle specifikum Panonije i Norika.⁶⁶

Primjerak ovog tipa koljenastih fibula iz zbirke Franjevačkog samostana u Visokom zastupljen je sa jednim primjerkom. Sadašnji stepen oštećenosti ostavlja sliku okruglog presjeka, mada se može pretpostaviti da je presjek bio drugačiji. Fibula je specifična i zbog poprečne grede koja je može uvjetno deklarirati kao tip sa polukružnom potpornom gredom, jer je vidljivo maleno zadebljanje u centralnom dijelu čahure. Postojanje čahure, koja je sa donje strane otvorena, i rupica s obje strane čahure ne ostavljaju nikakvu sumnju u tipološku kategorizaciju ovog primjerka.⁶⁷

Analogije spomenutoj fibuli su mnogobrojne. Unatoč slaboj zastupljenosti u Gornjoj i Donjoj Meziji, nekoliko primjeraka je zabilježeno u Negotinu, Beogradu i Singidunumu.⁶⁸ Nešto veći broj konstatiran je u Reciji i prostoru koji gravitira gornjogermanskom limesu, dok je u

Dakiji,⁶⁹ Noriku i Panoniji bila česta.⁷⁰ Sa samo jednim primjerkom ova varijanta je zastupljena na području Saalburga,⁷¹ a jedan primjerak je konstatiran i na lokalitetu Gradine kod Srebrenice.⁷²

Prema dosadašnjem stepenu istraženosti, mogu se datirati u period II i III stoljeća,⁷³ što se, kada je riječ o našem primjerku, poklapa sa najintenzivnijim procesom romanizacije unutrašnjosti provincije Dalmacije.

Zoomorfne fibule (red. br. 6)

Posebnu i vrlo interesantnu grupu rimskih fibula predstavljaju fibule izrađene u obliku različitih životinja.⁷⁴ Bile su široko rasprostranjene u svim rimskim provincijama tokom čitavog antičkog perioda, sve do kasne antike.⁷⁵

Mogle su biti izrađene u obliku ploče ili plastičnog oblika, s emajлом ili bez emajla.⁷⁶

Pored funkcionalne uloge, zoomorfne fibule su imale osobito izražen mitološko-kultni karakter. Porijeklo i idejna rješenja koja su davala poticaj za pravljenje i ovih oblika mogu se naći još i u sitnoj metalnoj plastici prapovijesnog perioda⁷⁷ kao i istodobnim fibulama.⁷⁸

Iako neki autori zaključuju da su primat u njihovom nošenju i upotrebi imale žene,⁷⁹ pronalazak ovih fibula podjednako u civilnim naseljima, ali i u vojnim logorima, ostavlja otvorenu mogućnost da su ih upotrebljavali i muškarci.⁸⁰

⁶⁹ Bojović, 1983, 53.

⁷⁰ Böhme, 1972, 51.

⁷¹ Jacobi, 1897, T. L, sl. 3.

⁷² Busuladžić, 2010, 175, sl. 202.

⁷³ Bojović, 1983, 53.

⁷⁴ Busuladžić, 2014, 90–96.

⁷⁵ Busuladžić, 2010, 78–83.

⁷⁶ Bojović, 1983, 67.

⁷⁷ Vinski, 1967, 17.

⁷⁸ Almagro-Gorbea, 2001, 1–21.

⁷⁹ Böhme, 1972, 41.

⁸⁰ Busuladžić, 2014, 90.

S obzirom na široku rasprostranjenost i dug vremenski okvir korištenja, precizna datacija nije ni moguća. Jedini pouzdan temelj za dataciju je činjenica da su emajlirane zoomorfne fibule starije, a da stiliziranost i rustični elementi navode na zaključak da takve primjerke datiramo u grupu mlađih. Preciznija datacija moguća je samo za one primjerke koji prate vodeći oblik fibule u određenom periodu ili području.⁸¹ Kada govorimo o oblicima, javljaju se i forme ptica.⁸² Značenje ptice je raznoliko i odnosi se na simbole koji predstavljaju vezu između neba i zemlje, nebeski znak ili poruku, a simbolika pojedinih vrsta ptica odnosila se na neke kultove i božanstva.⁸³ Pojavom kršćanstva, ptica, posebno golub, postaje glasnik dobra i simbol trećeg lica Svetе Trojice.

Mnogobrojni primjeri oblika ptice zabilježeni su u Vršcu,⁸⁴ Saloni,⁸⁵ Sisku,⁸⁶ Augusti, Lauriakumu, Huffingemu,⁸⁷ kao i u Carnuntumu.⁸⁸

Zanimljiv oblik zoomorfnih fibula su i primjeri oblika delfina. Takvi primjeri su otkriveni u Singidunumu,⁸⁹ Saloni,⁹⁰ Mađarskoj,⁹¹ u Bosni i Hercegovini⁹² i mnogim drugim mjestima.

Primjerak koji se čuva u Franjevačkom samostanu u Visokom oblika je konja i njegove direktne analogije postoje u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.⁹³ Također, tri primjerka zoomorfnih fibula oblika konja pronađene su na lokalitetu Gradišta u okolini Tolise u Bosanskoj Posavini.⁹⁴ Isto tako analogije našem primjerku

predstavljene su u zoomorfnim primjercima konja iz Singidunuma,⁹⁵ Vršca,⁹⁶ Siscije,⁹⁷ Salone, Garduna, Benkovca,⁹⁸ šireg prostora rimske Panonije⁹⁹ i Rumunije.¹⁰⁰ Primjerak oblika konja pronađen je na lokalitetu Brešovik kod Beograda.¹⁰¹ Također, slične paralele našem primjerku možemo naći u fibuli iz Afrike.¹⁰² Bogat komparativni materijal sa raznih lokaliteta – Salone, Siska, Novih Banovaca, Osijeka, lokaliteta u Italiji, Vinče, Mitrovice, Ptuja, Korinta i Carnuntuma publiciran je u radu Z. Vinskog.¹⁰³ Šire analogije predstavljaju i vrlo reprezentativni srebreni primjerak sa prikazima konjske glave pronađen u Gornjem Vakufu.¹⁰⁴

Prema datiranju analognih primjeraka, i fibula iz zbirke Franjevačkog samostana u Visokom može se staviti u isti vremenski okvir razvijene i kasne antike – u III i IV stoljeće.¹⁰⁵

Prstenaste fibule (red. br. 7)

Fibule ovog tipa, a čiji je jedan primjerak pohranjen u Franjevačkom samostanu u Visokom, su prstenaste fibule. Za njih je karakteristično da su ih često miješali sa pojasnim kopčama, što nije rijedak slučaj i u drugim sredinama.¹⁰⁶ Osnovna razlika između postojeća dva tipa je završetak tijela. Kod omega-fibula¹⁰⁷ kraci se završavaju sa vanjske strane tvoreći oblik grčkog slova omega,¹⁰⁸

⁸¹ Bojović, 1983, 68.

⁸² Busuladžić, 2008, 26.

⁸³ Ivčević, 2002, 245.

⁸⁴ Кондић, 1961, 212, сл. 27.

⁸⁵ Ivčević, 2002, 245, Т. XXIV, сл. 232.

⁸⁶ Migotti, 1994, 84, сл. 43–46.

⁸⁷ Jobst, 1975, Т. 45, сл. 318; Riha, 1994, Т. 51, 321.

⁸⁸ Patek, 1942, Т. XXI, сл. 22.

⁸⁹ Bojović, 1983, Т. XXX, сл. 292.

⁹⁰ Lokošek, 1985, 73–74 сл. а.

⁹¹ Patek, 1942, Т. XXI, сл. 8.

⁹² Busuladžić, 2010, 79.

⁹³ Busuladžić, 2010, 79–80.

⁹⁴ Busuladžić, 2014, 176–177.

⁹⁵ Bojović, 1983, 68–69, Т. XXX, сл. 295–298.

⁹⁶ Кондић, 1961, 212, сл. 23–26.

⁹⁷ Koščević, 1980, 31, Т. XIX, сл. 141.

⁹⁸ Lokošek, 1985, 74–78 са slikама б–г.

⁹⁹ Patek, 1942, Т. XIX, сл. 1–21.

¹⁰⁰ Popescu, 1945, 501, сл. 9/100 и 101.

¹⁰¹ Кондић (са групом аутора), 1963/64, 22, сл. 15.

¹⁰² Gerharz, 1987, 95, сл. 96.

¹⁰³ Vinski, 1967, Т. IX, сл. 1–12, Т. X, сл. 1–8.

¹⁰⁴ Busuladžić, 2010, 79.

¹⁰⁵ Vinski, 1967, 17. Pojedini autori datiraju znatno ranije ове primjerke, у период почетка I до prvog desetljeća II stoljeća. Vidi: Marić, 1968, 50, Т. XXIII, сл. 19.

¹⁰⁶ Wiewegh, 2003, 75.

¹⁰⁷ Busuladžić, 2008, 26.

¹⁰⁸ Ožanić, Radman-Livaja, Rendić-Miočević, 2003, 27.

dok su kod prstenastih fibula krajevi savijeni u obliku rolne i okrenuti su prema naprijed. Žica od koje je fibula napravljena na krajevima je obrađena u obliku tanje ploče, a zatim više puta savijena.¹⁰⁹

Prstenaste fibule razvile su se iz omega-fibula. Karakteristične su za III¹¹⁰ i osobito IV stoljeće.¹¹¹ Ovo je period kulminacije procesa romaniziranja¹¹² na prostoru današnje Bosne i Hercegovine,¹¹³ ali i okolnih provincija Panonije i Mezije.

Prstenastim fibulama kopčala se odjeća na desnom ramenu, mada su primijećeni i izuzeci od ovog pravila. S obzirom na „neutralan“ oblik, koristili su je naporedno i muškarci i žene.¹¹⁴ Ovo potvrđuju primjerici koji potječu iz više rimskih provincija. Na temelju brojnosti može se utvrditi njihova znatna zastupljenost u modi i korištenju u dubini rimske provincije Dalmacije i graničnim južnim područjima provincije Panonije. Posebno su karakteristične za podunavske provincije.¹¹⁵

Analogije za ovaj tip fibula mogu se konstatirati u Saalburgu,¹¹⁶ Sisku,¹¹⁷ Sremu¹¹⁸ i Singidunumu.¹¹⁹ I na području današnje Bosne i Hercegovine pronađen je znatan broj fibula ovog tipa,¹²⁰ od čega je posebno velika koncentracija na lokalitetu Mogorjelo kod Čapljine.¹²¹

I kod ovog tipa fibula mogu se prema obliku luka primjetiti tri osnovne varijante.¹²² Tako

kod nekih primjeraka luk ima romboičan,¹²³ pločast,¹²⁴ te okrugao¹²⁵ presjek luka.

Primjerak fibule ovog tipa iz Franjevačkog samostana u Visokom pokazuje sve karakteristične elemente. Prema presjeku luka može se uvrstiti u varijantu sa romboičnim lukom.

Lučne fibule sa jednom lukovicom na luku – Bügelknopffibeln (red. br. 8)

Jedna od glavnih karakteristika ove grupe fibula je postojanje lukovice na čeonom dijelu luka. Bitna konstrukcijska karakteristika odnosi se na činjenicu da je, za razliku od lukovičastih fibula, kod ovog tipa lukovica lijevana zajedno sa lukom. Opruga je pričvršćena za tijelo uz pomoć osovina koja prolazi kroz otvor na glavi fibule, gdje je izvedena i igla. Kod nekih primjeraka zabilježena su i prstenasta zadebljanja koja su povezana sa lukom. Luk je u najvećem broju slučajeva polukružnog presjeka, te su facetirani po dužini. Luk je duži od noge, najčešće iste širine. Kraj luka posjeduje prstenasto zadebljanje. Držać igle je olučast, a noga masivnija i kraća. Riječ je o dvodijelnim fibulama. Ove fibule su srodne lukovičastim fibulama, te vuku porijeklo također kao i lukovičaste – od „T“ fibula sa šarnirom.¹²⁶ Postoje mišljenja da ovaj tip fibula predstavlja germaniziranu varijantu lukovičastih fibula.¹²⁷ Široka upotreba potvrđena je većim brojem varijanti, ali i širokim arealom rasprostranjenosti koju potvrđuju lokaliteti pronalaska od Gornje Mezije,¹²⁸ Velike Britanije, Francuske, sjeverne, srednje Evrope, do istočne Rusije.¹²⁹ Razmjerno su česte kao grobni prilog. Dosta su čest predmet na lokalitetima vojnog karaktera. Pored ove

¹⁰⁹ Busuladžić, 2008, 27.

¹¹⁰ Marijanski-Manojlović, 1987, 65.

¹¹¹ Bojović, 1983, 71.

¹¹² Grupa autora, 2005.

¹¹³ Neki autori spuštaju datiranje prstenastih fibula u period I–III stoljeća. Koščević, 1991, 65; Koščević, 1992, 73; Wiewegh, 2003, 77.

¹¹⁴ Keller, 1971, 55.

¹¹⁵ Marijanski-Manojlović, 1987, 65.

¹¹⁶ Jacobi, 1897, T. LI, sl. 2 i 3; Böhme, 1972, T. 31, sl. 1226, 1227.

¹¹⁷ Koščević, 1991, T. XXIV, sl. 352–355; Wiewegh, 2003, 75–84 sa T. 1–4.

¹¹⁸ Marijanski-Manojlović, 1987, 65.

¹¹⁹ Bojović, 1983, 70–71.

¹²⁰ Busuladžić, 2010, 91–93.

¹²¹ Busuladžić, 2008, 27.

¹²² Busuladžić, 2008, 27.

¹²³ Busuladžić, 2010, 201–203.

¹²⁴ Busuladžić, 2010, 204–206.

¹²⁵ Busuladžić, 2010, 206.

¹²⁶ Vulić, 2012, 107.

¹²⁷ Böhme, 1972, 36.

¹²⁸ Bojović, 1983, 77.

¹²⁹ Böhme, 1972, 135.

činjenice koja ih stavlja u kontekst muške populacije, zabilježeni su i slučajevi njihovog korištenja i kod žena. Datiraju se u vremenski okvir IV i V stoljeća,¹³⁰ a vrhunac upotrebe precizira se u drugu polovicu IV i početak V stoljeća.¹³¹

Lukovičaste fibule (red. br. 9–15)

U Franjevačkom samostanu u Visokom čuva se najviše lukovičastih fibula, koje prema svim karakteristikama pripadaju ovom tipu fibula. Najrasprostranjenije fibule¹³² iz perioda kasne antike su lukovičaste fibule.¹³³ Nađene su u gotovo svim vrstama rimskih objekata – u kastrumima, vilama, nekropolama,¹³⁴ ostavama i naseljima.¹³⁵ O rasprostranjenosti i popularnosti lukovičastih fibula govori i podatak da su upravo lukovičaste fibule i najmnogobrojnije u muzejskim zbirkama kao i među publiciranim materijalom.¹³⁶

Lukovičaste fibule su posebno prisutne u evropskim rimskim provincijama,¹³⁷ osobito duž Dunava u provinciji Panoniji, kao i u Dalmaciji.¹³⁸ Na tom prostoru su se, prema

nekim tvrdnjama, razvile iz tzv. „T“ fibula sa šarnirom.¹³⁹ U mjestu Brigetio u Panoniji su pronađeni poluproizvodi, što ukazuje na činjenicu da su ove fibule na tom području i proizvođene.¹⁴⁰ One su se proizvodile i na području antičke Siscie.¹⁴¹ Iako proizvođene u Evropi, lukovičaste fibule su u velikom broju pronađene i u Africi i Aziji,¹⁴² što dovoljno upućuje na zaključak da su imale izvanprovincijski karakter i značaj.¹⁴³

O popularnosti njihovog korištenja diljem rimskog svijeta potvrdu nam daju i mnogobrojni nalazi sa prostora cijelog Carstva.¹⁴⁴ Domaću sliku upotpunjaju mnogobrojni lokaliteti na prostoru današnje Bosne i Hercegovine gdje su pronađene fibule ovog tipa, ali različitih varijanti.¹⁴⁵

Jedna od specifičnosti ovih fibula je i socijalni momenat. Ove fibule su najčešće nosili muškarci, na desnom ramenu, sa glavom fibule okrenutom nadolje.¹⁴⁶ Primarno nošene kao vojnička fibule,¹⁴⁷ one su pronašle svoje mjesto i u civilnoj odori. To je bio razlog da su ih kasnije počeli nositi žene i djeca. Unatoč svim promjenama, čini se da su tokom cijelog perioda korištenja lukovičaste fibule odražavale rimsku društvenu hijerarhiju.¹⁴⁸

Vrijeme datiranja lukovičastih fibula kreće se od kraja III do V stoljeća.¹⁴⁹ Posebno su karakteristične za IV stoljeće. Veliki broj prikaza

¹³⁰ Vulić, 2012, 107–108.

¹³¹ Ortisi, 2008, 45, napomene 51–53.

¹³² Vulić, 2012, 108.

¹³³ Veliki je broj prijedloga o nazivu ovog tipa fibula: Vinski, 1967, 7–15; Jovanović, 1975, 235; Bojović, 1983, 82. Neki autori predlažu naziv krstaste fibule, Bojović, 1983. Čini se da je primjerenoj naziv lukovičaste, Koščević, 1980, 34–35, zbog karakterističnih lukovica, tim prije što fibule oblika križa iz kasne antike i doba seobe postoje. Vinski, 1967, T. XIII, sl. 5–11, T. XIV, sl. 1–9; Jovanović, 1978, 60, sl. 144. Neki autori koriste dvojni naziv, Marijanski-Manojlović, 1987, 65.

¹³⁴ Iako se datiraju u period kasne antike, dosta su česte kao grobni prilog. Marijanski-Manojlović, 1987, 65.

¹³⁵ Vulić, 2012, 108.

¹³⁶ Koščević, 1980, 34–35; Bojović, 1983, 82–87; Dautova-Ruševljanić, 1977; Ivčević, 2000, 125–164; Dautova-Ruševljanić, 2003, T. III, sl. 2, T. V, sl. 1, T. IX, sl. 17, T. X, sl. 3, T. XI, sl. 1, T. XIV, sl. 1, T. XV, sl. 1, T. XVIII, sl. 1, T. XXI, sl. 1, T. XXV, sl. 1, T. XXVI, sl. 1, T. XXX, sl. 1, T. XXXVI, sl. 1, T. XLVI, sl. 1; Jovanović, 1975, 235–245.

¹³⁷ Busuladžić, 2008, 29.

¹³⁸ Ivčević, 2000, 142; Marijanski-Manojlović 1987, 65.

¹³⁹ Vulić, 2012, 109.

¹⁴⁰ Bojović, 1983, 82.

¹⁴¹ Koščević, 1980, 34–35.

¹⁴² Bojović, 1983, 82.

¹⁴³ Busuladžić, 2014, 110.

¹⁴⁴ Bojović, 1983, 84, 86, T. XLVI–XLVII, T. LII–LIV; Jovanović, 1978, 64; Јанковић, 1975, 203; Кондић, 1961, 214, сл. 45, 47; Popescu, 1938, 245, сл. 3; Gerharz, 1987, 99, 101, 103, сл. 138, 143–145, 159; Вучковић-Тодоровић, 1958, 289; Dautova-Ruševljanić, 1986, 88, сл. 290, lijevo; Jevremov, 1990, 389–403. Gerharz, 1987, 103, сл. 155.

¹⁴⁵ Busuladžić, 2010, 213–228; Busuladžić, 2014, 185–192.

¹⁴⁶ Bojović, 1983, 82 i 83.

¹⁴⁷ Busuladžić, 2008, 29.

¹⁴⁸ Ivčević, 2000, 142.

¹⁴⁹ Busuladžić, 2008, 29.

i predstava na stelama, mozaicima i reljefnim ukrasima koji se nalaze na raznim predmetima dopustili su da se ove fibule, kao rijetko koje druge, prilično sigurno i precizno datiraju.¹⁵⁰

Lukovičaste fibule su izrađivane od bronce koja je nekada pozlaćena, a rjeđe od srebra i zlata. U konstrukcionom smislu, posjeduju polukružan luk na kome se nalazi poprečna greda.¹⁵¹ Na poprečnoj gredi se nalaze zadebljanjaka u najvećem broju slučajeva imaju oblik glavice luka.¹⁵² Ista vrsta lukovičastog zadebljanja postoji i na razmeđu, na mjestu gdje počinje luk i gdje je glava fibule. Zbog tog karakterističnog dekorativnog elementa ovaj tip fibula je dobio ime.¹⁵³ Lukovice na poprečnoj gredi izrađivale su se livanjem zajedno sa gredom, dok je lukovica na glavi umetana.¹⁵⁴ Lukovice su bile različitih oblika – okrugle, jajolike, s ukrasom ili bez ukrasa urađenih u tehnici facetiranja.¹⁵⁵ Poprečna greda je šipka, najčešće šestougaona ili trapezoidna. Kod šestougaonih poprečnih greda ima slučajeva kad se na gornjoj strani grede nalazi plastični dodatak.¹⁵⁶ Kod trapezoidnih poprečnih greda moguća su rješenja sa probušenim gredama s obje strane šarnir mehanizma, sa jednom ili više rupa, ili su rupe označene manjim udubljenjima. Luk je najčešće trapezoidnog ili trougaonog presjeka. Stopa je gotovo uvijek ukrašena raznim ornamentima, što je također, pored lukovica, jedan od karakterističnih elemenata ovog tipa kasnoantičkih fibula.¹⁵⁷ Ukrasi na luku često se prenose i na sredinu stope. Držać igle je uglavnom cjevastog oblika. Ispadanje igle sprečavalо se izvođenjem malog klina u početku stope. Broj klinčića je bio različit, često jedan, a nekada i nekoliko. Pored

klinova, za obezbjeđivanje igle u držaču je korištena i manja pločica – lamela.¹⁵⁸ Igla je povezana sa tijelom pomoću šarnir mehanizma, koji se nalazio u poprečnoj gredi. Pri vezivanju igle i tijela fibule rijetko je upotrebljavan sistem visećeg šarnira.¹⁵⁹ Osim šarnir mehanizma, igla se pričvršćivala uz tijelo i žicom sa navojima, na čijem je jednom kraju lukovica. Žica je tom prilikom provlačena kroz šupljinu u poprečnoj gredi, a bila je vezana za lukovicu navojima. U unutrašnjosti poprečne grede je izведен navoj, te se žica sa lukovicom navijala u poprečnu gredu.¹⁶⁰ Fibule s ovakvim konstrukcionim rješenjima nisu imale držać igle, nego je stopa bila probušena po dužini. U ovako izveden otvor stavlјana je igla koja je na glavi fibule, preko žice sa lukovicom, fiksirana sa tijelom fibule. Ovakav način je potpuno sprečavao iglu da ispada, a samo rješenje korišteno je krajem IV i u V stoljeću.¹⁶¹

Kasnoantičko datacijsko opredjeljenje potvrđuju, između ostalog, i natpisi koji se mogu kod ovog tipa fibula sresti.¹⁶² Često su to kratke zdravice ili blagoslovi kršćanskog karaktera.¹⁶³

Klasifikacija varijanti prema determinirajućim elementima

Imajući u vidu činjenicu da su pri izradi lukovičastih fibula tipološke razlike minimalne, diferencijacija različitih varijanti je teško izvodiva. Često se javlja problem da se kod lukovičastih primjeraka javljaju takvi morfološki elementi koji istu fibulu mogu kategorizirati u više različitih grupacija¹⁶⁴ (u odnosu na luk, lukovice, poprečnu gredu, dužinu stope, vrste ukrasa i slično).¹⁶⁵

¹⁵⁰ Bojović, 1983, 82.

¹⁵¹ Busuladžić, 2014, 112.

¹⁵² Vulić, 2012, 108.

¹⁵³ Vulić, 2012, 108.

¹⁵⁴ Drescher, 1959, 170 ff.

¹⁵⁵ Поповић, 1996, 49–50.

¹⁵⁶ Busuladžić, 2014, 112.

¹⁵⁷ Vulić, 2012, 108–109.

¹⁵⁸ Saria, 1928, 73 ff.

¹⁵⁹ Busuladžić, 2008, 29.

¹⁶⁰ Vulić, 2012, 108–109.

¹⁶¹ Busuladžić, 2014, 114.

¹⁶² Fibule iz naše zbirke nemaju konstatiran trag postojanja bilo kakvog natpisa.

¹⁶³ Ivčević, 2000, 137–138; Migotti, 1994, 128, sl. 187.

¹⁶⁴ Busuladžić, 2008, 29–30.

¹⁶⁵ Na temelju iznesenog može se primijetiti da postoje

Bez obzira na to, moguće je izdvojiti više varijanti imajući u vidu različite dijelove tijela fibule. Kod lukovičastih fibula iz naše zbirke razlike se ogledaju:

1. u obliku i vrsti lukovice (mogu biti facetirane, oble i jajolike);
2. u dužini stope (mogu biti fibule sa kraćom ili dužom stopom);
3. u širini stope (mogu biti fibule sa širom, užom ili stopom koja je jednake širine kao i luk);
4. u ukrasu na stopi (lukovičaste fibule se dijele na primjerke s ukrasnim detaljima u vidu zareza, voluta, kružnih udubljenja, floralnih i geometrijskih motiva, poprečnih crta i kanelura);¹⁶⁶
5. u luku (primjeri lukovičastih fibula se razlikuju po obliku luka, koji može biti trapezastog, trougaonog i četverougaonog presjeka);
6. u dužini luka (fibule čiji je luk duži ili kraći od stope);
7. u poprečnoj gredi (četverougaona, šestougaona, trapezasta i poprečna greda sa zadebljanjima na gornjoj površini);
8. u veličini (uočavaju se masivni, srednji i minijaturni primjeri).¹⁶⁷

S obzirom na navedene razlike, u zbirci Franjevačkog samostana u Visokom se može razlučiti postojanje dvije varijante.

znatnija odstupanja kod ponuđenih varijanti, podvarijanti i grupa, što pokazuje i mnogobrojni publicirani materijal. Vidi: Miletić, 1963, 7; Jovanović, 1975, 235–245 i 20 fotografija. Drugi autori pridržavaju se precizne klasifikacije koju je odredio Keller. Vidi: Ivčević, 2000, 125–164.

¹⁶⁶ Neki autori su podjelu varijanti bazirali isključivo na temelju ovog segmenta. Riha, 1994, 147. Bogati ukrasni oblici na stopama publicirani su u radovima Vinskog, 1967, T. II, T. III, T. IV, sl. 1–5, T. V, sl. 1 i 2, T. VI i VII; Patek, 1942, T. XXIX i T. XXX; Popescu, 1945, 497, sl. 7/76–81, 499, sl. 8, 501, sl. 9/92.

¹⁶⁷ Busuladžić, 2014, 116.

Varijanta I **(red. br. 10, 11, 12 i 15)**

Poprečne grede ove varijante su u vidu trapeza, na kojima se ponekad mogu naći i ukrasna kružna udubljenja i rupice. Luk je trapezoidnog presjeka, uglavnom kraći od stope i u najvećem broju slučajeva iste širine kao stopa. Stopa je ukrašena nizom koncentričnih kružića – udubljenja, a po sredini je ukras nastao facetiranjem.

S obzirom na pouzdane paralele, može se datirati u period druge polovine IV stoljeća, tačnije od 350. do 380. godine.¹⁶⁸

Varijanta II **(red. br. 9, 13 i 14)**

Konstruktivni element koji ovu varijantu izdvaja u posebnu grupaciju čini stopa koja je u odnosu na luk duža i šira. Lukovice su često facetirane, a poprečna greda je u obliku trapeza. Stopa fibule je ukrašena karakterističnim poprečnim zarezima i ponekad sa po jednim parom ukrasnih kružića.

Analogan materijal konstatiran je na prostoru Gornje Mezije, Singidunuma,¹⁶⁹ ali i na lokalitetima u Bosni i Hercegovini, gdje je definirana kao posebna varijanta III.¹⁷⁰

S obzirom na hronološko definiranje, a na temelju šireg arheološkog konteksta nekih lokaliteta gdje su pronađene,¹⁷¹ mogu se staviti u period prve polovine do sredine IV stoljeća.¹⁷²

¹⁶⁸ Микулчић, 1974, 125, sl. 23; Bojović, 1980, 97; 1983, 85–86.

¹⁶⁹ Bojović, 1983, 85.

¹⁷⁰ Busuladžić, 2010, 214–216.

¹⁷¹ Jovanović, 1978, 59.

¹⁷² Bojović, 1983, 85.

Zaključak

U arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Visokom pohranjeno je petnaest fibula različitog tipološkog i hronološkog opredjeljenja. Riječ je o zbirci koja je nastala kao rezultat isključivo kolekcionarskih aktivnosti franjevaca, koji su zahvaljujući svojim kontaktima sa mnogobrojnim osobama između ostalog dobijali i ovu vrstu arheoloških nalaza. Riječ je o osobama poput Mikoljija, Kopača, dr. Kušana i Račkog, koji su ove predmete najvjerovatnije mogli pronaći, ili su do njih došli na lokalitetima u Bosni i Hercegovini, ali i lokalitetima u Beogradu i Zagrebu te Sremskoj Mitrovici, gdje su oni u jednom trenutku svojih života živjeli i djelovali.

Nažalost, stručni nedostatak ove zbirke je nepostojanje jasnog arheološkog konteksta te, s tim u vezi, nemogućnost bilo kakve arheološko-historijske interpretacije lokaliteta na kojima su ovi predmeti pronađeni. Zbog toga u kontekstu muzeologije ovaj rad ima za cilj prvenstveno da obradi ovu zbirku te da metodom statistike analizira i prezentira cjelokupan antički materijal koji se čuva u različitim zbirkama u Bosni i Hercegovini.

Navedena zbirka posjeduje fibule koje se mogu definirati u nekoliko odvojenih tipova. Zastupljeni su tipovi izrazito profilirane sa potpornom gredom i bez nje, koljenaste, zoomorfne, lučne fibule sa jednom lukovicom na luku – Bügelknopffibeln, prstenaste te lukovičaste fibule.

Katalog / Catalogue

Izrazito profilirana fibula sa potpornom gredom

1. Inv. br. neinventarizirano (T. 1, sl. 1).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Izrazito profilirana bronzana fibula sa potpornom gredom. Na luku prstenasti disk – greben, kružnog presjeka. Glava fibule je zadebljala u vidu retorte. Opruga je sa vanjskom tetivom. Stopa se završava u vidu žira.

Dimenzije: Dužina 4,4 cm.

Literatura: Nepublicirano.

2. Inv. br. neinventarizirano (T. 1, sl. 2).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Izrazito profilirana bronzana fibula sa potpornom gredom. Na luku profiliran disk–greben kružnog presjeka. Glava fibule je zadebljala u vidu retorte. Opruga je sa vanjskom tetivom i ukupno dvanaest spiralnih navoja. Puni držač igle. Na kraju stope završetak u obliku žira.

Dimenzije: Dužina 5 cm.

Literatura: Nepublicirano.

3. Inv. br. neinventarizirano.

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Izrazito profilirana bronzana fibula sa potpornom gredom. Na luku prstenasti disk – greben, kružnog presjeka. Glava fibule je zadebljala u vidu retorte. Opruga je sa vanjskom tetivom. Stopa se završava u vidu žira, ravne površine.

Dimenzije: Dužina 4,1 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Izrazito profilirana fibula bez potporne grede

4. Inv. br. neinventarizirano (T. 1, sl. 3).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Izrazito profilirana bronzana fibula bez potporne grede. Na glavi senazire linija po sredini. Greben – disk se nalazi na sredini luka. Luk je plitko izvijen. Držač igle je pun. Završetak stope u obliku žira. Na jednoj strani sačuvani spiralni navoji. Nedostaje igla.

Dimenzije: Dužina 4,8 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Koljenasta fibula s oprugom u čahuri

5. Inv. br. neinventarizirano (T. 1, sl. 4).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Koljenasta bronzana fibula bez igle i opruge. Ispod polukružne potporne grede nalazi se čahura, koja je sa donje strane otvorena. Sa strana čahure se nalaze rupice. Iznad čahure vidljivo polukružno proširenje.

Dimenzije: Dužina 3 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Zoomorfne fibule

6. Inv. br. neinventarizirano (T. 1, sl. 5).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Bronzana fibula oblika konja. Na vratu vidljiva griva. Na početku leđa prstenasta profilacija.

Dimenzije: Dužina 4 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Prstenasta fibula

7. Inv. br. neinventarizirano (T. 1, sl. 6).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Bronzana jednostavna prstenasta fibula sa rombičnim presjekom. Na krajevima krakova savijeni završeci.

Dimenzije: R: 3,2 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Lučne fibule sa jednom lukovicom na luku – Bügelknopffibeln

8. Inv. br. neinventarizirano (T. 1, sl. 7).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Bronzana fibula, oštećena bez krakova i igle. Na kraju stope vidljiva profilacija. Na glavi, na čeonom dijelu lukovičasta zadebljanja.

Dimenzije: Dužina 5,9 cm.

Literatura: Nepublicirano.

Lukovičaste fibule

9. Inv. br. neinventarizirano (T. 2, sl. 8).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Bronzana fibula sa šarnir mehanizmom. Igla djelimično oštećena. Na čeonom dijelu vidljiva velika lukovica. Na krakovima zadebljanja. Na završetku krakova vidljiva zadebljanja. Luk trapezast. Na gornjem dijelu vidljiv ukrasni niz od crtica. Na stopi linija po sredini te dvije ukrasne rupice.

Dimenzije: 7,1 cm.

Literatura: Nepublicirano.

10. Inv. br. neinventarizirano (T. 2, sl. 9).

Lokalitet: Nepoznat.

Opis: Bronzana lukovičasta fibula sa sačuvane dvije lukovice. Prednja čeona lukovica nedostaje.

- Na luku vidljiv ukrasni niz od crtica. Na kraju luka profilacija. Na stopi ukrasni detalji u vidu dva niza koncentričnih kružića.
 Dimenzije: Dužina 7,6 cm.
 Literatura: Nepublicirano.
11. Inv. br. neinventarizirano (T. 2, sl. 10).
 Lokalitet: Nepoznat.
 Opis: Bronzana lukovičasta fibula sa tri lukovice, na kojima su vidljivi trnovi na vrhu. Na kraju luka profilacija. Na stopi ukrasni detalj u vidu linije po sredini i zadebljanja na početku i kraju stope na kojima se vide koncentrični kružići.
 Dimenzije: Dužina 7,4 cm.
 Literatura: Nepublicirano.
12. Inv. br. neinventarizirano (T. 2, sl. 11).
 Lokalitet: Nepoznat.
 Opis: Bronzana lukovičasta fibula sa tri lukovice na krajevima krakova i čeonom dijelu. Na vrhovima lukovica vidljivi trnovi. Na luku vidljive kanelure. Na kraju luka profilirano zadebljanje. Na stopi teško vidljivi ukrasni detalji u obliku linije po sredini i kružića na uglovima.
 Dimenzije: Dužina 7,4 cm.
 Literatura: Nepublicirano.
13. Inv. br. neinventarizirano (T. 2, sl. 12).
 Lokalitet: Nepoznat.
 Opis: Bronzana lukovičasta fibula sa facetiranim lukovicama na krakovima. Nedostaje čeona lukovica. Površina fibule oštećena te se ukrasi ne vide. Fibula s iglom.
 Dimenzije: Dužina 6,4 cm.
 Literatura: Nepublicirano.
14. Inv. br. neinventarizirano (T. 2, sl. 13).
 Lokalitet: Nepoznat.
 Opis: Bronzana lukovičasta fibula sa sačuvane tri lukovice. Lukovice facetirane. Na luku vidljiv ukras u obliku poprečnih crtica. Na kraju luka prstenasto zadebljanje. Na stopi teško vidljiv ukras na uglovima u obliku kružića. Fibula bez igle.
 Dimenzije: Dužina 6,4 cm.
 Literatura: Nepublicirano.
15. Inv. br. neinventarizirano (T. 2, sl. 14).
 Lokalitet: Nepoznat.
 Opis: Bronzana lukovičasta fibula sa tri lukovice. Presjek luka polukružan. Na stopi fibule vidljiv ukrasni detalj od dva niza rupica.
 Dimenzije: Dužina 7,2 cm.
 Literatura: Nepublicirano.

Skraćenice**Arh. Vestnik**

Arheološki vestnik, Ljubljana

Archaeologia Jugoslavica

Archaeologia Iugoslavica, Beograd

BARBritish Archaeological Reports,
Oxford**Bonner Jahrbücher**

Bonner Jahrbücher, Bonn

Dacia

Dacia, Bucuresti

D. P.Dissertationes Pannonicae
ex Instituto numismatico,
archeologico Universitati
Petro Pazmany nominate
Budapestiensis provenientes,
udapest**Germania**

Germania, Frankfurt

G. G. m. S.Godišnjak Gradskog muzeja Sisak,
Sisak**Godišnjak CBI**Godišnjak Centra za balkanološka
ispitivanja Akademije nauka i
umjetnosti Bosne i Hercegovine,
Sarajevo**HAD**

Hrvatsko arheološko društvo

RVMRad vojvodanskih muzeja,
Novi Sad**SADJM**Savez arheoloških društava
Jugoslavije, Materijali, Beograd**SADJ, D. et M.**Savez arheoloških društava
Jugoslavije, Dissertationes et
Monographiae, Beograd**S. J.**

Saalburg Jahrbuch, Bad Homburg

Starinar

Starinar, Beograd

VAHDVjesnik za arheologiju i historiju
dalmatinsku, Split**VHAD**Vjesnik hrvatskog arheološkog
društva, Zagreb**Z. N. M.**Zbornik Narodnog muzeja,
Beograd

Literatura

Амброз 1966

Амброз, А. К. Фибулы юга европейской части СССР II в. до н. э. – в. н. э., Академия наук СССР, Институт археологии, Археология СССР Свод археологических источников, Д1 – 30, Москва 1966.

Almagro-Gorbea 2001

Almagro-Gorbea, M. *Fibulas de jinete y Caballito itálicas y Centroeuropeas: el supuesto origen de las series hispánicas*, Internationale archäologie, Studia honoraria, Studien in memoriam Wilhelm Schüle, Rahden/Westf 2001, 1–21.

Almgren 1923

Almgren, O. *Studien über Nordeuropäische Fibelformen der ersten nachchristlichen Jahrhundert mit Berücksichtigung der provinzialrömischen und südrussischen Formen*, Mannus – Bibliotek, 32, 2 Auflage, Leipzig 1923.

Bojović 1980

Bojović, D. *Rimski put Singidunum – Castra Tricornia – Ad sextum milliare*, SADJ, Materijali, XVII, Beograd 1980, 90–102.

Bojović 1983

Bojović, D. *Rimske fibule Singidunuma*, Beograd 1983.

Böhme 1972

Böhme, A. *Die Fibeln der Kastell Saalburg und Zugmantel*. S. J. XXIX, Bad Homburg 1972, 5–112.

Buora, Candussio 1990

Buora, M. Candussio, A. *Fibule vrste 13 B po Jobstu v Furlaniji – Julijski krajini*. Arh. Vestnik, 41, Ljubljana 1990, 177–182.

Buora 2003

Buora, M. *Sui rapporti tra Alto Adriatico e costa albanese (I secolo A. C. – I. Secolo D. C.)*, Antichità Altoadriatiche, 53, Trieste 2003, 39–56.

Burger 1972

Burger, A. *Romaikori tempetö Majson*, Archaeologiai Értesítő, 99, Budapest 1972, 72–97.

Burkowsky 1999

Burkowsky, Z. *Sisak u prapovijesti, antici i starohrvatskom dobu*, Sisak 1999.

Busuladžić 2008

Busuladžić, A. *Zbirka fibula iz Mogorjela*, Opuscula archaeologica, 32, Zagreb 2008, 21–54.

Busuladžić 2010

Busuladžić, A. *Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2010.

Busuladžić 2014

Busuladžić, A. *Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi*, Tolisa – Sarajevo 2014.

Busuladžić 2014a

Busuladžić, A. *Nepublicirane antičke svjetiljke iz Franjevačkog samostana u Visokom i s Katedre za arheologiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja, 43, Sarajevo, 2014, 127–133.

Cermanović-Kuzmanović 1995

Cermanović-Kuzmanović, A. *Predmeti i nakit od srebra iz Kolovrata*. Radionice i kovnica srebra, Beograd 1995.

Dautova-Ruševljan 1977

Dautova-Ruševljan, V. *Rimske bronzane fibule*, Vojvodanski muzej, Novi Sad 1977.

Dautova-Ruševljan 1986

Dautova-Ruševljan, V. *Gomolava (rimski period)*, Vojvodanski muzej, Novi Sad 1986.

Dautova-Ruševljan 2003

Dautova-Ruševljan, V. *Kasnoantička nekropolja kod Sviloša u Sremu*, Novi Sad 2003.

Demetz 1999

Demetz, S. *Fibeln der Spätlatène – und frühen Römischen Kaiserzeit in den Alpenländern*, Rahden – Westf. 1999.

Drescher 1957

Drescher, H. *Die Technik der germanischen Rollenkappenfibeln*, Germania, 35, Frankfurt 1957, 80–95.

Drescher 1959

Drescher, H. *Ein Beitrag zur Technik römischer Zwiebelknopffibeln*, Germania, 37, Frankfurt 1959, 170–179.

Gavran 2000

Gavran, I. *Vrata u život*, Sarajevo 2000.

Gerharz 1987

Gerharz, R. R. *Fibeln aus Afrika*, S. J. 43, Bad Homburg 1987, 77–107.

Grupa autora 2005

Grupa autora, *Romanisierung – Romanisation. Theoretische Modelle und praktische Fallbeispiele*. BAR. International Series 1427, Oxford 2005.

Hundt 1964

Hundt, H. *Ein Urnengrab von Kemnitz, Kr. Potsdam – Land und ein Exkurs über die reich profilierten kaiserzeitlichen Fibeln*, Varia Archaeologica, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Schriften der Sektion für Vor und Frühgeschichte Band 16, Berlin 1964, 152–174.

Иванов 1972

Иванов, Т. *Образи на Константин I и синовете му върху луковични фибули от България* Археология, София 1972.

Ivčević 2000

Ivčević, S. *Lukovičaste fibule iz Salone u Arheološkome muzeju u Splitu*, VAHD, sv. 92/1999–2000, Split 2000, 125–186.

Ivčević 2002

Ivčević, S. *Fibule*, Longae Salonae, sv. 1, Split 2002, 229–276.

Ivčević 2003

Ivčević, S. *Antički metalni predmeti iz Narone*, Arheološka istraživanja u Naroni i dolini Neretve, Izdanja HAD-a, vol 22, Zagreb – Metković – Split 2003, 129–167.

Jacobi 1897

Jacobi, L. *Das Römerkastell Saalburg bei Homburg v. D. Höhe*, Bad Homburg 1897.

Јанковић 1975

Јанковић, Ђ. *Покретни налази са некрополе и утврђења код Кладова*, Старијар Н. С. XXIV–XXV/1973/1974, Београд 1975, 201–225.

Jevremov 1990

Jevremov, J. *Pozlačeni čebulasti fibuli iz Petovione*, Arh. Vestnik 41, Ljubljana 1990, 389–401.

Jobst 1975

Jobst, W. *Die römischen Fibeln aus Lauriacum*, Forschungen in Lauriacum, 10, Linz 1975.

Jovanović 1975

Jovanović, A. Крстообразне фибуле из античке збирке Народног музеја у Нишу, Z.N.M. VII, Београд 1975, 235–245.

Jovanović 1978

Jovanović, A. *Nakit u rimsкоj Dardaniji*, SADJ, Dissertationes et monographiae, XXI, Beograd 1978.

Keller 1971

Keller, E. *Die spätromischen Gräbfunde in Südbayern. Münchener Betrag zur Vor – und Frühgeschichte*, München 1971.

Kolšek 1972

Kolšek, V. *Les nécropoles de Celeia et Šempeter*, Inventaria Archaeologica, Fasc. 16, Celje 1972.

Koščević 1975

Koščević, R. *Die Werkstäte kräftig profiliert Fibeln in Siscia*, Archaeologia Iugoslavica XVI, Beograd 1975, 51–61.

Koščević 1980

Koščević, R. *Antičke fibule sa područja Siska*, Zagreb 1980.

Koščević 1991

Koščević, R. *Antička bronca iz Siska, umjetničko-obrtna metalna produkcija iz razdoblja Rimskog carstva*, Zagreb 1991.

Koščević 1992

Koščević, R. *Rimsko-provincijalni metalni predmeti – prilog poznавању облика*, Prilozi Instituta za arheologiju, Vol. 9, Zagreb 1992, 69–89.

Koščević 2000

Koščević, R. *Arheološka zbirka Benko Horvat*, Zagreb 2000.

Кондић 1961

Кондић, В. *Збирка римских фибула из Вршацког музеја*, RVM 10, Нови Сад 1961, 195–220.

Кондић 1963/64

Кондић, В. *Старе културе и народи на тлу Београда*, Музеј града Београда, Београд 1963/64.

Kovrig 1937

Kovrig, I. *Die Haupttypen der kaiserzeitlichen Fibeln in Pannonien*, D. P. II/4, Budapest 1937.

Krüger 2006

Krüger, T. *Ausgrabungen, Funde und Befunde 2004*, Bonner Jahrbücher, Band 206, Bonn 2006, 242–285.

Kuchenbuch 1954

Kuchenbuch, F. *Die Fibel mit umgeschlagenem Fuss*, S. J. XIII, Bad Homburg 1954, 5–52.

Lokošek 1985

Lokošek, I. *Zoomorfne rimske fibule iz Arheološkog muzeja u Splitu*, VAHD, sv. 78, Split 1985, 71–82.

Marić 1968

Marić, Z. *Japodske nekropole u dolini Une*. Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s. Arheologija, XXIII, Sarajevo 1968, 5–79.

Marijanski-Manojlović 1987

Marijanski-Manojlović, M. *Rimska nekropolja kod Beške u Sremu*, Novi Sad 1987.

Migotti 1994

Migotti, B. *Od nepobjedivog sunca do sunca pravde. Arheološka građa iz ranokršćanskog razdoblja u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Zagreb 1994.

Miletić 1963

Miletić, N. *Nakit u Bosni i Hercegovini od kasne antike do najnovijeg doba*, Sarajevo 1963.

Микулчић 1974

Микулчић, И. *Доцноримски гробови од Скупи*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет на Универзитетот, 26, Скопје 1974, 109–142.

Nađ 1964

Nađ, I. – P. *Katalog arheološke zbirke dr. Imre Frey-a*, Gradski muzej, Sombor 1964.

Ortisi 2008

Ortisi, S. *Fibule del periodo medio e tardoimperiale. Fibule a ginocchio, con testa a forma di pelta, scharnierarmfibeln e Bugelknopffibele*, Fibule antiche del Friuli, Udine 2008.

Ožanić, Radman-Livaja, Rendić-Miočević 2003

Ožanić, I., Radman-Livaja I., Rendić-Miočević, A. *Antički predmeti*, Na tragovima vremena. Iz arheološke zbirke Mateja Pavletića, Zagreb 2003, 13–38.

Patek 1942

Patek, E. *Verbreitung und Herkunft der römischen Fibeltypen von Pannonien*, Dissertationes Pannonicae, Ser. II, No. 19, Budapest 1942.

Peškar 1972

Peškar, I. *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*, Praha 1972.

Петковић, Живић 2005

Петковић, С., Живић, М. *Група бронзаних фибула са Ромулијане*, Z. N. M. (arheologija), XVIII – 1, Beograd 2005, 439–458.

Petru 1972

Petru, S. – P. *Emonske nekropole*, Katalogi in monografije 7, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1972.

Petru 1978

Petru, S. – P. *Neviodunum (Drnovo pri Krškem)*, Katalogi in monografije 15, Narodni muzej v Ljubljani, Ljubljana 1978.

Popescu 1938

Popescu, D. *Fibules en bronze des collections du Musée National de Antiquités*, Dacia, V–VI (1935–1936), Bucureşti 1938, 239–246.

Popescu 1945

Popescu, D. *Fibeln aus dem Nationalmuseum für Altertümer in Bucureşti*, Dacia, IX–X (1941–1944), Bucureşti 1945, 485–505.

Поповић 1996

Поповић, И. Римски накит у Народном музеју у Београду, Београд 1996.

Popović 1996a

Popović, I. *Certain Traits of the Roman Silver Jewellery Manufacture in the Central Balkans*, Starinar XLVII, Beograd 1996, 139–154.

Popović, P. 1996

Popović, P. *Early La Tène Between Pannonia and the Balkans*, Starinar XLVII, Beograd 1996, 105–125.

Popović, P. 1996

Popović, P. *Early La Tène Between Pannonia and the Balkans*, Starinar XLVII, Beograd 1996, 39–56.

Rieckhoff 1975

Rieckhoff, S. *Münchnen und Fibeln aus dem Vicus des Kastells Hüfingen (Schwarzwald Baar Kreis)*, S. J. XXXII, Bad Homburg 1975, 3–104.

Rieckhoff-Pauli 1977

Rieckhoff-Pauli, S. *Die Fibeln aus dem römischen Vicus von Sulz am Neckar*. S. J. XXXIV, Bad Homburg 1977, 5–28.

Riha 1994

Riha, E. *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst*, Die Neufunde seit 1975, Augst 1994.

Saria 1928

Saria, B. *Fibeln mit Sperrvorrichtungen*, VHAD, N. S. XV, Zagreb 1928, 73–80.

Škegro 1997

Škegro, A. *Bosanski franjevci i arheološki spomenici*, Bosna franciscana, Časopis Franjevačke teologije Sarajevo, br. V, Sarajevo, 1997, 141–154.

Težak-Gregl 1982

Težak-Gregl, T. *Rimske provincijalne fibule iz Arheološke zbirke u Osoru*, Arheološka istraživanja na otocima Cresu i Lošinju, Izdanja HAD 7, Zagreb 1982, 99–111.

Vinski 1974

Vinski, Z. *Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predslavenskog supstrata*, VAHD, LXIX/1967, Split 1974, 5–86.

Vulić 2012

Vulić, H. *Fibule s lokaliteta Plandišta kod Cericā u kontekstu proizvodnje i uloge fibula u rimskom razdoblju*, Acta musei Cibalensis, 5, Opera archaeologica historico-topographica, Vinkovci 2012, 95–133.

Вучковић-Тодоровић 1958

Вучковић-Тодоровић, Д. Римски двојни гроб из Доброг Дола код Скопља, Старинар, Н. С. VII–VIII/1956–1957, Београд 1958, 289–297.

Wiewegh 2003

Wiewegh, Z. *Rimske prstenaste fibule iz antičke zbirke Gradskog muzeja Sisak*, Godišnjak Gradskog muzeja Sisak, III–IV, Sisak 2003, 75–90.

Wiewegh 2003a

Wiewegh, Z. *Jugoistočna nekropola Siscije*, Sisak 2003.

Unpublished roman fibulae from the collection of the Franciscan Monastery in Visoko

Key words: crossbow fibulae, Bugelkopf type fibulae, ring fibulae, zoomorphic fibulae, knee fibulae, high profile bow fibulae with or without support plate, Franciscan Monastery Visoko

At the Franciscan Monastery in Visoko, among numerous artefacts in the archaeological department, are a certain number of Roman fibulae. The fibulae became a part of the monastery collection as a result of collector's activities and gifts from mostly external associates in contact with the monastery and friars.

It can be assumed that a part of the fibulae originate from the area of present-day Bosnia and Herzegovina, that is, archaeological localities, such as the site Breza, which is not

far from the monastery. It is quite possible that a number of fibulae came from localities in present-day Serbia or Croatia. These are localities near Zagreb, Sremska Mitrovica and Belgrade, where the contributors travelled or stayed, before or during their contact or stay at the monastery in Visoko. It is assumed that the persons who brought these fibulae were Vinko Mikoljiji, Viktor Kopač, dr. Kušana and Franjo Rački.

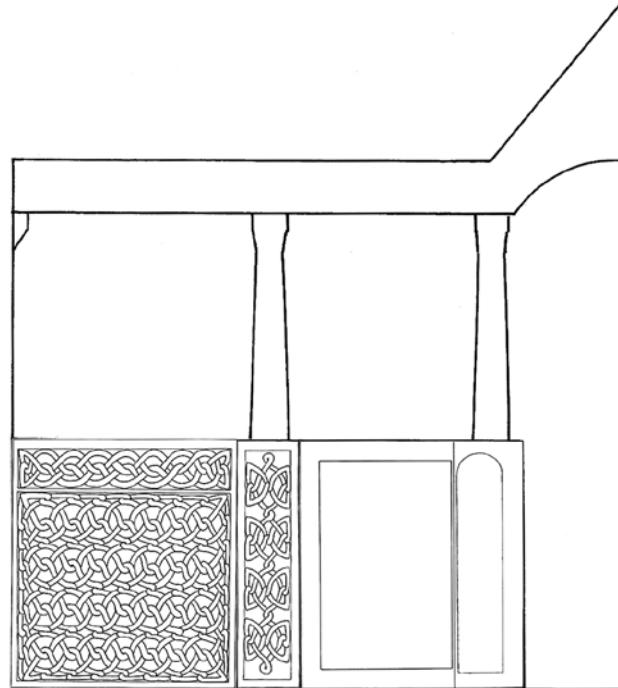
The majority are Roman-era fibulae, which are the subject of analysis in this paper. The fibulae are according to the typological determinant of this collection sorted into high profile bow fibulae with or without support plate, knee fibulae, zoomorphic fibulae, ring fibulae, Bugelkopf type fibulae and crossbow fibulae.

28

T. 2

Marija Marić Baković

Miran Palčok

Rekonstrukcija ograde svetišta iz
predromaničke crkve sv. Petra u
Rapovinama kraj Livna

REKONSTRUKCIJA OGRADE SVETIŠTA IZ PREDROMANIČKE CRKVE SV. PETRA U RAPOVINAMA KRAJ LIVNA

Marija Marić Baković
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno
marija.maric.b@gmail.com

UDK: 902/904
UDK: 726.591
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 19. II. 2019.
Prihvaćeno: 27. II. 2019.

Miran Palčok
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
Stjepana Gunjače b. b., 21000 Split
mirsvama58@yahoo.com

30

Na temelju do sada prikupljenih ulomka u ovom se radu predlaže djelomična rekonstrukcija ograde svetišta iz predromaničke crkve sv. Petra u Rapovinama. Ulomci ograde prikupljeni su na katoličkom groblju u Rapovinama kao slučajni nalazi ili tijekom arheoloških iskopavanja. Prvi ulomci ograde nađeni su još 1885. i ponovno 1989. godine nakon čega su provedena sustavna arheološka iskopavanja između 2010. i 2013. godine. Tada su nađeni brojni ulomci ograde za koje je utvrđeno da pripadaju istoj ogradi kao i oni prije nađeni ulomci. Na temelju epigrafskih osobitosti i načina izvedbe te motiva reljefnoga ukrašavanja ograda je datirana u posljednju četvrttinu 9. stoljeća, što je određeno i kao vrijeme gradnje crkve. Groblje u Rapovinama aktualno je katoličko groblje te su i nakon završenih iskopavanja, slučajno nađena još dva ulomka ograde nakon čega se pristupilo njezinoj djelomičnoj rekonstrukciji.

Ključne riječi: predromanička skulptura, crkva sv. Petra, ograda svetišta, Branimir, Muncimir, Dvorska klesarska radionica, Rapovine

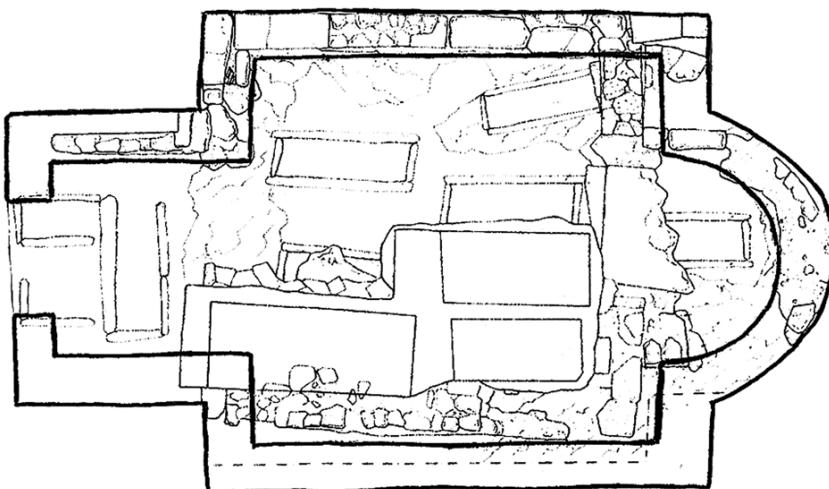
Uvod

URapovinama, nedaleko od Livna, na aktualnom katoličkom groblju, u organizaciji Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno, istraženi su ostaci srednjovjekovne crkve posvećene sv. Petru. Iskopavanja su se odvijala u tri kampanje, između 2010. i 2013. godine.¹ Brojni ulomci crkvenog namještaja, koji su analogni prijašnjim slučajnim nalazima na groblju, potvrdili su da je

riječ o crkvenoj arhitekturi. Naime, na temelju kartografskih bilježaka, povijesnih izvora i ulomaka slučajno nađena crkvenoga namještaja već se otprije prepostavljalo da se na groblju u Rapovinama nalaze ostaci predromaničke crkve. Još 1885. godine nađen je ulomak grede ograde svetišta u koju je uklesan natpis zavjetnoga sadržaja koji latinskim pismom i jezikom govori o posveti crkve sv. Petru. Riječ je o natpisu koji je dedikant i donator, pripadnik onodobne livanjske vlastele, posvetio Petru apostolu za spasenje duše svoje.² Izvornik toga

¹ Više o arheološkom istraživanju i rezultatima istraživanja vidjeti: Marić Baković, 2012, 61–72.; 2014, 33–62.

² Delonga, 1994, 84.

Sl. 1. Tlocrt predromaničke crkve, Rapovine
(crtež: M. Palčok, 2018.)

Sl. 2. Uломак pluteja ograde
svetišta, Rapovine
(foto: M. Bralo)

natpisa je u Zemaljskome muzeju u Sarajevu, zajedno s dvama ulomcima pluteja.³ Ponovo 1989. slučajno su na groblju u Rapovinama nađena još dva ulomka pluteja ograde svetišta.⁴

Upravo epigrafskim obilježjima zavjetnoga natpisa te ukrasnim stilom i izvedbom reljefno ukrašenih ulomaka ograde svetišta gradnja crkve datirana je u posljednju četvrtinu 9. stoljeća, u vrijeme hrvatskoga kneza Branimira i njegova sljedbenika na prijestolju Muncimira. Predromanička crkva posvećena sv. Petru bila je crkva zavjetnoga karaktera, koju podiže jedan od dostojanstvenika Livanjske županije.

Arhitektura crkve

Predromanička crkva u tlocrtu je bila jednobrodna, neraščlanjenih vanjskih i unutrašnjih zidnih ploha. Orientacije je istok – zapad⁵ s istaknutom apsidom na istoku vanjskoga i unutarnjega polukružnoga oblika (sl. 1). Apsida je bila bačvasto presvođena vjerojatno kao i ostatak jednobrodne građevine iako smo prije iznijeli pretpostavku o drvenoj

građi potkovne konstrukcije naosa.⁶ Zapadno pročelje s ulazom u crkvu ima tzv. zapadni korpus u vidu užeg prostora organski uklopljenog u zapadno pročelje, od kojeg je slabo sačuvan tek dio sjevernoga zida. Nije isključeno da je riječ o aksijalno postavljenu zvoniku koji je građevinski srastao sa zapadnim pročeljem, nastao istodobno s gradnjom predromaničke crkve ili u naknadnoj građevinskoj intervenciji.⁷ Imposti nađeni tijekom istraživanja vjerojatno su dio bifore na arhitekturi crkve. Fragmentirani ostaci arhitekture izvan zatečena prostora crkve ukazuju na građevinske intervencije kojima su uglavnom prekriveni ili preoblikovani ostaci predromaničke crkve. Predromaničkoj fazi svakako pripadaju ostaci polukružne apside te dio sjevernoga perimetarnoga zida.⁸ Dužina

⁶ Marić-Baković, 2014, 37. Tomu u prilog idu sporadično nađeni ulomci šupljikave lagane sedre. Sustavnim istraživanjem prikupljene terenske dokumentacije u međuvremenu smo došli do nekih novih spoznaja koje iznosimo u ovome radu.

⁷ Analogno ovomu tlocrtu bila bi crkva sv. Vida u Dobrinju, građena oko 1100. ili sredinom 12. st., ali se tipski vezuje uz predromaničku arhitekturu s masivnim zvonikom na zapadnome pročelju (Jurković, 1995, 70; Marasović, 2009, 30–31).

⁸ Položaj sjevernoga zida predromaničke crkve u tlocrtu se velikim dijelom preklapa sa zidom iz kasnijih građevinskih intervencija, stoga, a i zbog slabe sačuvanosti nije jasno je li dio zida zapadnoga korpusa, organski uklopljen u pročelje, pripadao predromaničkoj ili kasnijoj građevinskoj fazi.

³ Gipsana kopija natpisa i dva ulomka pluteja nalaze se u arheološkome postavu FMGG-a.

⁴ Delonga, 1994, 84–86; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 85.

⁵ Uz manje odstupanje od idealnog smjera istok-zapad.

32

Sl. 3. Rekonstrukcija s ulomcima pluteja, Livno
(foto: M. Marić Baković)

Sl. 4. Ulomak pluteja ograde svetišta, rubni element, Rapovine
(foto: M. Bralo)

Sl. 5. Ulomak pluteja ograde svetišta, rubni element, Rapovine
(foto: Z. Alajbeg)

crkve od pročelja broda do tjemena apside iznosi 8,70 m, a zajedno sa zidom zapadnoga korpusa oko 10 m. Širina crkve s vanjske strane je oko 6,40 m te u unutrašnjosti oko 5,50 m.

Arheološka iskopavanja pokazala su da je crkva do kraja 17. stoljeća, kada je srušena, doživjela nekoliko građevinskih intervencija.⁹ Prvi zahvati u crkvi rađeni su na ogradi svetišta u vidu preinaka ili njezinu uklanjanju do čega je moglo doći negdje od 12. stoljeća. Veći zahvati na arhitekturi crkve mogli su se dogoditi nakon 1463. kada je crkva, kako pretpostavljamo, mogla stradati za vrijeme prvih upada Turaka u Livno, a zatim, nakon što je grad privremeno oslobođen, ponovno obnovljena. Crkva sv. Petra, kao posljednja sačuvana srednjovjekovna crkva u livanjskome kraju, nekad zavjetna, a zatim grobljanska crkva, preuzela je ulogu župne crkve za čitavo livanjsko područje koje je tada bilo pod turskom upravom. Prilikom obnove brod crkve skraćen je na kvadratan oblik dok je apsida uža i pravokutna oblika. Tijekom građevinskih intervencija u zidove i podnicu crkve uzidani su rimski spoliji, ulomci rimske arhitekture i nadgrobnih spomenika. Ovoj fazi pripadali bi i ostaci podnice slagane

od sivih masivnih kamenih ploča. Između ove podnice i novije podnice od bijelog uglečanoga kamena nađen je novčić ugarskoga kralja Matije II., kovan između 1613. i 1619. godine, koji potvrđuje da je crkva posljednji put obnovljena u prvoj polovini 17. stoljeća.¹⁰ To se dovodi u vezu s tada nešto povoljnijim položajem franjevaca u Bosni.

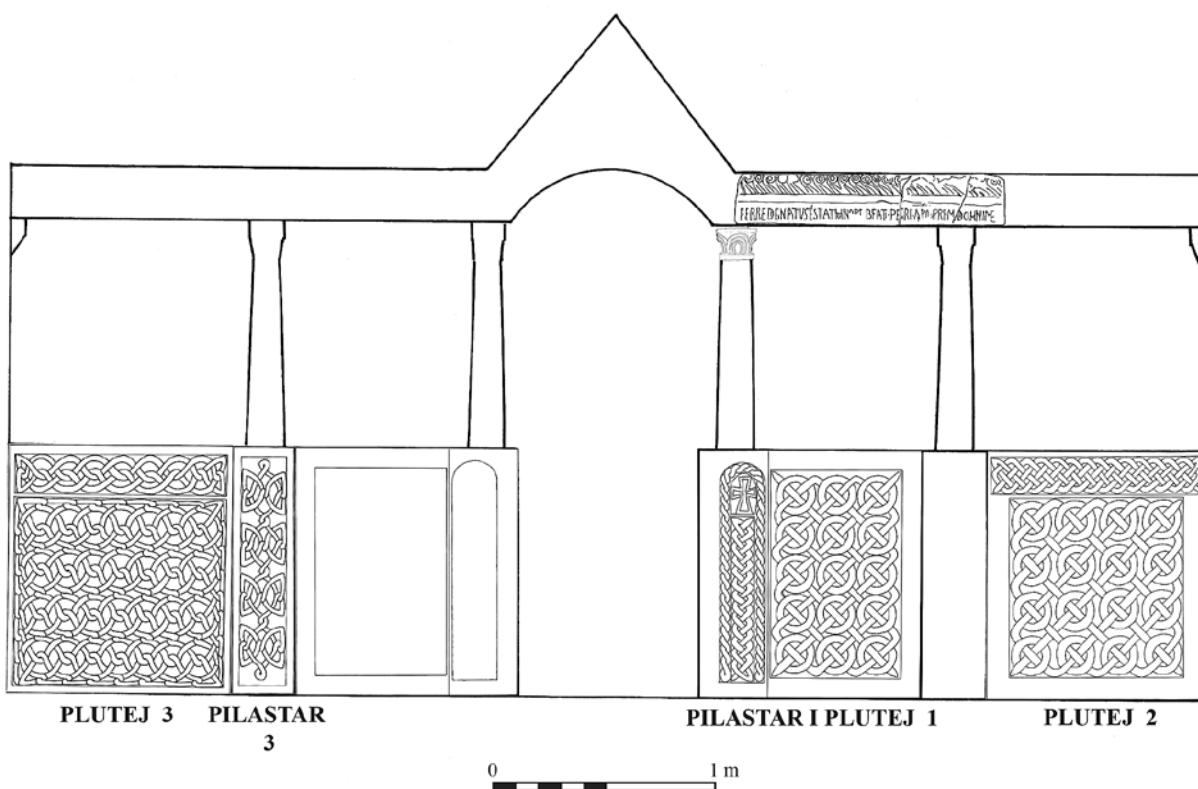
Crkva sv. Petra u Rapovinama srušena je u razdoblju između 1686. i 1689. kao posljednja od srednjovjekovnih crkava na Livanjskome polju i od tada više nije u funkciji. Topografska karta Livna i okolice (1686. – 1689.), nastala za vrijeme generalnog providura Dalmacije Gerolama Cornara, prikazuje crkvu u Rapovinama, nakon čega je ona srušena. Okolnosti rušenja crkve dovode se u vezu s krajiskim upadima Stojana Jankovića u jugozapadnu Bosnu kada je u dva navrata 1686. opljačkano i zapaljeno Livno i okolna mu sela.¹¹ Nepoznati su nam detalji okolnosti rušenja.

Groblje u Rapovinama uz crkvu razvilo se najdalje tijekom kasnoga srednjega vijeka, a s vremenom se širilo o čemu svjedoče rijetko

⁹ Marić-Baković, 2014, 48-50.

¹⁰ Marić-Baković, 2014, 50.

¹¹ Marić-Baković, 2012, 66.

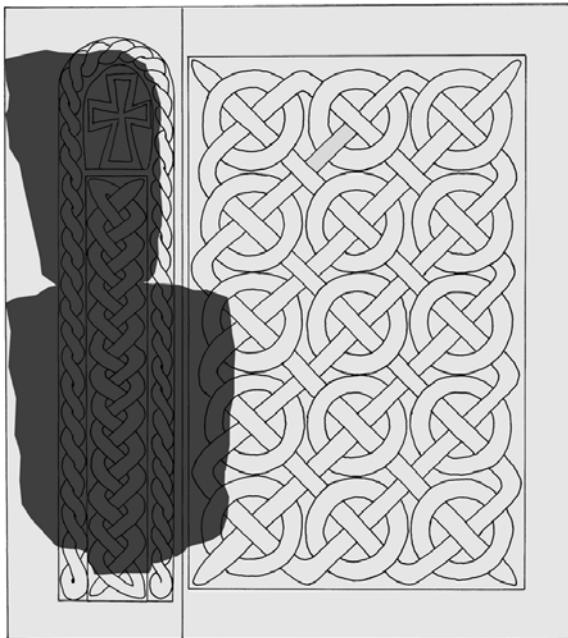
Sl. 6. Rekonstrukcija predromaničke ograde svetišta iz crkve sv. Petra u Rapovinama (crtež: M. Palčok, 2019.)

sačuvani grobovi pod stećima i križevima s antropomorfnim ukrasom. Nakon rušenja i konačnog napuštanja crkve, groblje se proširilo i na njezine ostatke. Do polovine 19. stoljeća iznad grobova razvija se monolitna grobna arhitektura s profiliranim i reljefno ukrašenim sarkofagom i velikim kamenim križem na pročelju, na kojem je uklesan latinski natpis. Širenjem groblja i prekrivanjem ostataka crkve ulomci ograde svetišta, koja je već duže vremena uklonjena iz crkve, nasumično su kao građevinski materijal užidani u arhitekturu novovjekovnih grobova. Najbolje sačuvani ulomci ograde upravo su oni koji su bili užidani u arhitekturu grobova dok su ulomci nađeni na lokalitetu tijekom arheoloških iskopavanja jako usitnjeni. Aktualnost groblja, što podrazumijeva nove ukope ili obnavljanje starih grobova, kreirala je aktualan arheološki lokalitet s novim nalazima i nakon završenih arheoloških iskopavanja. U takvim okolnostima nađena su još dva ulomka predromaničke ograde svetišta, koja do sada nije objavljivana.

Dva nova ulomka pluteja ograde svetišta

Prvi ulomak slučajno je nađen 2016. godine nakon raščišćavanja od raslinja na groblju u Rapovinama. Ulomak je pripadao pluteju ograde svetišta, a nađen je djelomično usaden u zemlju kao kamena oznaka groba.¹² Sačuvan je gornji rubni i dio središnjega polja pluteja. Gornji rubni dio reljefno je ukrašen dijagonalno isprepletenim troprutim vrpcama dok je središnje polje ukrašeno mrežom troprutih kružnica iskrižanih dijagonalnim vrpcama koje tvore rombove (sl. 2, T. 1, 3). Sačuvani ulomak pluteja visok je 54 cm, širok 22 cm i debljine 20 cm u gornjem rubnom dijelu i 19 cm u središnjem polju. Izvedba i motiv ukrašavanja poznati su nam s ostalih ulomaka ograde iz Rapovina, ali kao analogiju navodimo

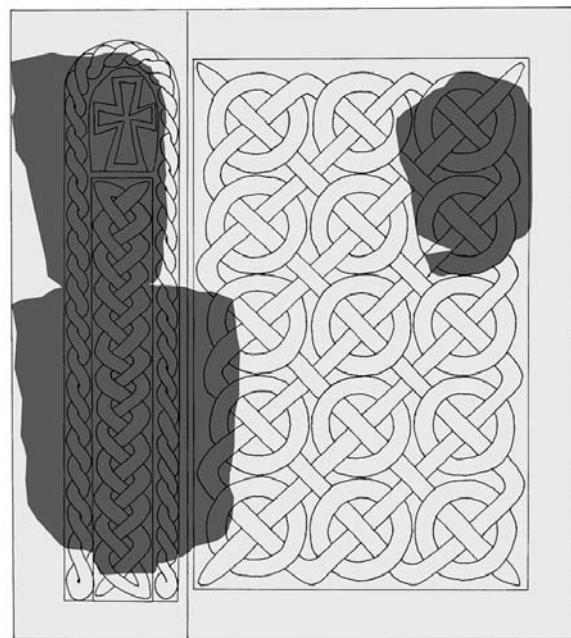
¹² Ulomak je u Muzej donesen 22. srpnja 2016. godine. Donio ga je Vinko Vrdoljak iz Rapovina, stalni muzejski suradnik na iskopavanjima, koji ga je pronašao pregledom groblja.

Sl. 7. Rekonstrukcija prvoga pluteja s ulomcima 1 i 2
(crtež: M. Palčok, 2019.)

ulomke pluteja nađene odbačene uz cestu u Livnu (sl. 3).¹³ S obzirom na okolnosti nalaza nije isključeno da su pripadali ogradi svetišta iz Rapovina, ali nije isključeno ni da je riječ o ulomcima ograde iz neke druge predromaničke crkvice s područja ranosrednjovjekovnoga Livna. U svakom slučaju riječ je o djelu jedne klesarske radionice.

Drugi ulomak nađen je na groblju u Rapovinama tijekom konzervatorsko-restauratorskih radova na grobnici biskupa Augustina Miletića. Radovi na grobnici izvodili su se u listopadu 2018. kada je u unutrašnjosti grobnice kao dio donje grobne konstrukcije pronađen ulomak pluteja, po svemu sudeći dio ograde svetišta iz crkve sv. Petra. Biskup Augustin Miletić (Fojnica, 1763. – Vidoši, 1831.), pokopan je na katoličkom groblju u Rapovinama 1831. godine kada je u grobnicu ugrađen i ulomak pluteja. Grobnica biskupa Miletića, orijentacije sjever-jug, smještena je

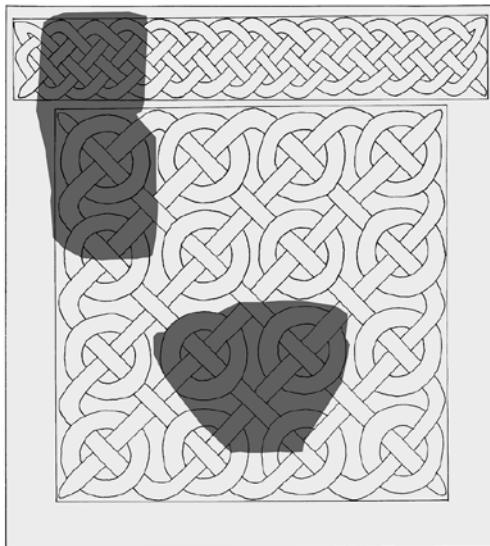
Sl. 7a. Rekonstrukcija prvoga pluteja s ulomcima 1, 2 i 5
(crtež: M. Palčok, 2019.)

ispred ostataka ulaza u predromaničku crkvu. Slijedeći biskupa, a u nekoliko slučajeva već i prije, pripadnici imućnih katoličkih obitelji iz Livna podižu grobnice iznad temelja crkve.¹⁴ Pritom su ulomci arhitekture i pregrade svetišta ugrađivani u grobnice kao građevni materijal. Sviest o sakralnosti mesta zadržala se u običajima, ali se pritom nije zaziralo o uzimanju i ugrađivanju ostataka crkvene arhitekture i namještaja u grobnice. Iako je već 1885. godine fra Ante Brešić pronašao i predao Zemaljskome muzeju u Sarajevu ulomak arhitravne grede, dugo nakon toga ulomci ukrašavani pleternom ornamentikom razbacivani su diljem groblja i ugrađivani u nove grobnice.

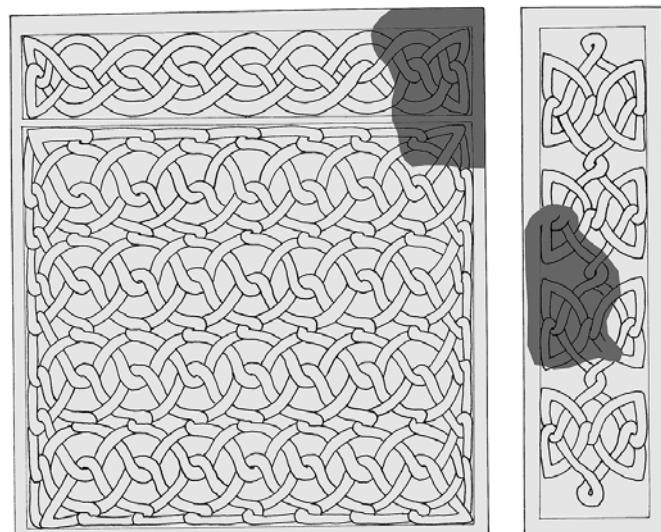
Od pluteja je sačuvan rubni element koji je u jednom komadu sa središnjim poljem pluteja (sl. 4, T. 1, 2). Reljefni ukras sastoji se od dviju

¹³ Delonga, 1994, 83, T. I. a-b. Ulomci su nađeni odbačeni uz cestu Livno – Kupres, prema Sučića hrastima. Ulomcima je rekonstruiran dio pluteja koji je smješten u arheološkome postavu FMMG-a.

¹⁴ Katolici su se umrlomu biskupu počeli obraćati za pomoć i zagovor kod Boga hodočasteći na njegov grob. To je trajalo tijekom sljedećih pedesetak godina, odnosno sve do prijenosa njegovih posmrtnih ostataka u franjevačku crkvu na Goricu kod Livna 1881. godine. Prošnje biskupu manifestirale su se različitim grafitima urezivanima po njegovu nadgrobnome spomeniku.

Sl. 8. Rekonstrukcija drugoga
pluteja s ulomcima 3 i 4
(crtež: M. Palčok, 2019.)

Sl. 9. Rekonstrukcija trećega pluteja s ulomcima 6 i 7
(crtež: M. Palčok, 2019.)

okomito položenih troprutih pletenica između kojih je dijagonalno isprepletena tropruta geometrijska vrpcia. S unutrašnje strane ulomka sačuvan je rub međusobno isprepletenih troprutih kružnica. S vanjske strane reljefnoga ukrasa je rubna letva. Sačuvani ulomak visok je 43 cm, širok 39 cm i debljine 17 cm. Ovaj je ulomak donji dio cjeline s ulomkom koji je prije nađen tijekom arheoloških iskopavanja, također ugrađen u jednu od recentnih grobnica. Riječ je o ulomku pluteja na kojem je reljefno uklesan motiv križa pod arkadom u kombinaciji s troprutim pleterom (sl. 5, T. 1, 1).¹⁵ Na vrhu ukrasnoga polja je križ proširenih krakova s urezanom rubnom profilacijom, ispod je dijagonalno isprepletena tropruta geometrijska vrpcia. Čitava kompozicija obrubljena je troprutom pletenicom koja se savija u arkadu.

Rekonstrukcija predromaničke ograde svetišta

Na temelju do sada prikupljenih ulomaka ograde svetišta iz crkve sv. Petra u Rapovinama izrađen je prijedlog za rekonstrukciju ograde.

Uломci su nađeni tijekom sustavnih arheoloških iskopavanja, pregledom terena ili slučajno još od 1885. do 2018. godine. Pronađeno je oko trideset ulomaka za koje možemo reći da pripadaju ogradi svetišta predromaničke crkve ne računajući one skroz usitnjene ulomke koje ne možemo odrediti. Od ograde su sačuvani ulomci arhitravne grede, kapitel, ulomci stupića, ulomci pilastra i u najvećoj količini ulomci pluteja. Osim dvaju ulomaka koji se čuvaju u Zemaljskome muzeju u Sarajevu, ostali se ulomci čuvaju u Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica – Livno. Kod rekonstrukcije ograde korišten je tlocrt crkve, a za osnovu je uzeta širina crkve od oko 5,50 m smanjena za prepostavljenu debljinu žbuke. Tolika širina crkve opravdava mišljenje da je ograda bila sastavljena od četiriju pluteja i dvaju pilastara. Rekonstrukcija je rađena ponajprije na temelju sedam ulomaka koji se mogu pripisati dijelovima pluteja i pilastara. Od stupića je sačuvano nekoliko manjih ulomaka te ulomak kapitela. Od grede koja je uobičajeno zahvaćala cijelu širinu crkve od jednoga do drugoga bočnoga zida sačuvana su tri dijela koja se spajaju u gredu dužine 1,20 m. Kod rekonstrukcije u obzir su uzeti i usitnjeni dijelovi koji se reljefnim obilježjima uklapaju u cjelinu ograde.

¹⁵ Marić-Baković, 2012, 64–65, sl. 11 i 12.

Sl. 10. Ulomak pluteja ograde svetišta (ul. 4),
Rapovine (foto: Z. Alajbeg)

Sl. 11. Ulomak pluteja ograde
svetišta (ul. 5), Rapovine
(foto: Z. Alajbeg)

Ograda je bila visokoga tipa s gredama i sa zabatom, koja je u ravnoj liniji dijelila svetište od prostora za vjernike. Zabat iznad središnjega prolaza ograde pretpostavili smo umjesto luka s obzirom na ulomak zabata koji je nađen u Livnu, a pripada istoj grupi spomenika ako gledamo arhitekturu crkve i zastupljenost ovoga tipa zabata. Prema motivima ukrašavanja moguće je rekonstruirati tri ploče pluteja. S obzirom na sačuvane ulomke među plutejima bila su dva pilastra, po jedan sa svake strane, a uz prolaz prema svetištu bili su rubni elementi (sl. 6).

Pluteju s desne unutrašnje strane ograde uz prolaz (plutej 1) pripadaju dva ulomka (sl. 7, T. 1, 1-2). Oba ulomka pripadaju rubnom elementu koji je na mjestu pilastra te je s ostatkom pluteja izveden u jednome komadu. Rubni element ukrašen je okomito položenom troprutom pletenicom koja se savija u arkadu. Pod arkadom je križ, a ispod je dijagonalno isprepletena tropruta geometrijska vrpca. Ostatak pluteja ukrašen je mrežom troprutih kružnica iskrižanih dijagonalnim vrpcama koje tvore rombove.

Plutej s vanjske strane ograde (plutej 2) rekonstruiran je na temelju dvaju ulomaka (sl. 8, sl. 10, T. 1, 3-4). Oba ulomka (3 i 4) imaju razmaknute kružnice sličnoga promjera i klesarske izrade pa je vrlo vjerojatno da pripadaju istomu pluteju. Gornji rubni element

ukrašen je dijagonalno isprepletenim troprutim vrpcama koncipiranim u horizontalnom nizu dok je središnja ploha pluteja ukrašena mrežom troprutih kružnica iskrižanih dijagonalnim vrpcama koje tvore rombove.

Treći plutej rekonstruiran je na temelju dvaju ulomka koja se nalaze u Zemaljskome muzeju u Sarajevu (sl. 9, T. 1, 6-7). Gornji rubni element ukrašen je mrežom horizontalno koncipiranih troprutih zauzlanih kružnica dok je središnja ploha ukrašena mrežom međusobno isprepletenih troprutih zauzlanih kružnica u beskonačnom nizu. Kod rješavanja uzorka plohe i rubnoga elementa pluteja dobivena je širina ploče, a umnožavanjem uzorka po visini i površina koja se uklapa u kompoziciju ograde. Međutim, proporcije se gube ako se kompoziciji doda ulomak 7 zbog čega je pretpostavljeno da je taj ulomak dio pilastra ili vertikalnoga rubnoga elementa.¹⁶ Motiv s gornje rubne letve pluteja vertikalno je koncipiran na pilastru s nizom nasuprotno postavljenih tzv. perec motiva međusobno povezanih petljom i dijagonalnim troprutim vrpcama. Ulomak 5 (sl. 11, T. 1, 5) sličan je reljefnoj plohi prvoga pluteja (sl. 7a), ali se razlikuje debljinom pa bi ulomak 5 mogao pripadati pluteju br. 2, ali s obzirom na

¹⁶ Osim ako je riječ o ulomcima dvaju različitih pluteja iz istoga razdoblja.

zgusnutost kružnica, možda i nekom drugom pluteju koji zbog nedostatka elemenata još nije rekonstruiran, ali bi mogao biti koncipiran slično pluteju br. 1 ili 2.

Ostali usitnjeni ulomci pripadaju ulomcima pluteja ukrašeni mrežom troprutih kružnica te rubnim elementima i pilastrima na kojima se ponavlja motiv okomito položene troprute pletenice i dijagonalno isprepletena tropruta geometrijska vrpca (sl. 12).

Visina pluteja iznosila je 111,5 cm. Prema ulomku 1-2 dobivena je širina rubnoga elementa od 29,5 cm, koja se koristila kao širina za ostale rubne elemente i pilastre kod izrade rekonstrukcije ograde. Rekonstruirajući plutej br. 2 prema ulomku 3 dobila se pretpostavljena širina pluteja od oko jednoga metra. Ista se širina dobila i rekonstrukcijom uzorka kod pluteja br. 3. Kad se tim dimenzijama dodala pretpostavljena širina prolaza ispod zabata od oko 80 cm, dobila se širina pluteja br. 1 (70 cm) koja u spoju s rubnim elementom iznosi oko 100 cm. Navedene dimenzije odgovaraju unutrašnjoj širini crkve, odnosno širini ograde. Kod debljine pojedinih elemenata postoje odstupanja od 2 do 3 cm na debljinu od 17 do 20 cm.

Ulomci 1 – 5 istovrsni su po stilu i načinu izvedbe te ako ne pripadaju istim plutejima, nego četirima različitim, tada oni čine jedinstvenu istodobnu kompoziciju ograde svetišta, a ulomci 6 i 7, koji se stilski razlikuju od ostalih, ukazuju na eventualne preinake na ogradi.

Osnovni motiv plitko reljefnog ukrašavanja pluteja ograde svetišta je mreža troprutih nepovezanih kružnica iskrižanih dijagonalnim vrcama koje tvore rombove. Unutar ovog osnovnog motiva međusobna udaljenost kružnica varira od razmaknutih do zgasnutih, a uže trake ostavljaju više slobodnog prostora u kružnicama. Na ulomku trećeg pluteja reljefni je motiv mreža troprutih zauzlanih vrci i kružnica koje su čvorovima povezane u beskonačnu nizanju troprutih spletova.

Kod gornjih horizontalnih i bočnih rubnih elemenata pluteja, kao i na pilastrima, ukrašavanje

je koncipirano kao vertikalni niz uobičajenih pleternih motiva. Tako se ponavlja mreža troprutih vrci koje su međusobno dijagonalno isprepletene ili povezane petljom te okomito položena tropruta pletenica koja se savija u arkadu. Motiv križa pod arkadom čest je motiv u predromaničkom repertoaru i javlja se duž istočne jadranske obale te u Italiji u različitim inačicama na liturgijskome namještaju, ali i na sarkofazima.¹⁷

Od dijelova trabeacije ulomak grede s posvetnim natpisom u donjoj zoni,¹⁸ u gornjoj je zoni ukrašen motivom kuka desno usmjerenih s profiliranim nožicama i motivom stiliziranog kimatija (T. 2, 1). Kapitel je ukrašen motivom troprutih arkada te je sa stupićem bio isklesan u jednome komadu (T. 2, 2).

Kiparsko-klesarska radionica

Ukrasnim repertoarom i načinom izvedbe ulomci ograde svetišta iz Rapovina identificiraju se s grupom spomenika čija se izrada pripisuje kiparsko-klesarskoj radionici koja se izdvaja u zadnjoj četvrtini 9. stoljeća, a čije su značajke prepoznate po kimationu na trabeaciji ograde svetišta koji se svodi na niz listića pod istaknutom letvom koja dijeli natpis od gornjega ukrasnoga polja. Karakteristična je i izvedba mreže troprutih nepovezanih kružnica iskrižanih dijagonalnim vrcama koje tvore rombove na plutejima. Mreža troprutih vrci koje su međusobno dijagonalno isprepletene ili dvostruki preplet troprutih vrci, koje na krajevima završavaju „uhom“ kroz koje prolazi jednostruka tropruta vrpcu, također su jedno od obilježja ove radionice. Natpisima na sačuvanim dijelovima kamenoga namještaja djelovanje radionice veže se uz kneza Branimira, a kako se osim imena Branimira na natpisima sačuvanih ulomaka spominju i imena dvorskih župana Gostihe u Cetini i Prištine u Ždrapnju, skupina majstora vezana uz ovu radionicu nazvana je

¹⁷ Marasović, 2008, 348.

¹⁸ Delonga, 1994, 84.

Sl. 12. Uломци pluteja i pilastra ograde svetišta, Rapovine (foto: M. Marić Baković)

*Dvorskom klesarskom radionicom.*¹⁹ Djelatnosti ove radionice svojstvena je pojednostavljena i rustična klesarska izvedba uobičajenih predromaničkih motiva, drukčija od istodobnih kiparsko-klesarskih značajki prepoznatih na spomenicima koji se pripisuju skupini majstora nazvanih *Benediktinskom klesarskom radionicom* iz doba kneza Branimira. Klesarski nedostatci majstora ove radionice tumače se nenasljedovanjem zanatske tradicije na području njihova djelovanja.²⁰ Izvedba majstora *Dvorske klesarske radionice* prepoznata je na grupi spomenika rasprostranjenih na širem dinarskom području obuhvaćenu u teritorij ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine. Lokaliteti s nađenim spomenicima koncentrirani

su na današnjem srednjodalmatinskom i sjevernodalmatinskom području (Bukorovića podvornica²¹ i sv. Marija u Biskupiji kraj Knina,²² Sv. Ivan, Uzdolje,²³ Plavno kraj Knina,²⁴ Kapitul kraj Knina,²⁵ Knin, Tvrđava,²⁶ sv. Petar u Biočinu selu,²⁷ Sv. Spas na izvoru rijeke Cetine,²⁸ Sv. Bartul u Ždrapnju kraj Bribira,²⁹ Šopot i Sv. Martin u Lepurima kraj Benkovca,³⁰

²¹ Burić, 1995, 99.

²² Burić, 1995, 101, sl. 12-13; Marasović 2009, 544; Petrinec, Jurčević, 2015, 355.

²³ Marasović, 2009, 551-555, sl. 693 lijevo

²⁴ Jakšić, 1995, 145; Marasović 2009, 481-485.

²⁵ Burić, 1988, T. V, sl. 11; T. VIII, sl. 12.

²⁶ Jurčević, 2016, 127, sl. 48.

²⁷ Burić, 1995, 105, sl. 29; Marasović, 2009, 486.

²⁸ Šeparović, 1995, 81-90; Burić, 1995, 91-116.

²⁹ Burić, 1995, 97-98; Jakšić 1995, 144-145, 147; Marasović 2009, 476-477.

³⁰ Jakšić, 1995, 144; Burić, 1995, 96; Marasović, 2009, 263, 267.

¹⁹ Jakšić, 2001, 52-53; Marasović, 2008, 366-367.

²⁰ Jakšić, 1995, 146; Josipović, 2013, 168.

Korlat³¹ i Atlagića kula³² kraj Benkovca, Nin i Kašić,³³ Glavica u Biogradu,³⁴ Split – Solin?³⁵ te u današnjoj Bosni i Hercegovini na području Drvara (Šobića groblje u Drvaru,³⁶ Spasovina kraj Drvara³⁷) i Livna, gdje je djelatnost ove radionice osim u Rapovinama prepoznata i na drugim spomenicima,³⁸ te eventualno u Vrbi kraj Glamoča.³⁹ Više o djelovanju ove radionice već se raspravljalo,⁴⁰ a u novije se vrijeme donosi još detaljnija stilsko-morfološka analiza skulpture koja se pripisuje njezinoj djelatnosti.⁴¹

Djelatnošću ove radionice potvrđuje se pojačana građevinska aktivnosti na području livanjske županije potkraj 9. stoljeća, što je u duhu procvata građevinsko-umjetničke djelatnosti na području ranosrednjovjekovne Hrvatske u vrijeme kneza Branimira. Djelovanje skupine klesara koji su obuhvaćeni *Dvorskom klesarskom radionicom* veže se uz vrijeme kneza Branimira, ali s obzirom na rasprostranjenost spomenika koji im se pripisuju može se pretpostaviti da su svoje djelovanje nastavili još neko vrijeme u rubnim dijelovima tadašnjega teritorija ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine. U tom se kontekstu kao mogući donator ove crkve ili neke druge crkve s livanjskoga područja spominje livanjski župan Želimir poznat iz isprave kneza Muncimira iz 892. godine, što je ujedno i prvi spomen Livna u povijesnim izvorima.

Kamen od kojeg su se izrađivali dijelovi predromaničkoga liturgijskoga namještaja iz

Livna i okolice, lokalni je vapnenac poznat još sa starijih antičkih spomenika. S obzirom na rimske spolje ugrađene u arhitekturu predromaničke crkve nije isključeno da se i za opremanje unutrašnjosti crkve sekundarno upotrijebio kamen iz nekog antičkog objekta. Kamenoklesari su dijelove liturgijskoga namještaja kojim su opremali unutrašnjost crkve klesali na livanjskome području i to očito opremajući nekoliko crkvenih objekata.

Ulomci rekonstruiranog trećeg pluteja iz Rapovina po motivima ukrašavanja nisu karakteristični za djelatnost ove radionice zbog čega pretpostavljamo da pripadaju preinakama na ogradi nastalima nakon gradnje crkve. Iako pleterni motiv komponiran od učvorenih troprutih kružnica nije bio sasvim nepoznanica za majstora *Dvorske klesarske radionice*,⁴² ni klesarska izvedba nije identična ostalim ulomcima liturgijskoga namještaja iz Rapovina. Troprute vrpce kojima se oblikuje pleterna ornamentika uže su od onih na ostalim plutejima pa je u kružnicama na pluteju i u samoj reljefnoj konцепцијi pilastra ostavljeno više slobodnoga prostora.

Mreža troprutih zauzlanih traka i kružnica u neprekinitu nizu te niz motiva „pereca“ međusobno povezanih petljom i dijagonalnim troprutim vrpcama poznati su i s drugih lokaliteta, u različitim varijantama, no uzorak je u osnovi isti. Niz motiva „pereca“ međusobno povezanih petljom nalazimo na dijelu liturgijskoga namještaja iz Crkvine u Gornjim Koljanim,⁴³ čija se izrada pripisuje radionici Majstora koljanskog pluteja te posebno na spomenicima *Benediktinske klesarske radionice* iz doba kneza Branimira, za koju su posebno karakteristični ukrasni motivi troprute zauzlane kružnice u beskonačnom nizu te niz motiva „pereca“ postavljenih sučelice, ali u izrazito složenim i precizno koncipiranim geometrijskim kompozicijama (Sv. Ambroz u Ninu,⁴⁴ Sv.

³¹ Marasović 2009, 253.

³² Jakšić, 2001, 51.

³³ Josipović, 2013, T. XL, 2, 3.

³⁴ Josipović, 2017, 72, sl. 4.

³⁵ Jakšić, 1995, 149, sl. 19.

³⁶ Glavaš, 1990, 179-180, sl. 2; Burić, 1995, 100, 105, sl. 27; Marasović, 2013, 297-298.

³⁷ Glavaš, 1990, 178-179, sl. 1; Burić, 1995, 105; Marasović, 2013, 297-298.

³⁸ Delonga, 1994, 84-86; Jakšić, 1999, 145.

³⁹ Burić, 1995, 104, sl. 22.

⁴⁰ Burić, 1995, 91-116; Jakšić, 1995, 141-150; Jakšić, 2001, 51-53; Jakšić, 2009, 29-32.

⁴¹ Josipović, 2013, 149-168; Jurčević, 2016, 115-136.

⁴² Josipović, 2013, 162, T. XLIV, 4.

⁴³ Jurčević, 2009, 62-63, sl. 12, kat. br. 17.

⁴⁴ Jakšić, 2001, 49-50.

Marija u Biskupiji,⁴⁵ Otres,⁴⁶ Uzdolje,⁴⁷ Gradac kraj Drniša⁴⁸). Ova radionica djelovala je u posljednjim desetljećima 9. stoljeća kada i *Dvorska klesarska radionica*, ali se odlikovala kvalitetnijom i inventivnijom klesarskom izvedbom na temeljima dulje zanatske tradicije vezane uz gradska središta bizantske Dalmacije. Iz istog je doba i ulomak pilastra s učvorenim perecima iz nepoznate crkve u Hrvacama kraj Sinja, datiran na kraj 9. stoljeća,⁴⁹ kojemu su također sukladni fragmenti nađeni na Kapitulu kraj Knina.⁵⁰

Sličnost motiva nije uvijek dovoljna za pouzdanu atribuciju reljefno ukrašenih elemenata liturgijskoga namještaja određenoj radionici, ali može ukazivati na ukus vremena. Isto tako to govori i o kolanju predložaka za neke motive karakteristične u to doba.⁵¹ S obzirom na način kako su klesarski izvedena dva ulomka iz Rapovina, očito je da bez obzira na motiv ukrašavanja nije riječ o klesarskoj izvedbi majstora *Benediktinske klesarske radionice* iz doba kneza Branimira.

Upravo se na temelju tih dvaju ulomka može pretpostaviti da su majstori *Dvorske klesarske radionice* oponašali, odnosno da su „posudili“ nešto iz likovnoga repertoara *Benediktinske klesarske radionice*. No, rustična izvedba svjedoči da je ipak riječ o radu nastalu u *Dvorskoj klesarskoj radionici*⁵² što bi značilo da su svi dijelovi ograda svetišta iz Rapovina nastali istodobno i pripisuju se izvedbi jedne radionice. Prije je još iznesena pretpostavka da se navedeni ulomci također pripisuju *Dvorskoj*

klesarskoj radionici, ali kao poseban tip pleterne mreže u repertoaru ove radionice,⁵³ što ne možemo uzeti u obzir jer se u međuvremenu ukrasni motivi s tih dvaju ulomka nigdje ne javljaju u repertoaru navedene radionice.

Nikad nije iznesena pretpostavka da su ta dva ulomka možda prispjela s nekog drugog lokaliteta jer okolnosti njihova nalaza uglavnom se vežu uz pronalazak ulomaka arhitravne grede o čemu postoje podatci u kronici Franjevačkog samostana na Gorici u Livnu, za godinu 1885., nakon čega su predani Zemaljskome muzeju u Sarajevu.⁵⁴ Iako se ti podatci preciznije odnose na samu gredu, ne ćemo dovoditi u sumnju podrijetlo tih dvaju ulomka jer se u Zemaljskom muzeju u Sarajevu vode kao ulomci iz Rapovina.

Zaključno u ovome radu ulomke ograde svetišta iz predromaničke crkve sv. Petra u Rapovinama donosimo kao jedinstvenu cjelinu koja je mogla nastati istodobno kao djelo majstora *Dvorske klesarske radionice*, ali ne treba isključiti mogućnost da je došlo do preinaka na ogradi svetišta i to nedugo nakon gradnje crkve u Rapovinama. Smatramo da su dva ulomka nedostatna i nerazmjerna broju ostalih međusobno analognih ulomaka. Aktualnost groblja na kojemu se arheološki lokalitet nalazi, što je kreiralo i aktualnost lokaliteta, ostavlja nam još uvijek otvorene mogućnosti vezane uz ogradu svetišta iz Rapovina koju datiramo u posljednju četvrtinu 9. stoljeća, uz eventualne zahvate na pregradi nastale nedugo nakon gradnje crkve.

⁴⁵ Jakšić, 2001, 49-50; Jakšić, 2013, 144-146; Josipović, 2013, 184, T. LII, 1; Petrinec, Jurčević, 2015, 355.

⁴⁶ Jakšić, 2001, 49-50; Jakšić, 2013, 145, sl. 15; Josipović, 2013, 184, T. LII, 3.

⁴⁷ Jakšić, 2013, 148.

⁴⁸ Jakšić 2013, 147, sl. 19a.

⁴⁹ Milošević, 2005, 290-291, 299, T. 78; Marasović, 2011, 69.

⁵⁰ Burić, 1988, T.9, 26; Marasović, 2009, 506-508, sl. 615, 616.

⁵¹ Miliša, 2014, 182.

⁵² Jakšić, 2013, 146, bilj. 48; Josipović, 2013, 153, 161; Jurčević, 2016, 128-129, sl. 49 (D, E).

⁵³ Burić, 1995, 103, 106, sl. 20.

⁵⁴ Delonga, 1994, 84, bilj. 13-14.

Literatura

Burić 1988

Burić, T. *Ranosrednjovjekovna skulptura s Kapitula kod Knina*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 18, Split 1988, 91-117.

Burić 1995

Burić, T. *Predromanička skulptura iz crkve sv. Spasa u Cetini*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 22, Split 1995, 91-116.

Delonga 1994

Delonga, V. *Latinski epigrafički spomenici starohrvatske županije Livno*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 81-88.

Glavaš 1990

Glavaš, T. *Novi nalazi predromaničke skulpture u Bosni i hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, (A), sv. 45, Sarajevo 1990, 177-190.

Jakšić 1995

Jakšić, N. *Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 22, Split 1995, 141-150.

Jakšić 2001

Jakšić, N. *Klesarstvo u službi evangelizacije*, V. Delonga, N. Jakšić, M. Jurković, Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, Katalozi i monografije 11, Split 2001, 32-53.

Jakšić 2009

Jakšić, N. *Varvaria Praeromanica*, Studia Varvarina, vol. 1, Zagreb 2009, 11-42.

Jakšić 2013

N. Jakšić, *U selu Uzdolju kod Knina nije bilo izgradene crkve u vrijeme kneza Muncimira*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 40, Split 2013, 135-152.

Josipović 2013

Josipović, I. *Predromanički reljevi na teritoriju Sklavinije Hrvatske između Zrmanje i Krke do kraja 9. stoljeća*, Doktorska disertacija, Zagreb 2013.

Josipović 2017

Josipović, I. *Biogradska predromanička skulptura*, Ars Adriatica, br. 7, Zadar 2017, 65-82.

Jurčević 2009

Jurčević, A. *Usporedba skulpture i arhitekture s lokalitetom Crkvina u Gornjim Koljanima i Crkvina u Biskupiji kod Knina*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 36, Split 2009, 55-84.

Jurčević 2014

Jurčević, A. *O klesarskim radionicama koje su djelovale na lokalitetu Crkvina u Biskupiji kod Knina*, Starohrvatska prosvjeta III. ser., sv. 41, Split 2014, 127-163.

Jurčević 2016

Jurčević, A. *Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina*, Doktorski rad, Zagreb 2016.

Jurković 1995

Jurković, M. *Sv. Spas na vrelu Cetine i problem westwerka u hrvatskoj predromanici*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 22, Split 1995, 55-80.

Marasović 2009

Marasović, T. *Dalmatia Praeromanica, Rano-srednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, sv. 2, Korpus arhitekture Kvarner i sjeverna Dalmacija, Split – Zagreb 2009.

Marasović 2011

Marasović, T. *Dalmatia Praeromanica, Rano-srednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, sv. 3, Korpus arhitekture Srednja Dalmacija, Split – Zagreb 2011.

Marasović 2013

Marasović, T. *Dalmatia Praeromanica, Rano-srednjovjekovno graditeljstvo u Dalmaciji*, sv. 4, Korpus arhitekture južna dalmacija, Bosna i Hercegovina, Crna Gora, Split-Zagreb 2013.

Marić-Baković 2012

Marić-Baković, M. *Izvješće o rezultatima prve sezone arheološkog iskopavanja na katoličkom groblju u Rapovinama kraj Livna*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 39, Split 2012, 61-72.

Marić-Baković 2014

M. Marić Baković, *Ranosrednjovjekovna crkva Beati Petri Apostoli u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 41, Split 2014, 33-62.

Miliša

Miliša, M. *Interpretacije predromaničke pleterne skulpture iz aspekta polikromije i postupka izrade samih kamenih reljefa*, Zbornik radova s prve medievističke znanstvene radionice u Rijeci, Rijeka 2014, 173-205.

Milošević 2005

Milošević, A. *Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine*, Disertacija, Zadar 2005.

Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999

Petrinec, M., Šeparović, T., Vrdoljak, B. M. *Arheološka zbirka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999.

Petrinec, Jurčević 2015

Petrinec, M., Jurčević, A. *Crkvina – Biskupija, Insights into the Chronology of the Site from 8th to 15th Century, Swords, Crowns, Censers and Books*, Francia Media – Cradles of European Culture, Rijeka 2015, 327-372.

Šeparović 1995

Šeparović, T. *Katalog kamenih spomenika iz crkve sv. Spasa na Vrelu Cetine*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 22, Split 1995, 81-90.

Reconstruction of the Sanctuary Screen from the Pre-Romanesque Church of St Peter in Rapovine near Livno

Key words: pre-Romanesque sculpture, church of St Peter, sanctuary screen, Duke Branimir, Court stonemasonry workshop, Rapovine.

In Rapovine near Livno, in the southwestern part of Bosnia, on the current catholic graveyard, the remains of the medieval church devoted to St Peter were explored in the organisation of the Franciscan Monastery and Gallery Gorica – Livno. Archaeological excavations took place between the years 2010 and 2013. Based on the fragments of church furniture, epigraphic markings of the votive inscription and ornamental style of the relief-decorated fragments, the church was dated into the last quarter of the 9th century. In its ground-plan, this pre-Romanesque church had a single-nave with undivided walls and a featured semicircular apse in the east. The western facade with the church entrance has a so called western corpus in the sense of a narrower space organically incorporated into the facade and it is not excluded that it is an axially set bell-tower. Archaeological excavations showed that the church had several building interventions up to the end of the 17th century, when it was demolished.

Based on the fragments of the sanctuary screen collected so far, a proposal for its reconstruction was made. The fragments were found during systematic archaeological excavations, or as accidental finds, from 1885 to 2018. The ground-plan of the church was used for the reconstruction of the screen, while the width of the church of approx. 5,50 m was taken as its basis. Such a width of the church justifies the opinion that the screen consisted of four plutei and two pilasters. The reconstruction initially began based on nine fragments that can be ascribed to parts of plutei and pilasters, the architrave beam on which a part of the votive inscription and capital were preserved.

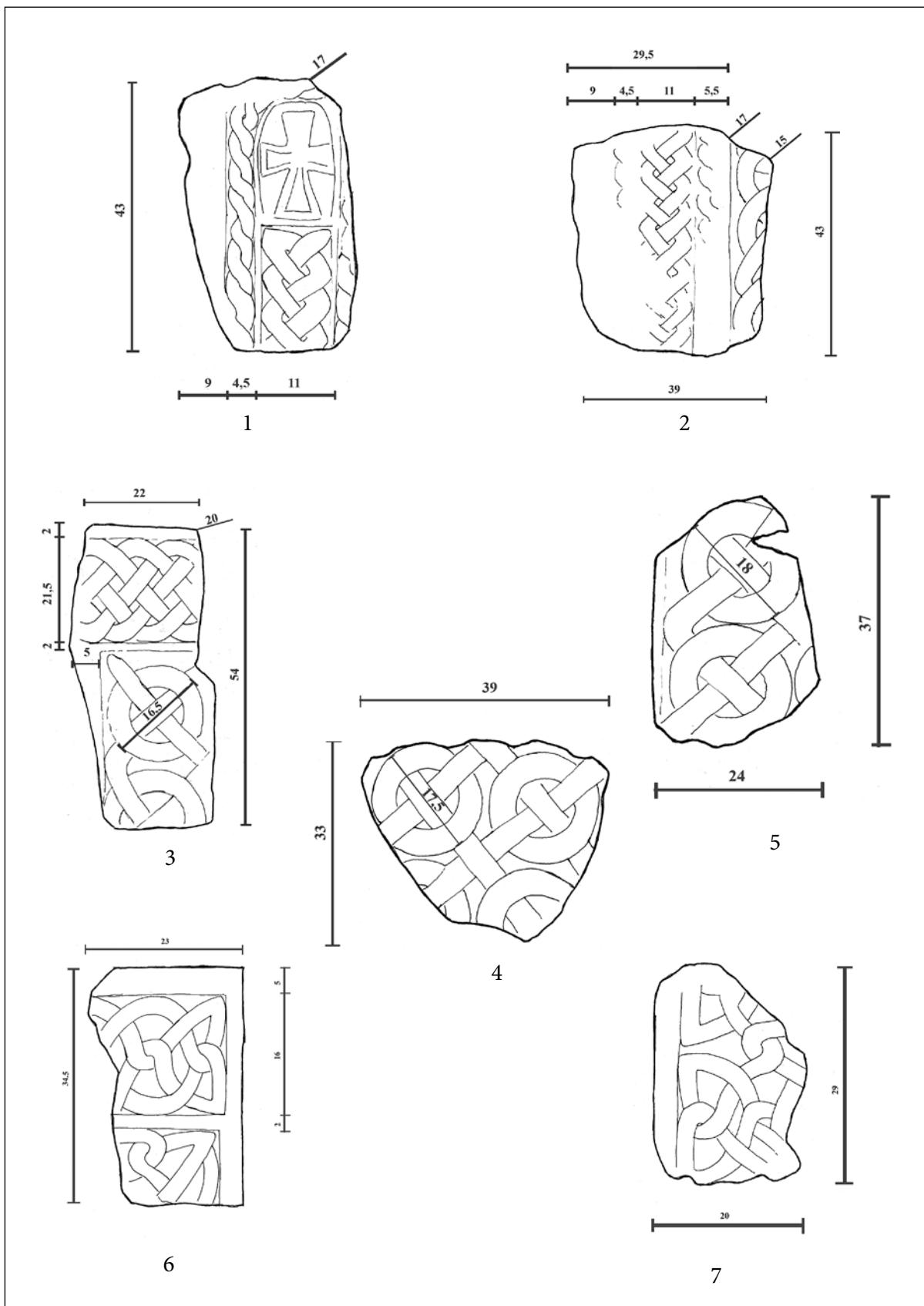
The screen was of a high type with beams and gable and it divided the sanctuary from the worshiper's space in a straight line. According to the ornaments it is possible to reconstruct three pluteus panels. Given the preserved fragments, two pilasters, one on each side, were between the plutei and corner elements were along the passage towards the sanctuary. The height of the pluteus amounted to 111,5 cm. The width of corner elements and pilasters amounted to approx. 29,5 cm. The reconstruction of the second and third pluteus revealed the assumed width of the plutei of approx. 100 cm. When the assumed width of the passage beneath the gable of approx. 80 cm was added to these measurements, the width of the first pluteus was revealed (70 cm), which together with the corner element amount to 100 cm. The mentioned measurements correspond to the interior width of the church. The basic motif of shallow relief decoration of the sanctuary screen's plutei is a net of threefold unconnected circles crossed with diagonal ribbons that form rhombuses. On the upper horizontal and lateral corner elements of the plutei, and on the pilasters as well, the manner of ornamentation is conceived in a vertical sequence of conventional interlace motifs.

With the ornamental repertoire and method of workmanship, the fragments of the sanctuary screen from Rapovine are identified with a group of monuments whose craftsmanship is ascribed to a sculptural-stonemasonry workshop that stands out in the last quarter of the 9th century under the name Court stonemasonry workshop. A simplified and rustic stonemasonry workmanship of conventional pre-Romanesque motifs is inherent to the activities of this workshop. The workmanship of the Court stonemasonry workshop's craftsmen was recognised on a group of monuments prevailing on the wider Dinaric area of the early-medieval Croatian Principality. The sites containing the

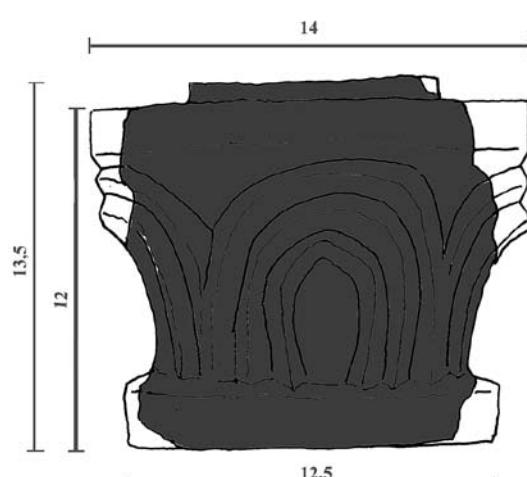
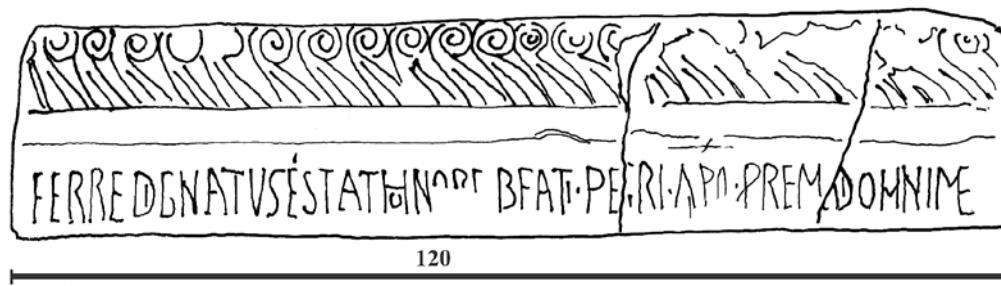
found monuments are concentrated in today's central Dalmatian and north Dalmatian area and in today's Bosnia and Herzegovina, in the areas of Drvar and Livno. The activity of this workshop reveals an increased construction activity in the area of the Livno Municipality at the end of the 9th century, which corresponds to the boom of the construction-art activity in the area of early-medieval Croatia during the rule of Duke Branimir.

On the fragments of the third pluteus, the relief motif consists of a net of threefold knotted ribbons and circles that are linked in an infinite sequence. This ornamental motif is not characteristic for the activity of this workshop and it is assumed that the craftsmen of the

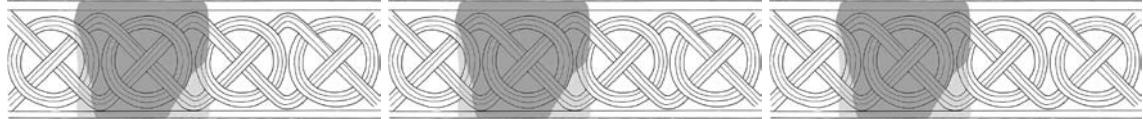
Court stonemasonry workshop imitated, that is, "borrowed" something from the art repertoire of the Benedictine stonemasonry workshop, which was active during the same time, but was known for its quality and complexly conceived stonemasonry workmanship. This would mean that all parts of the sanctuary screen from Rapovine were made at the same time and are ascribed to the workmanship of the Court stonemasonry workshop. Still, the possibility of modifications on the sanctuary screen shortly after the construction of the church in Rapovine should not be excluded. The topicality of the graveyard on which the archaeological site is, leaves many possibilities related to the sanctuary screen from Rapovine open.

T. 1. Ulomci pluteja ograde svetišta, ulomci 1-7 (crtež: M. Palčok, 2019.)

T. 2. Uломци трабеације ограде свetišta (кртеж: М. Палчок, 2019.; фото: З. Алјбег, М. Марић-Баковић)

Marija Marić Baković

**Prilog predromaničkoj crkvenoj
arhitekturi ranosrednjovjekovnoga Livna**

PRILOG PREDROMANIČKOJ CRKVENOJ ARHITEKTURI RANOSREDNJOVJEKOVNOGA LIVNA

Marija Marić Baković
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
Gorička cesta b. b., 80101 Livno
marija.maric.b@gmail.com

UDK: 902/904"653"
UDK: 726.54
UDK: 930.85(497.6 Livno)
Izvorni znanstveni rad
Primljen: 19. II. 2019.
Prihvaćeno: 26. III. 2019.

48

U dijelu starog grada Livna recentno je pronađen reljefno ukrašen ulomak za kojeg smo na temelju ukrasa zaključili da pripada ulomku pluteja predromaničke ograde svetišta. Izrada ulomka pripisuje se skupini kamenoklesara čija je djelatnost zajedničkim kiparsko-klesarskim obilježjima prepoznata i objedinjena kao Dvorska klesarska radionica koja je u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća djelovala na širem dinarskom području obuhvaćenu teritorijem ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine. Djelatnost ove radionice prepoznata je na livanjskome području na kojem su opremali nekoliko predromaničkih crkvenih objekata. Na temelju nađena ulomka, ali i nekih prethodnih nalaza, pretpostavlja se da je ulomak pregrade, koji datiramo pred kraj 9. stoljeća, pripadao svetištu crkve koja se nalazila na prostoru ranosrednjovjekovnoga grada, a čiji nam je položaj za sada nepoznat.

Ključne riječi: Livno, Cleuna, predromanička skulptura, ulomak pluteja ograde svetišta, Dvorska klesarska radionica

Uposljednjoj četvrtini 9. stoljeća na području Livna djelovala je skupina majstora kamenoklesara čija je djelatnost zajedničkim kiparsko-klesarskim obilježjima prepoznata i objedinjena kao *Dvorska klesarska radionica*. Izvedba majstora *Dvorske klesarske radionice* prepoznata je na grupi spomenika rasprostranjenih na širem dinarskom području obuhvaćenu teritorijem ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine.¹ Navedenim teritorijem obuhvaćeno je i Livno, središte istoimene županije, jedne od jedanaest županija ranosrednjovjekovne hrvatske države.

Djelovanje ove radionice veže se uz vrijeme kneza Branimira, ali s obzirom na široko područje rasprostranjenosti spomenika koji se pripisuju ovoj radionici, od sjeverne i srednje

Dalmacije do jugozapadne Bosne,² prepostavlja se da je djelovanje radionice u rubnim dijelovima tadašnjega teritorija ranosrednjovjekovne hrvatske kneževine nastavljeno još neko vrijeme, odnosno u doba kneza Muncimira. Majstorima ove radionice svojstvena je pojednostavljena i rustična klesarska izvedba uobičajenih predromaničkih motiva. Uz obilježja vezana uz trabeaciju ograde svetišta, karakteristična je izvedba mreže troprutih nepovezanih kružnica iskrižanih dijagonalnim vrpcama koje tvore rombove na plutejima.

Djelatnost ove radionice na livanjskome je području potvrđena epigrafskim obilježjima zavjetnih natpisa te ukrasnim stilom i izvedbom reljefno ukrašenih ploha koje nalazimo na ulomcima ograde svetišta iz Rapovina,³ Prispa

¹ Burić, 1995, 91-116; Šeparović, 1995, 81-90; Jakšić, 1995, 141-150; Jakšić, 2001, 51-53; Jakšić, 2009, 29-32; Jurčević, 2016, 115-136.

² U suvremenu poimanju navedena prostora.

³ Delonga, 1994, 83-84; Marić-Baković, 2012, 61-72.; Marić-Baković, 2014, 33-62.

Sl. 1. Ulomak pluteja ograde svetišta
(foto: M. Marić Baković)

(Grepci),⁴ Potočana⁵ i Livna.⁶ Zbog okolnosti nalaza, ulomci iz Livna često su se vezali u isti kontekst s ogradom svetišta iz Rapovina.⁷

Vezano uz djelatnost ove klesarske radionice u ovome radu objavit ćemo još jedan dosad neobjavljen ulomak s područja Livna (sl. 1). Sačuvan je ulomak rubnoga dijela pluteja koji je otučen gotovo sa svih strana. Reljefni je ukras izlizan, ali se jasno uočava motiv troprute kružnice dijagonalno presječene troprutim vrpcama. Reljefna izrada na ovom je ulomku plića, manje plastična i s tanjim troprutim vrpcama u odnosu na ulomke iz Rapovina, što se može objasniti izlizanošću reljefa, ali se svakako uklapa u djelatnost skupine klesara *Dvorske klesarske radionice*. Sačuvani ulomak visok je 15,8 cm, širok 22 cm i debljine od 5 cm. Analizom ulomka prepostavili smo da je riječ o gornjem rubnom elementu, a ne središnjem polju pluteja (sl. 2).⁸

Ulomak se čuva u privatnom vlasništvu, u

⁴ Delonga, 1994, 82, sl. 1; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 84, kat. 212.

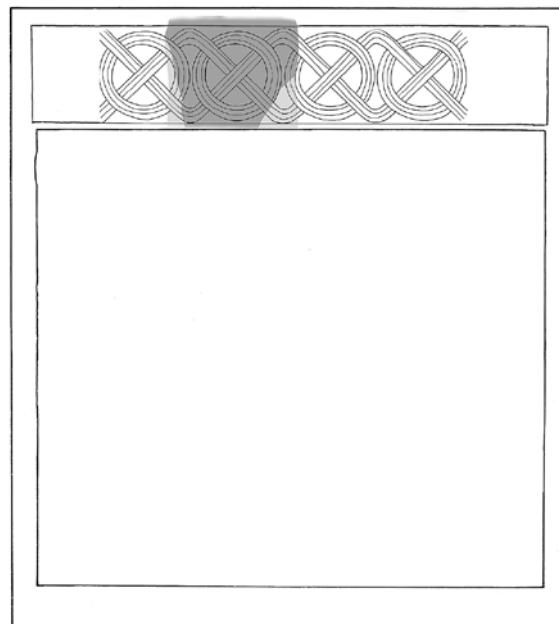
⁵ Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 85-86, kat. 217-218.

⁶ Delonga, 1994, 85; Jakšić, 1995, 147, sl.16; Burić, 1995, 103, sl. 17, 18; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 84-85, kat. 213, 216.

⁷ Glavaš, 1990, 186-187, sl. 9; Delonga, 1994, 85; Burić, 1995, 103.

⁸ U donjem lijevom kutu vidi se malo ispuštenje koje bi odgovaralo ostatku rubne letve.

Udruženju građana „Čuvari starina“ u Livnu.⁹ Tamo je dospio kao slučajan nalaz iz suhozida, nađen prilikom iskopa okućnice u dijelu staroga grada Livna kamo je, pretpostavljamo, prispio s nekog obližnjeg lokaliteta.¹⁰ Okućnica na lokalitetu Okričalo, Ul. Muharema Borića (sl. 3), nalazi se između platoa Topovi, na kojem se nalazi Dukatarova džamija (Glavica), i Balagijine džamije iznad koje su ostaci nekadašnje džebhane (skladište oružja iz osmanskoga doba). Navedeno područje nekada je bilo obuhvaćeno fortifikacijom iz osmanskoga doba. Pretpostavljamo da je u srednjem vijeku taj prostor predstavljao dio utvrđenoga grada i varoši.

Sl. 2. Rekonstrukcija gornjega
rubnoga dijela pluteja
(crtež: M. Palčok, 2019.)

⁹ Udruženjugrađana „Čuvari starina“ u Livnu kolepcionarska je zbirka u privatnom vlasništvu Izeta Alića Kelje iz Livna. Zbirka koja je registrirana kao udruženje građana rezultat je desetljećima prikupljenih predmeta uglavnom s područja grada Livna, ali i okolice. Priključeni predmeti (stari alati, pokućstvo, nakit, oružje, glazbeni instrumenti i uređaji za reproduciranje glazbe, fotografije, nošnja, reklamni natpisi starih obrta...), dokumenti su života staroga Livna u posljednjih nekoliko stoljeća. U zbirci se nalazi i nekoliko arheoloških artefakata.

¹⁰ Podatke o okolnostima nalaza i nazivu lokaliteta te mogućnost fotografiranja i mjerjenja ulomka dobili smo zahvaljujući gospodinu Izetu Aliću Kelji.

Sl. 3. Okućnica u Ulici M. Borića, Livno, Stari grad
(foto: M. Marić Baković)

U ranome srednjem vijeku Livno se razvijalo kao utvrđen grad, županijsko upravno središte. Podatke o tome nalazimo u djelu Konstantina Porfirogeneta *De administrando imperio*, pisanu sredinom 10. stoljeća, gdje se u popisu naseljenih gradova krštene Hrvatske navodi Livno (*Hljevno*) kao utvrđen grad, središte istoimene županije.¹¹

Prije toga župa Livno (lat. *Cleuna*) prvi se put spominje u povelji kneza Muncimira iz 892. godine, u kojoj se u ulozi svjedoka navodi Želimir, župan Livna.¹² Arheološka iskopavanja nikada nisu rađena pa nemamo arheoloških podataka o ranosrednjovjekovnoj utvrdi, ali položaj utvrdice na povišenu mjestu odgovarao bi topografskim uvjetima nastanka ranosrednjovjekovnoga grada.¹³ Iz kasnosrednjovjekovnih izvora također saznajemo da je Livno tada utvrđen grad, *castro Hliuna, castrum suum Byztriche in Hleuna*¹⁴ i

castrum Bystrychky,¹⁵ ali ništa nam nije poznato o samoj utvrdi i građevinama. Ostatci do danas sačuvanih dijelova utvrde uglavnom su iz osmanskoga doba, kada je utvrda popravljana i dograđivana. Relativno pouzdane podatke o dijelu utvrde dobivamo iz *Putopisa (Seyahatnâme)* Evlije Čelebije, koji u petoj knjizi daje sažet opis livanjske tvrđave na strmoj stijeni i varoši koncem 1660. godine.¹⁶ Na topografskoj karti Livna i okolice (1686. – 1689.), nastaloj za generalnog providura Dalmacije Gerolama Cornara, prikazana je pravokutna osnova tvrđave iznad koje je na

¹¹ Klaić, 1928., 17, 19.

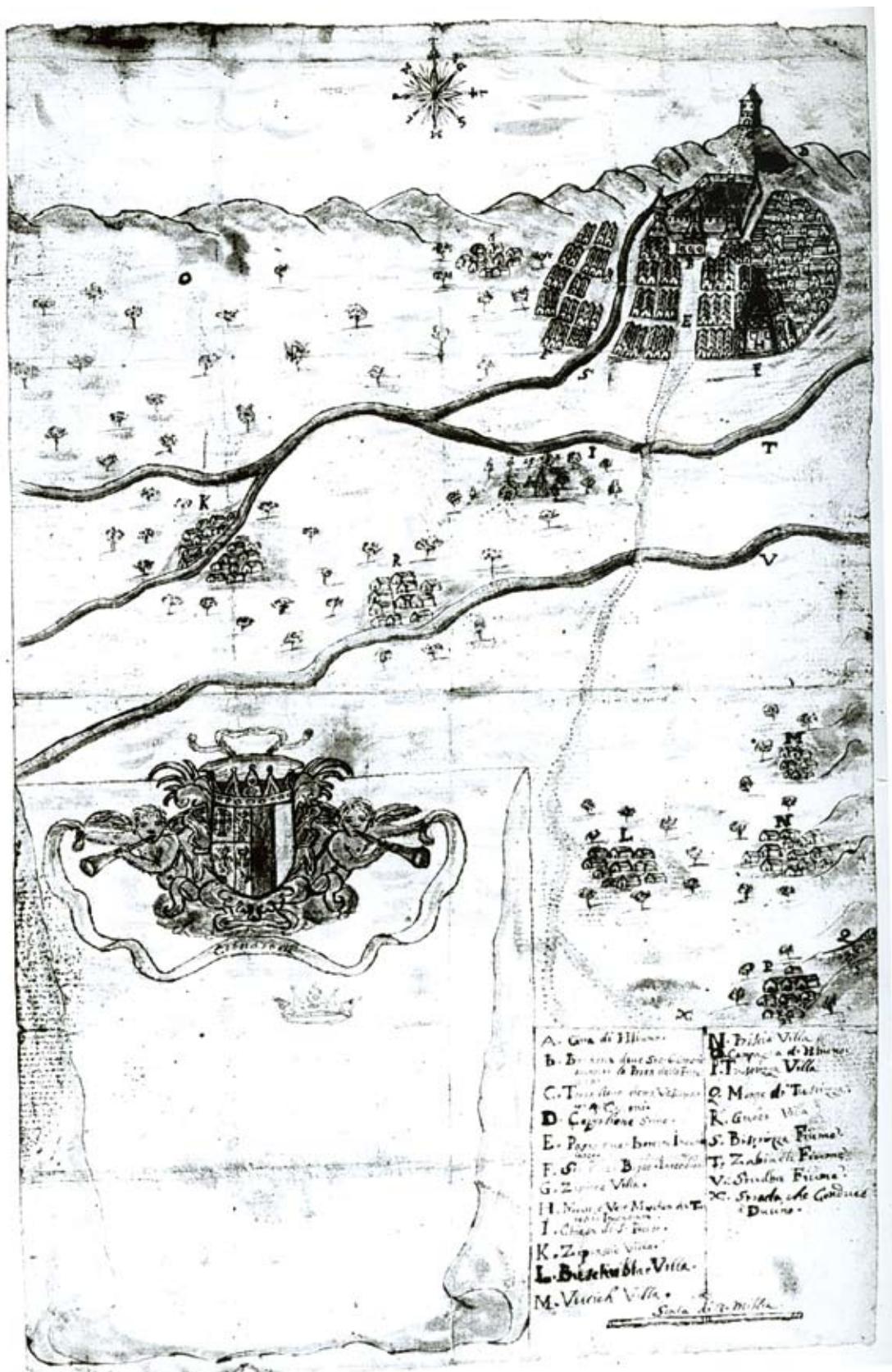
¹² Evlija Čelebi, 1954, 153-156. U novije vrijeme izišla su nova izdanja po autografu (izvorni Čelebijini rukopisi). Rukopisi pronađeni u paviljonima Bagdad i Revan palače Topkapi u Istanbulu objavljeni su na latiničnome pismu od 1998. do 2007. godine u izdanju izdavačke kuće Yapı Kredi Yayınları pod naslovom *Evlîyâ Çelebi Seyahatnâmesi*. Svesci V, VI i VII koji se bave Hrvatskom, Srbijom, Dubrovačkom Republikom i Bosnom i Hercegovinom izašli su 2001., 2002. i 2003. godine (<http://bhdocumentary.net/index.php/poznavanje-drustva/386-neobjavljeni-dijelovi-celebijina-putopisa,20.II.2018>)

¹³ Porfirogenet, 2003, 78, 82.

¹² Klaić, 1928, 16.

¹³ Riječ je o gusto naseljenu dijelu grada s kućama u privatnome vlasništvu gdje se u posljednjih sto godina nekontrolirano ruši i pregrađuje te se dižu nova stambena zdanja.

¹⁴ Smičiklas, 1914, 376-377.

Sl. 4. Topografska karta Livna i okolice, 1686. – 1689.
(KAW, iz *Livanjski kraj u povijesti*, Split – Livno 1994.)

Sl. 5. Ostatci džebhane, Livno, Stari grad
(foto: M. Marić Baković)

liticama jedna kula (sl. 4).¹⁷ Na istoj karti prikazana je i crkva u Rapovinama, nakon čega je ona srušena. Pravokutna fortifikacija na karti prikaz je džebhane ispod koje se vidi džamija, vjerojatno do danas sačuvana Balagijina džamija. Ispod do danas sačuvane, Veis kule sačuvani su ostaci zida koji se pruža prema džebhani.¹⁸ Pretpostavlja se da je nakon toga, negdje u 18. stoljeću, odnosno nakon Požarevačkoga mira 1718., kada je uspostavljena granica na Dinari i Kamešnici između mletačke Dalmacije i Osmanskoga Carstva, mogao biti izgrađen kompletan fortifikacijski sustav s kulama, bedemima i ulaznom kapjom, koji se vidi na planovima i kartama s kraja 18. stoljeća.¹⁹

Iako to bez arheoloških iskopavanja nije moguće potvrditi, na temelju položaja, ostataka arhitekture i načina gradnje, pretpostavlja se da bi džebhana, skladište oružja iz osmanskoga doba, moglo predstavljati temelj nekadašnje

srednjovjekovne utvrde ispod strmih litica Crvenice (sl. 5). Ostaci džebhane danas su slabo sačuvani.²⁰ Prema povijesnim izvorima pored džebhane nalazila se mala džamija, starogradska ili careva džamija,²¹ tzv. Crkvina, koja je prema predaji nekad bila crkvica sv. Petra.²² Iznesene pretpostavke temelje se na položaju i oстатцима arhitekture, na povijesnim izvorima, ali i na predaji, te bi trebali biti temelj arheološkim istraživanjima na tome području.

¹⁷ Livanjski kraj u povijesti, 1994; Marić-Baković, 2012, 67, sl. 15.

¹⁸ Manderalo, 1996, 21, bilj. 18.

¹⁹ Žeravica, 1994, 153-160; Više o sačuvanim oстатцима te fortifikacije kod: Manderalo, 1996, 21-25.

²⁰ Osnova je nepravilnog četverokutnog oblika prilagođenog terenu. Prvobitno, bedemi su bili standardne srednjovjekovne mjere, debeli oko 1,5 m. Poslije su u osmansko doba ojačani do debljine od oko 3 m. U jugozapadnome kutu nalazila se kula kružne osnove, vanjskoga promjera 9-10 m, sa zidom debljine do 1,6 m. Uz sjeverni zid džebhane zabilježeni su tragovi temelja uvučene četverokutne kule vanjskih dimenzija 7,2x5 m i debljine zidova 1,5 m (*Historijsko područje - Stari grad u Livnu /Bistrički grad*), Odluka o proglašenju nacionalnim spomenikom BiH, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH (<http://old.kons.gov.ba>)

²¹ Čelebi, 1954, 154; Spaho, 1994, 149-150; Manderalo, 1996, 28.

²² Abbas, 1967, 51, 64- 66, 77-78.

U kontekstu ovdje sažeto iznesenih podataka pretpostavljamo da je ulomak pregrade, koji datiramo pred kraj 9. stoljeća, pripadao ogradi svetišta crkve koja se nalazila na prostoru ranosrednjovjekovnog grada. Iako je riječ o manjem ulomku, ovo je još jedan vrijedan nalaz koji bi išao u prilog topografiji predromaničke arhitekture samoga Livna. Okolnosti nalaza ulomka ukazuju na to da je odnekud donesen i vjerojatno recentno ugrađen u suhozid, ali pretpostavljamo da je donesen s nekog obližnjeg lokaliteta koji je mogao biti dijelom ranosrednjovjekovnoga grada.

Još jednom treba podsjetiti i na ulomak zabata ograde svetišta na kojem je ostatak teksta koji govori o zavjetnome činu podizanja crkve.²³ Ulomak je nađen prilikom raščišćavanja ruševina džamije Perkuša nakon bombardiranja Livna 1944. godine (sl. 6). Kod različitih se autora ulomak zabata dovodio u kontekst s crkvom u Rapovinama, kao cjelina jedne ograde svetišta.²⁴ Prema dosadašnjim saznanjima smatramo da ne treba sve ulomke predromaničke skulpture iz Livna vezati uz crkvu u Rapovinama. I ovaj bi ulomak zabata trebalo sagledati kao dio druge arhitektonske cjeline, pogotovo u svjetlu najnovijih nalaza. To bi bilo u duhu kršćanske obnove i privatnoga poticanja crkvene gradnje kao zavjetnih darova, što je rezultiralo pojačanom građevinskom aktivnošću na području livanjske županije pred kraj 9. stoljeća, gdje je u funkciji jednoga od donatora vjerojatno bio i imenom poznati livanjski župan Želimir iz Muncimirove darovnice 892. godine.

Sl. 6. Ulomak zabata ograde svetišta, Livno, Perkuša
(foto: Z. Alajbeg)

Na kraju možemo zaključiti da je u posljednjoj četvrtini 9. stoljeća na području ranosrednjovjekovne livanjske županije sagrađeno više zavjetnih crkvica. Osim crkve u Rapovinama nedaleko od Livna, koja je jedina arheološki istražena, pretpostavke o ostalim crkvama nastale su na temelju ulomaka ograde svetišta.²⁵ Unutrašnjost crkava liturgijskim namještajem opremlala je kamenoklesarska radionica poznata kao *Dvorska klesarska radionica*. Jedna od crkava vjerojatno se nalazila na prostoru ranosrednjovjekovnoga grada. Osim ulomka zabata pregrade svetišta te eventualno prije nađenih ulomaka pluteja,²⁶ tomu u prilog svakako ide najnoviji nalaz ulomka pluteja iz Livna.

²³ Delonga, 1994, 85, sl.3; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 84, kat. 213.

²⁴ Glavaš, 1990, 186-187, sl. 9; Delonga, 1994, 85; Burić, 1995, 103.

²⁵ Crkva u Potočanima (Crkvina), Prispu (Grepc) i Livnu (Delonga, 1994, 86-87).

²⁶ Delonga, 1994, 85; Petrinec, Šeparović, Vrdoljak, 1999, 84-85, kat. 213, 216.

Literatura

Abbas 1967

Abbas, F. *Livno od najstarijih vremena do 1787*, Rukopis u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Sarajevo 1967.

Burić 1995

Burić, T. *Predromanička skulptura iz crkve sv. Spasa u Cetini*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 22, Split 1995, 91-116.

Delonga 1994

Delonga, V. *Latinski epigrafički spomenici starohrvatske županije Livno*, Livanjski kraj u povijesti, Split - Livno 1994, 81-88.

Ćelebi 1954

Ćelebi, E. *Putopis, odlomci o jugoslovenskim zemljama*, I, prijevod, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1954.

Glavaš 1990

Glavaš, T. *Novi nalazi predromaničke skulpture u Bosni i hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, (A), sv. 45, Sarajevo 1990, 177-190.

Jakšić 1995

Jakšić, N. *Klesarska radionica iz vremena kneza Branimira*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 22, Split 1995, 141-150.

Jakšić 2001

Jakšić, N. *Klesarstvo u službi evangelizacije*, V. Delonga, N. Jakšić, M. Jurković, Arhitektura, skulptura i epigrafika karolinškog doba u Hrvatskoj, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika-Split, Katalozi i monografije 11, Split 2001, 32-53.

Jakšić 2009

Jakšić, N. *Varvaria Praeromanica*, Studia Varvarina, vol. 1, Zagreb 2009, 11-42.

Jurčević 2016

Jurčević, A. *Arhitektura i skulptura s lokaliteta Crkvina u Biskupiji kod Knina*, Doktorski rad, Zagreb 2016.

Klaić 1928

Klaić, V. *Građa za topografiju i historiju hlivanske županije i grada Hlivna*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, sv. XV, Zagreb 1928, 13-24.

Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994.

Manderalo 1996

Manderalo, S. *Kutija za čuvanje vremena*, Livno 1996.

Marić-Baković 2012

Marić-Baković, M. *Izvješće o rezultatima prve sezone arheološkog iskopavanja na katoličkom groblju u Rapovinama kraj Livna*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 39, Split 2012, 61-72.

Marić-Baković 2014

M. Marić Baković, *Ranosrednjovjekovna crkva Beati Petri Apostoli u Rapovinama kraj Livna i rezultati arheoloških istraživanja*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 41, Split 2014, 33-62.

Petrinac, Šeparović, Vrdoljak 1999

Petrinac, M., Šeparović, T., Vrdoljak, B. M. *Arheološka zborka franjevačkog muzeja u Livnu*, Split 1999.

Porfirogenet 2003

Porfirogenet, K. *O upravljanju carstvom (De administrando imperio)*, prijevod i komentari N. pl. Tomašića, Zagreb, 2003.

Smičiklas 1914

Smičiklas, T. *Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, sv. XII (listine god. 1351.-1359.), Zagreb 1914.

Žeravica 1994

Žeravica, Z. *Planovi i karte livanjskog kraja iz bečkih arhiva*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno, 1994, 153-160.

Spaho 1994

Spaho, F. Dž. *Livno u turskim povijesnim vrelima i u putopisu Evlike Čelebije*, Livanjski kraj u povijesti, Split – Livno 1994, 145-151.

Šeparović 1995

Šeparović, T. *Katalog kamenih spomenika iz crkve sv. Spasa na Vrelu Cetine*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., sv. 22, Split 1995, 81-90.

Elektronički izvori

<http://bhdocumentary.net/index.php/poznavanje-drustva/386-neobjavljeni-dijelovi-celebijina-putopisa>, 20. II. 2018)

Historijsko područje – Stari grad u Livnu (Bistrički grad), Odluka o proglašenju nacionalnim spomenikom BiH, Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika BiH (<http://old.kons.gov.ba>)

Contribution to the Pre-Romanesque Church Architecture of Early Medieval Livno

Key words: Livno, Cleuna, Pre-Romanesque, sanctuary screen pluteus fragment, Court stonemasonry workshop

Recently a relief-decorated fragment was found in the older part of the city of Livno. Based on its decorative features, it was found to belong to a pluteus of a Pre-Romanesque sanctuary screen. The preserved fragment is a part of the edge of the pluteus, relief-decorated with the motif of a threefold circle diagonally intersected with threefold ribbons. The fragment is kept in private property, in the Citizens' association "Čuvari starina" in Livno. It was acquired as an accidental find from a dry-stone wall, found during a yard excavation in the older part of Livno and presumably originating from a nearby locality. The craftsmanship of the fragment is attributed to a group of stonemasons whose workmanship is recognised by common sculptural-stonemasonry features and unified as the Court stonemasonry workshop, which was active on the wider Dinaric area encompassed in the territory of the Early

Medieval Croatian Principality during the last quarter of the 9th century. The workmanship of this stonemasonry workshop is recognised in the area of Livno, where they furnished the interior of several Pre-Romanesque sacral objects. Based on the found fragment, as well as several previous findings, it is presumed that the pluteus fragment, which is dated near the end of the 9th century, belonged to a sanctuary screen of a church located somewhere in the area of the early-medieval city, but whose location is so far unknown. According to historical sources, in the early and late Middle Ages Livno was a fortified city (lat. Cleuna, castro Hliuna, castrum Bystrychky). The remains of the preserved parts of the fortification date mainly from the Ottoman time, when the fortification was repaired and upgraded. Based on historical sources, the location and remains of architecture, it is presumed that a džebhana, an armoury from Ottoman times, could be the foundation of the former medieval fort, which should be confirmed by archaeological excavations.

دوکار و فتو
 حضرتی روحانی میرزا
 بوزه لفظ بوقلمون رله مانزکه راهیده رو و قرض
 شیرین بوزرق خلیلی عزیز فرضی درود و مبلغ فرود را که فرج
 بیان شد همانی پیش از این اودده استاده کنیه مالکه زاده و عنده
 خلوکه لفظ طلب را در وکوفه او لازم می فخر لعنتیه
 بمنه ولایتی خبر نداشت و مبلغ فرود رکه تی صبله مکثه استاده
 جولوب ایمید لفظ نمایند و مادر فرموده باز که قدر مملکتیه افراد را
 چشمی و رعایتی ای درین روله اوداده و فوج کنیه مالکه اودری
 و پیش رکنیه ایشان ضام بوزیر بمعنیه ایه بن ایشان راه کوه کیفیه
 حق پیش رکنیه طلب و رعایت ایه لفظ ایه بیش از خوزنق لشی
 رواز اغتری غیری، زنده ایمید و مطلع عذر نیزه خاره و کنیه مالکه اوداده
 کلیه کنیه ایشان پیش از مسنا نه لیور مکن ایشان حضرت خیریه ایضاً مضر
 داده ایشان ایشان ایشان ایشان ایشان ایشان ایشان ایشان ایشان

Michael Ursinus

Propast samostana u Rami u svjetlu
 jedne osmanske isprave iz vremena
 poslije 1687. godine

PROPAST SAMOSTANA U RAMI U SVJETLU JEDNE OSMANSKE ISPRAVE IZ VREMENA POSLIJE 1687. GODINE

Michael Ursinus
Head of Department Islamic Studies
Heidelberg University Germany /
University of Birmingham
Centre for Byzantine, Ottoman & Modern Greek
Studies England
michael.ursinus@ori.uni-heidelberg.de

Prethodno priopćenje
UDK: 94(497.6 Rama)
UDK: 271.3(497.6 Rama)
Primljeno: 9. I. 2018.
Prihvaćeno: 3. II. 2019.

58

U sljedećem tekstu predstavlja se i analizira molba izvjesnoga Kasim Aže za sudskim procesuiranjem fojničkoga gvardijana Stipana zbog njegova jamstva za dug. Isprava je zajedno s faksimilom predstavljena u transkriptu i prijevodu na hrvatski jezik. Dodan joj je jedan komentar koji upućuje na neispravnost datiranja u godinu 1673., koji se nalazi na stražnjoj strani dokumenta, a nastanak molbe stavlja u vrijeme nakon 1687. Osmanska molba Kasim Aže vodi se u knjižnici franjevačkoga samostana na Gorici u Livnu kako slijedi: Knjižnica Sv. Petra i Pavla na Gorici kod Livna: Turske isprave br. 8.

Ključne riječi: osmanska isprava, samostan u Fojnici, samostan u Rami, molba, zajam, arzuhal, Kasim.

[Faksimili s legendom: Arhiv Franjevačkog samostana Gorica Livno, Tursko-arapske knjige i isprave, Turske isprave, br. 8.]

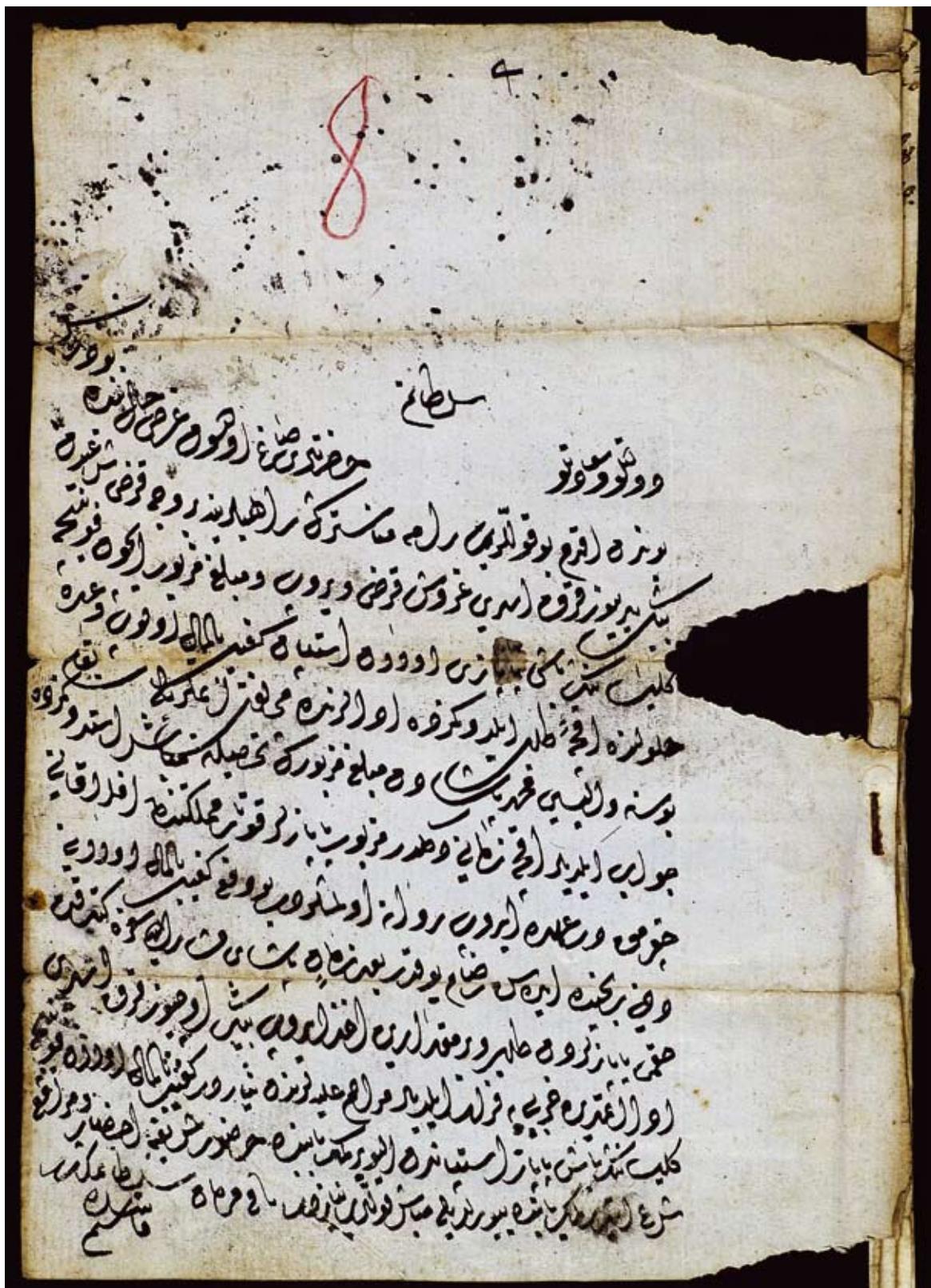
Transkripcija (sistem Yeni Redhouse)

Recto:

Hüve

- 1) devletlü ve saadetlü sultanım hazretleri sağ olsun arzuhal-i bende budır ki
- 2) bundan akdem bu kulları Rama manastırın rahiblerine ber vech-i karz-i şer'iden
- 3) bin yediyüz kırk esedi guruş karz verüb ve meblağ-i mezbur için Foyniçe
- 4) kelisanın baş papazı olan İstipan kefilü'l-mal olub vađe
- 5) hululinda akçe taleb eyledüğümüzde edalarında muhalefet etmeleriyle sabıka
- 6) Bosna valisi Mehmed Paşa'dan meblağ-i mezburın tahsiline mübaşir istedüğümüzde

- 7) cevab eylediler akçe zamanı değildir mezbur papazlar konar memleketinden eflakanı
- 8) çıkarmak deruhde edüb revane olmuşlardır bu defa kefilü'l-mal olanı
- 9) dahi rencide edesin rizam yokdır bađe zamanın paşa-yi müşarileyh sefere gitdikda
- 10) hakkımı papazlardan taleb ve bir mikdarın ahz edüb bin yüz kırk esedi [guruş]
- 11) eda etmezin harbi-ye firar eylediler murafi' ileyhlerinden niyazdır kefilü'l-mal olan Foyniçe
- 12) kelisanın baş papazı İstipandan alıvermek babında huzuru'[ş-ser'-i] şerife ihmaz ve murafaa-i
- 13) şer' etdirilmek babında buyurıldıki mübaşir kulları niyazdan baki ferman sultanimindir
- 14) bende
- 15) Kasım

Verso:

Temesuch/ Kasumaghe iz/ Travnica iz Casa=/ povichia kacoje/ Guardian Foinički/ platio dug
gr. 1740/ za F. Stipana/ Guardiana Ramske/ czarkve. God. 1673

Prijevod prednje stranice isprave:

On! [Zaziv Boga]

Vaša Ekscelencijo, moj vrli, dični gospodaru, neka bude blagoslovljen zdravljem! Molba vašeg roba ide kako slijedi: Vaš je sluga prije nekog vremena dao redovnicima samostana Rama pomoću jednog sa šerijatom usklađenog zajma jedan iznos u visini od 1740 lavovskih pijastera, čije je jamstvo preuzeo Stipan, gvardijan (*baş papaz*) samostana (*kelisa*) Fojnica, kao jamac (*kefilü'l-mal*). Čim je prihvaćeni rok protekao mi smo zatražili novac nazad, no ovi su odbili platiti. Kada smo od nekadašnjeg valije Bosne, Mehmed Paše, smjeli zatražiti da preuzmemu zapljenu spomenutog iznosa kao ovlaštena osoba, ovaj nam je odgovorio da vrijeme za novac (*akçe zamani*) još nije došlo. Spomenuti su redovnici [naime] preuzeli dužnost (*deruhde*) da otjeraju Vlahe (*cıkarmak*) s područja na kojem su se redovno nastanjivali, i tim su sada uposleni. On se ne slaže s tim da [baš] sada

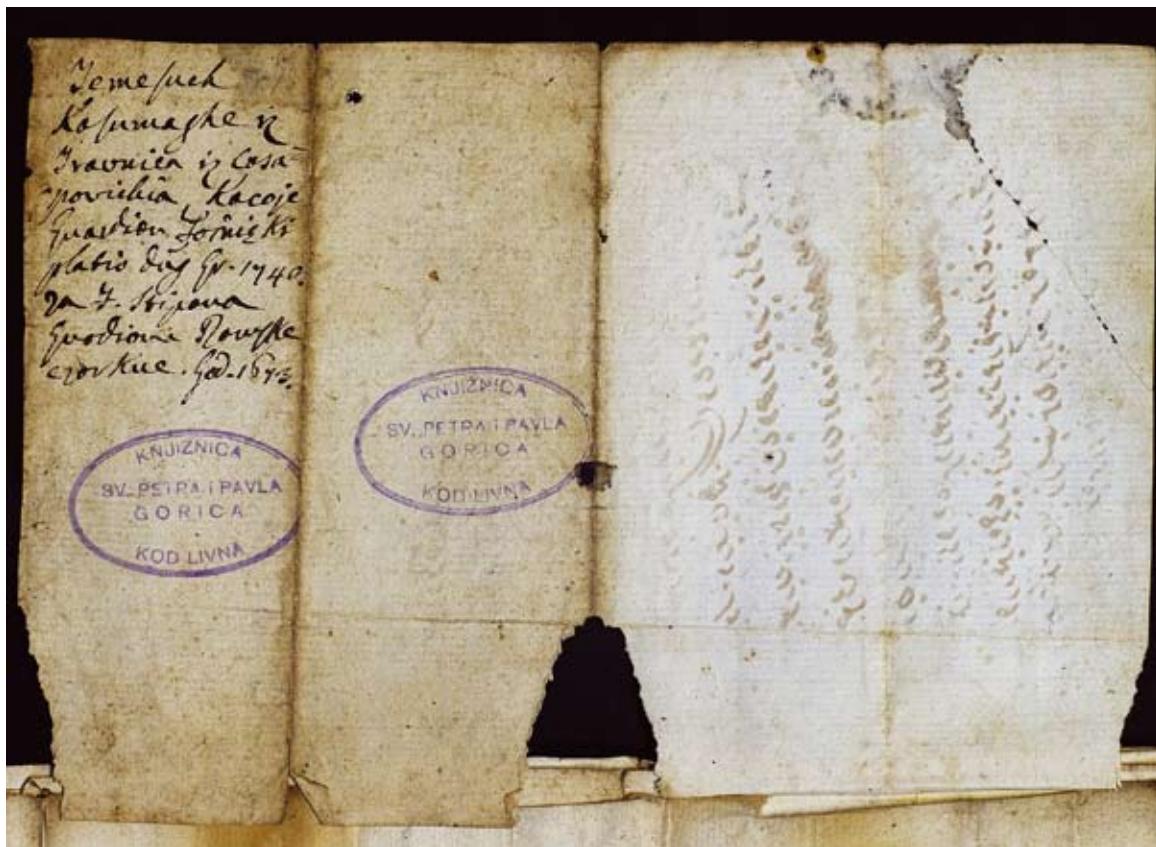
opterećujemo jamca traženjem [davanja]. Neko vrijeme poslije, kada je spomenuti paša bio na vojnem pohodu, zatražio sam meni pripadajuće davanje od redovnika i jedan dio toga sam dobio. Bez da plate [ostalih] 1340 lavovskih [pijastera] oni su [tada, doduše] pobegli stanovnicima neprijateljske zemlje (*harbi*). [Stoga], sada se traži da ih se sudski goni. Vaš sluga traži od Vas naredbu da se glavara redovnika samostana Fojnica, koji je preuzeo jamstvo, pred sudu i da se dopusti mogućnost sudskog postupka (*murafaa-i şer*) [s ciljem] da se [dug] odmah naplati.

Vaš rob,

Kasim [Ağa]

Prijevod teksta s poleđine isprave:

Nalog (*temesuch*) Kasim Aşe iz Travnika iz Kasapovice u vezi s [načinom] na koji je gvardijan Fojnice, fra Stipan, naplatio dug [u visini od] 1740 pijastera gvardijanu samostana (*czarkva*) Rama. Godine 1673.

Komentar

Sukladno uspostavljenoj osmanskoj praksi dotična molba (*arzuhal*) nije datirana. Tamo gdje bi u jednom osmanskom dokumentu druge vrste, npr. jednom fermanu, bilo više puta zaredom navedeno datiranje, ovdje se nalazi ime podnositelja molbe. Kao „datiranje“ mogla bi nam u najboljem slučaju poslužiti specifikacija godine s poledine, koja zaključuje *verso* tekst na latinici i neupitno se može iščitati kao 1673.

Krenimo, stoga, od ovog prepostavljenog vremena. U svezi s identitetom aktera i slijedom događaja otvara se više pitanja.

U godinama između 1650. i 1673. barem su tri upravitelja Bosne nosila ime Mehmed: Defterdarzade Mehmed Paša (služio u godini 1060. nakon hidžre, tj. 1650.), Zehrab Mehmed Paša (1076H/ 1665/6) i Müfettiş Mehmed Paša (1081H/1670/1). Ako podnositelj molbe nije mislio na potonjega, bilo bi svakako nužno radi razjašnjenja spomenuti nadimak upravitelja o kojem je ovdje riječ, što doduše nije učinjeno. Govori se tek o „nekadašnjem valiji Bosne, Mehmed Paši“. Stoga bismo mogli, uz prepostavku da dokument potječe iz 1673., krenuti od toga da je pri spomenu Mehmed Paše riječ o Müfettiş Mehmed Paši, koji je služio 1670. pa je 1673. već mogao biti oslovljen kao „nekadašnji valija“.

Uzmemli s pouzdanjem tvrdnju da je spomenuti Stipan mogao biti fojnički gvardijan oko 1667. do 1670., sljedeći se tijek događaja čini mogućim: u izvorima se spominje požar iz 1667.¹ – iste se godine (1667.) daje zajam na rok od tri godine, jamstvo daje gvardijan Stipan – [Müfettiş] Mehmed Paša jamči odgodu nakon isteka tri godine (1670.) – njegovo izbivanje radi pohoda na (???) – pokušaj naplate kroz Kasima iz Kasapovića kod (Novog) Travnika oko 1671. – bijeg redovnika iz Rame na neprijateljsku

zemlju 1671./1672. (nepotvrđeno!) – sudski progon i Kasim 1673. priziva jamca Stipana.

Čini se da je moguća veza između strahovitog požara iz 1667. i uzimanja (dodatnog) zajma u visini od oko 2000 pijastera, no nije potvrđena. Velik dio samostanskog kompleksa Rame (uključujući dijelove samostanske crkve) vjerojatno se sastojao od drvene građe, kao i fojnički samostan. S obzirom na to da je velik dio samostanskog kompleksa Fojnice (uključujući i samostansku crkvu), kao jedan od zadnjih velikih samostana Bosne, iznova sagrađen u kamenu tek početkom 30-ih godina 20. stoljeća, o ovom samostanu posjedujemo detaljne podatke o stilu gradnje i gradevinskom materijalu objekta prije njegova (neobaroknog) moderniziranja.² samostanska je crkva 1884. prema svojem starom izgledu izgrađena od drveta i obložena zemljanim žbukom.

Kao što je već naznačeno, upitan je i vojni pohod. Naime, u godini 1671. nema nikakvog većeg vojnog pohoda za koji se znade. Na koncu, poguban rat za Kretu 1669. zaključen je mirovnim ugovorom između Osmanskoga Carstva i Mletačke Republike i bilo je malo volje za daljnja ratna zbivanja u godinama neposredno nakon rata. O kakvu se vojnemu pohodu (*sefer*) ovdje govori, koji je doveo do (duljeg) izbivanja Mehmed Paše? To pitanje dovodi u sumnju prvotno vremensko određenje problematike u 1673. godinu.

Drugi je problem vezan za fojničkoga gvardijana Stipana. Tomislav Perković navodi da se u jednom prodajnom ugovoru datiranu 10. travnja 1682. govori o Stipanu [Margitiću] iz Jajca (Iajčanin) kao gvardijanu Fojnice,³ no ne za 1670. godinu. Te godine u popisu gvardijana fojničkoga samostana nije bilo nijednoga Stjepana, a tako izvješćuje i fra Janko Ljubos iz Fojnice u jednoj osobnoj dojavi autoru 30. kolovoza 2017. Tekst na poledini, pisan na

¹ Barun, 2017, 288.

² Ljubos, Biletić, Rodinis, 2016, 201-206, sl. 202.

³ Perković, 2017, 12.

hrvatskome jeziku, ne govori o Stipanu kao gvardijanu samostana u Fojnici, nego samostana u Rami.

Došavši do ove točke, izgleda nužnim ponovo se vratiti na početak i razviti scenarij koji se, zanemarujući tekst s poledine, isključivo temelji na osmanskom dokumentu. Ono što ostaje važeće jest prepostavka da je uzimanje zajma za samostan u Rami moglo biti povezano s jednim od spomenutih požara. Naime, 1682., kada je Stipan Jajčanin djelovao u Fojnici kao gvardijan, Rama je ponovo pretrpjela jedan veliki požar.⁴ Može se pomisliti da je samostan još iste godine uzeo od Kasim Aže jedan zajam u visini od 1740 pijastera (kako se navodi u dokumentu), naplativih u roku od tri godine, tj. do 1685./86. Dokument nam govori da je prvi Kasimov pokušaj povrata svoga novca propao i da je izvjesni Mehmed Paša, bosanski valija, savjetovao da fojničkog gvardijana Stipana, koji je preuzeo jamstvo za taj dug, zbog njegove pomoći pri protjerivanju Vlaha (iz okoline Fojnice?) ne opterećuje traženjem povrata novca. Ovo bi moglo zapadati u početak službovanja Hlevneli Mehmed Paše kao bosanskoga valije u godini 1098.H/1686., odnosno jednu godinu prije konačnoga kraja samostana u Rami, čiji su redovnici, kako je poznato, 1687. prebjegli na venecijanski teritorij i sa sobom ponijeli slavnu svetu sliku Majke Božje. Naravno, Hlevneli Mehmed („iz Livna“) nije nitko drugi nego Mehmed Paša Atlagić.⁵

Zanemarimo li godinu zapisanu na poledini, slijed događanja može se prikazati i ovako: veliki požar u Rami 1682. – uzimanje zajma s trogodišnjim rokom kod Kasim Aže još iste godine 1682., za koji je Stipan iz Jajca jamčio kao gvardijan samostana u Fojnici – istek roka za naplatu 1685./86.; Kasim Aže bezuspješno pokušava naplatiti iznos – još iste godine (1686.) Mehmed Paša Atlagić „iz Livna“ i bosanski valija novači za dalmatinski pohod⁶ nakon što je

prethodno zatražio da se u tom trenutku ne radi nasilna naplata – tijekom pohoda (sredinom listopada 1686.) i u odsutnosti Mehmed Paše Kasim Aže poduzima drugi, ovoga puta malo uspješniji pokušaj – na kraju mora ustvrditi da su redovnici iz Rame pobjegli u inozemstvo (1687.); započinje sudski postupak protiv jamca Stipana, fojničkoga gvardijana, koji je mogao biti izvršen najranije 1687.

Dakle, isprava je nastala nakon 1687. bez obzira na datum sa stražnje strane isprave, koja Stipana tamo ionako označava kao ramskoga gvardijana, a ne fojničkoga. Bitno je naglasiti da je riječ o mogućem scenariju, a ne o potvrđenu tijeku događanja.

Zaključak

Dotične se osobe, vremenski tijek i slijed događaja, onoliko koliko se to može iščitati iz isprave, mogu dovesti u vezu tek ako ovaj dokument datiramo u vrijeme nastanka nakon 1687. i ako imenovanog Stipana (kao i u osmanskom tekstu) promatramo kao fojničkoga gvardijana, a ne ramskoga (kao u hrvatskome dopunskom tekstu). Publikacija (bez autorskih prava) dostupna na adresi <http://www.rama.co.ba/stranice/rama-pod-osmanskom-turskom-vlascu>, na koju me je nakon dovršenja manuskripta prijateljski uputio Damir Tadić iz Livna, čini se, u potpunosti potvrđuje prethodno izložen scenarij. Iako se govori o zanemarivo drukčijem iznosu zajma (1700 pijastera), podatci se u svim ostalim bitnim pojedinostima podudaraju s podacima ovdje izloženima. Kao dopunu (neimenovani) autor u svome zapisu dodaje što je Kasim Aže najvjerojatnije izjavio o konačnu uništenju samostana u Rami u požaru 1687. (bez sumnje u brizi za svoj novac): „Kad zgrada izgori, dug pobegne kroz badžu (dimnjak).“

⁴ Barun, 2017, 288, bilj. 35.

⁵ Perković, 2017a, 267.

⁶ Perković, 2017a, 267.

Popis arhivske građe:

Arhiv Franjevačkog samostana Gorica Livno,
Tursko-arapske knjige i isprave, Turske isprave, br. 8.
[AFSG, Tur. 37 (kut. 15/4)]

Literatura

Barun 2017

Barun, A. *Djelovanje franjevaca na livanjskome samostanskome području do 1860. godine*, Cleuna, god. II, br. 2, Livno 2017, 284-300.

Ljubos, Biletić, Rodinis 2016

Ljubos, J., Biletić S., Rodinis A. (eds.), *Fra Leonardo Čuturić I. dio: Autobiografija (Moja lična kronika iz sjećanja) II. dio: Ljetopis Fojničkog samostana; Kronika Župe Brestovsko*, Fojnica 2016.

63

Perković 2017

Perković, T. *Diplomatički zbornik bosaničkih isprava iz arhiva Franjevačkog samostana u Fojnici*, Livno – Fojnica 2017.

Perković 2017a

Perković, T. *Odjeci Morejskoga rata 1684. – 1699. u livanjskome kraju i njegove posljedice za katolički puk*, Cleuna, god. II, br. 2, Livno 2017, 256-281.

The Ruin of the Rama Monastery in the light of an Ottoman petition from the time after 1687

Key words: Ottoman documents, Fojnica Monastery, Rama Monastery, petition, loan, arzuhal, Kasim.

The following presents and analyses the petition of a certain Kasim Ağa for the persecution of the guardian of Fojnica by the name of Stipan, in order to recover a loan secured by the latter. The document is presented here

with a facsimile, a transcription and a translation into Croatian, followed by a commentary in Croatian that dismisses the year 1673, which is given on its verso, as the document's date of composition; rather it sets out to date the petition to a period after 1687. The petition of Kasim Ağa is preserved at the Gorica library under the following description: Knjižnica Sv. Petra i Pavla na Gorici kod Livna: Turske isprave Nr. 8.

Poch
Tis
Elt
de
opl. N
S.
Bui. evas
Mariam
vine Et
Rose a
Bui. Et
ce Joann
Eleno
Bui. Tom
et Dol
Johng
Bui. Ann
sauq Qu
Dulot

Bui. Mar
sich et
Carmen
Bui. Do
et Joann
Dorotea
Bui. Maria
Joanne
Dorotea

Tomislav Perković

Tri matične knjige fra Jure Bogića s
konca XVII. i početka XVIII. stoljeća

TRI MATIČNE KNJIGE FRA JURE BOGIĆA S KONCA XVII. I POČETKA XVIII. STOLJEĆA

PRINOSI PROUČAVANJU STAROSJEDILAČKIH RODOVA ŠIREG LIVANJSKO-DINARSKOG I CETINSKO-ZAGORSKOG PROSTORA

Tomislav Perković
Podhum, Livno
livnot@net.hr

UDK: 929.53
UDK: 271.3”16/17”
Prethodno priopćenje
Primljeno: 30. IX. 2018.
Prihvaćeno: 16. II. 2019.

66

U ovom se radu ukratko opisuje kontekst povijesnih zbivanja koja su se odvijala u jeku Morejskoga rata 1684. – 1699. na prostoru dalmatinskoga zaleda. U užem smislu taj je prostor obuhvaćao i jugozapadnu Bosnu, primarno livanjski kraj, i njegovo susjedno okružje: sinjsko-kninski areal, s jedne strane, i zagorski plato omeđen koritom rijeke Krke, s druge. Riječ je o izvoristu jednog od najstarijih dijelova hrvatskoga življa koji je prolazio kroz vrlo zamršenu etničku profilaciju. Kako bi se donekle doprinijelo lakšem razumijevanju toga procesa, u radu se publiciraju i ispisi iz matičnih knjiga krštenih, vjenčanih i umrlih rimokatoličkih župa Vrlike od 1688. do 1691. te Mirilovića, Velima i Kožulova Polja između 1698. i 1703. Maticice je vodio glasoviti harambaša i glavar u ratu, a župnik katoličkoga puka u miru, franjevac fra Jure Bogić Cetinjanin, dalnjim podrijetlom iz kninskoga, odnosno livanjskoga kraja.

Ključne riječi: fra Jure Bogić, Dalmatinska zagora u vrijeme Morejskoga rata, matične knjige rimokatoličkih župa Vrlike, Mirilovića, Velima i Kožulova polja

Kontekst vremena i povijesnoga ambijenta

Svi ratovi tijekom ljudske povijesti bili su i, na žalost, ostali iznimno krvavi i žestoki, a posljedice strašne i nesagledive. Među takve ratove spadaju i brojni mletačko-turski ratovi koji su se uz ne baš osobito duge prekide i razdoblja mira vodili više od tri stoljeća. Bili su to ratovi dvaju svjetova, ali i vjerski ratovi, ratovi između islamskoga svijeta i kulture, s jedne strane, i kršćanskoga svijeta i kulture s druge. Kako je granica, u svakom smislu te riječi, prolazila upravo ovim našim prostorima, posve je razumljivo koliko je svaka povijesna informacija ili vijest iz toga vremena važna,

značajna i vrijedna, tim više što su sukobljene strane bili domaći ljudi u službi stranaca.

Jedan od takvih ratova bio je i veliki Morejski rat (1684. – 1699.) koji se vodio „na mletačkom mostobranu“, kako je Dalmaciju¹ nazivao Senat sv. Marka u odnosu na Osmansko Carstvo čija je krajnja granična točka pripadala Bosanskom ejaletu, odnosno „turskom teritoriju“. Jedva da je prošlo deset godina od posljednjega mletačko-turskoga rata – Kandijski rat (1645. – 1669.) – globalni politički događaji ubrzat će, inače trajno potiskivanu želju kršćanskoga puka da se osloboди *nekrista*, kako su kršćani nazivali muslimane, odnosno muslimana da se oslobole *prokletih nevjernika* kako su ovi nazivali njih.

¹ Soldo, 1995, 13, bilj. 7.

Sl. 1. MU Mirlović, Velim i Kožulovo Polje (1698. - 1703.)

Bio je to uvod u konačan međusobni obračun do istrjebljenja.

U takvim okolnostima, iz perspektive „velikih i moćnih“, sudbina „malog čovika“ ne samo da je nezanimljiva nego posve nevažna. Zahvaljujući jednom suvremenom izvoru koji je spletom okolnosti došao do nas, u ovome radu pokušat ćemo progovoriti ponešto o tom vremenu, ljudima toga doba i njihovoј sudbini, o „malom čoviku“ o komu je skrbio, na njega mislio i njega razumijevao samo onaj koji je dijelio njegovu sudbinu. Među kršćanskim svjetom tu ulogu primarno je nosio fratar, inače gorljivi zagovornik imena Božjega, pravde i pravednosti, zagovornik bolje sutrašnjice, glas koji se sluša i u ratu i u miru, zapravo sve ono što je činilo sadržaj zavjeta jednog duhovnog pastira. Ove riječi značile su život upravo onom najmanjem i najsiromašnjem. Ideal zbog kojeg je život „malog čovika“ pod tuđinom značio patnju i umiranje i gore i teže od onoga pravoga. Stoga

je svako „nagovaranje“ i htjenje za napuštanjem dosadašnjeg života pod *nekrstom* smatrano uzvišenim ciljem i svetom sintagmom mučeništva koje bi se moglo sažeti riječima da je rađe umrijeti nego ovako živjeti. Više o tim „malim ljudima“ doznat ćemo iz materijala čiji sadržaj čini okosnicu ovoga rada i koji prikazujemo u cijelosti, no prije tога nekoliko rečenica koje će nam pomoći upoznati povijesne okolnosti.

Morejski rat u Dalmaciji u kontekstu njegova „običnoga“ sudionika

67

Usprkos brzu i uspješnu preotimanju najprije Skradina, a potom i Drniša na samome početku rata,² i dalje su najvažnije tvrđave Dalmatinske zagore i njezina podgrađa – Sinj, Vrlika i Knin – bile u rukama osmanske vojske. Pokušaji da se te tvrđave oslobole na brzu ruku nailazili su na žestok otpor osmanlijskih posada. Nakon neuspjela pokušaja oslobođenja Sinja u godini 1685., novi je napad poduzet u jesen 1686. Tri je dana i tri noći neprekidno trajala opsada, a onda je napokon 29. rujna 1686. u večernjim satima malobrojna turska posada popustila. Na bedemima sinjske tvrđave zalepršao je barjak mletačkoga lava³ nakon više od stoljeća i pol osmanlijske okupacije. Tako je kršćanska vojska zaposjela oštećenu, ali jaku tvrđavu koja je dominirala Cetinskom krajinom.

Ne mireći se s gubitkom „ključa Dalmacije“, bosanski je beglerbeg Mehmed-paša Atlagić u proljeće 1687. skupio brojnu vojsku na Livanjskome polju te odlučio ponovno preoteti Sinj. Gotovo mjesec dana trajala je neuspjela opsada tako da se paša morao vratiti u Bosnu

² Stanojević, 1962; Bačić, 1991; Vrandečić, 2013.

³ Soldo, 1995, 21-26.

neobavljen posla.⁴ Bio je to golem udarac za osmansku vojsku na mletačko-turskoj granici. Svjesni da Osmanlije ne će lako prihvati gubitak, mletački su zapovjednici svim snagama učvršćivali tvrđavu istodobno spremajući nove udare na obližnje teritorije. Krajnji cilj bile su kninska i vrlička tvrđava. Padom tih utvrda okolni bi prostor ostao potpuno nezaštićen i prazan što bi omogućilo novo naseljavanje (kršćanskoga) stanovništva koje je željelo napustiti osmanskog spahiju i prijeći pod kršćanski barjak. I dok je tako pojačavana sinjska tvrđava i osiguravan prostor prema kliškoj (Dugopolje, Dicmo, kaštelska Zagora), a šibensko i skradinsko zaleđe naseljavano novopridošlim stanovništvom, uglavnom katoličkim s livanjskoga područja,⁵ dotle su mletački zapovjednici razrađivali plan novih udara. Konačno, u ljeto 1688. na Petrovu polju podno Drniša okupila se brojna krajška vojska na čelu s glavnim zapovjednikom Girolamom Cornarom. Posvetivši stjegove i kršćanske simbole, vojska se prodoljima i brdskim stranama Promine uputila prema Kninu.⁶ Ujutro 28. kolovoza 1688. otpočela je opsada. Dva puna tjedna razmjenjivana je topnička vatrica između zaraćenih vojski da bi napokon 11. rujna obrana izvjesila bijelu zastavu i otvorila ulaz u tvrđavu.⁷ Među prvima u tvrđavu je ušao Nikola Mačukat, Livjanin,⁸ inače brat Franjin koji se istaknuo u osvojenju Sinja dvije godine prije, a vrlo je vjerojatno da mu je brat bio i glasoviti *sinjski franjevac fra Bono* koji se u matičnim knjigama dugo potpisivao da je *od Livna*.⁹

Među brojnim harambašama i glavarima koji su predvodili vojsku na Knin nalazio se i fra Jure Bogić, svećenik koji je skrbio o katolicima širokog područja što se steralo između dinarsko-zagorskih planinskih kosa i ravnica koje su natapale vode Cetine, Krke i Zrmanje. Stanovništvo je taborilo po rijetkim župama koje su nastajale manje-više kao produkt duhovnih potreba samoga stanovništva.¹⁰ Pa ipak, rijetko očuvanoj župi pod Osmanlijama, stanju na terenu pridružit će se i nekoliko novih, nastalih *ad hoc in situ*. Te novoosnovane, zapravo obnovljene župe bit će vrlička, mirilovička te preko Krke prema plodnim ravnokotarskim ravnicama i ubavim bukovičkim uzvisinama i prodoljima poznatije kao Kožulovo Polje, odnosno Velim. U vrijeme Morejskoga rata taj je golemi prostor obilazio i njegov puk pastorizirao fra Jure Bogić.

⁴ Soldo, 1995, 26-28.

⁵ O svim detaljima tih seoba vidjeti: Perković, 2014, 255-282.

⁶ Kosor, 1975, 14; Kosor, 1979, 179.

⁷ Desnica, 1951, 240-247, listine br. 216-219; Vinjalić, 2010, 180-183.

⁸ Duplančić, 1987, 507.

⁹ U najstarijoj sinjskoj matici krštenih od 1699. do 1727. mnogošto je upisa fra Bonaventure (Bone) koji se potpisivao kao *Mazucato a Liuno*, a također i *Mazucati de Liuno*, odnosno *Macucatovich*. U istoj matici krštavaju i fra *Joanes Miaglich a Livno* i fra Bonaventura Čiovich a Livno te neki fra *Gargo Karnić iz Livna*, odnosno *fr. Gregorius Kargnich*.

¹⁰ Soldo, 1995, 126.

Sl. 2. MK Vrlika (1688. - 1691.)

Sl. 3. MV Mirlović (1699. - 1702.)

Tko je i odakle bio fra Jure Bogić?

Kao i brojni svećenici prije i nakon njega koji su bili jedini vjerski i politički predvodnici kršćanskoga puka u tim turobnim i opasnim vremenima, tako je i fra Jure bio vrlo aktivnim sudionikom svih povijesnih zbivanja svojega vremena. Premda o njemu znamo zasad vrlo malo ili barem samo onih nekoliko podataka koje je objavio fra Karlo Kosor,¹¹ nema nikakve dvojbe da je riječ o pripadniku vrlo starog hrvatskog katoličkog roda i domicilnog prezimena čija je matica upravo u dinarsko-zagorskim stranama. To se uostalom potvrđuje i iz nekoliko suvremenih izvora. Prvi od tih jesu fra Jurini upisi u matičnim knjigama u kojima za sebe piše da je „od Cetine“, odnosno da je Cetinjanin, a drugi su dva osmanska deftera iz 1550. godine.¹² Oba ova opsežna tek nedavno objavljena izvora¹³ izrijekom navode baštinu Juraja Bogića koja je zajedno sa selom, odnosno *mezrom* biskupija pripadala nahiji Kosovo u kadišku Skradin.¹⁴ Kako vidimo, izvori jasno potvrđuju gdje treba tražiti fra Jurinu postojbinu makar u širem okviru. Nadalje, tragom njegova upisa da je *od Cetine (à Cetina)* u prvi se mah može razumjeti da je riječ o istoimenom

podinarskom selu na izvoru rijeke Cetine,¹⁵ no ako njegov *Cetinensis* shvatimo u širem kontekstu, što svakako treba, onda nema sumnje da se to odnosi na sav priplaninski prostor koji se gordo nadvija nad njezin tok (livanjsko-dinarski areal na lijevoj obali i kninsko-svilajski na desnoj).

Da je to nedvojbeno svjedoči i fra Karlovo¹⁶ istraživanje prvoga naseljeničkoga vala u šibensko-trogirsko zaleđe na početku rata 1683./84., gdje među novodoseljenim pukom nije bilo Bogića. Istini za volju, stara matična knjiga – zajednička za krštene, vjenčane i umrle¹⁷ – župe Zmina koja je opsezala široki prostor od Dinare na sjeveru do Kozjaka iznad Kaštela na jugu te Vrpolja i Drniša na zapadu do krajnjega ruba malenoga Dicmanjskoga polja na istoku, i koja je vođena u razdoblju od 1679. do 1710., donosi nekoliko upisa prezimena Bogić, ali ni u jednom tom upisu upisivač im ne precizira *loco dicto*. Ovo više iznenadjuje ako pomnije iščitavamo ostala prezimena uz koja se više-manje takvi podatci upisuju. Informacija je još zanimljivija jer upisi jasno svjedoče kako su Bogići *samo* kumovi na krštenjima dok ni u jednom slučaju nema upisa krštenja *njihova* djeteta. Isti je primjer i s upisima umrlih: u više od 30 upisanih prezimena ni u jednom se upisu ne pojavljuju Bogići.¹⁸

¹¹ „Fra Jure Bogić, tri puta petropoljski župnik, odnosno drniški župnik: 1705-1708, 1711-1723, i 1727-1728. Između 1705. i 1708. bio mu je kapelan ili vice-curatus fra Marijan Lišnić. Baći veli da je potekao iz Divojevića, a on sebe naziva Cetinensis. G. 1717. češće se potpisuje u matici krštenih *Parochus D. Antonii Darnis*. G. 1719. kapelan mu je bio fra Mijo Suknović. G. 1688. sudjelovao je u oslobođenju Vrlike i postao prvim vrličkim župnikom nakon oslobođenja i blagoslovio tursku džamiju u crkvu Gospe od Rožarja. Od 1692. do 1696. bio je župnik na Miljevcima, od 1697. do 1701. župnik na Miriloviću, a od 1701. do 1703. župnik u Velimu i Kožulovu Polju. Od 19. listopada 1708. do 7. rujna 1711. prvi je gvardijan u Kninu. G. 1717. izabran je za definitora Provincije. Od 7. studenoga 1723. do 25. lipnja 1726. ponovno je gvardijan u Kninu. Od tada do 12. kolovoza 1727. gvardijan je na Visovcu, gdje je i umro 2. siječnja 1731.“ (Kosor, 1975, 61)

¹² Riječ je o defterima koje ćemo dalje citirati po njihovim arhivskim signaturama kao TD 284 i TD 440.

¹³ Defter pod signaturom TD 284 odnosi se na tzv. civilnu komponentu administrativnog dijela osmanske uprave u našim krajevima (*Opširni popis Kliskog sandžaka*, 2007.) dok se drugi defter, TD 440, odnosi na vojničku komponentu (Hafizović, 2014).

¹⁴ TD br. 284, 101; TD br. 440, 510.

¹⁵ U arhivu franjevačkog samostana na Visovcu postoji dokument općeg providura Alviza Moceniga od 4. svibnja 1699. kojim naređuje *grčkim vladikama i kaluđerima*, koji su, kako se čini, još od Kandijskoga rata naseljavali taj prostor zajedno sa svojim sljedbenicima, da ne smetaju visovačkim franjevcima uređenje crkve sv. Spasa. Ta isprava pokazuje želju franjevaca da obnove crkvu koja je bila u blizini njihova staroga samostana. Dokument je, prema Soldinu regestru, zaveden u fond Spisi, fascikul 1, listina br. 62.

¹⁶ Kosor, 1975, 5-67; Kosor, 1979, 125-192.

¹⁷ Maticu je vodio fra Bono Biloglav. Izvornik se čuva u Državnom arhivu u Zadru pod signaturom 1594., a autor je u posjedu crno-bijelih preslika.

¹⁸ To nam ponajprije govori da je riječ o *nekim uglednim ljudima* koji su rado traženi na kumstvima (to potvrđuju i muška i ženska imena: Nikola, Vid, Luka, Mate, Manda). Ali to i nije čudno jer su svi oni fra Jurini suplemenici, a fra Jure je i više nego *gost drag!* Međutim, iz ovoga se iščitava još nešto znakovitije, a to je da se njihova obiteljska krštenja, odnosno umiranja, obavljaju na nekim drugim mjestima čime se jasno zaključuje i da se upisuju u neke druge matice.

Tek nakon oslobođenja Vrlike 1688. susrećemo ih upisane u te matice, a konačnim svršetkom rata 1699. i na nešto širem prostoru i u relativno brojnu stanju o čemu osobito svjedoči *Trogirski katastik* nastao oko 1711.¹⁹ Naime, te su godine mletačke vlasti utvrđivale ekonomsku snagu i vojnu raspoloživost svojega teritorija uoči tursko-mletačkoga rata 1714. – 1718. U tom dokumentu vlasti su u selu Divojevićima²⁰ evidentirale pet njihovih obitelji koje su zajedno brojile 40 članova od čega ih je deset bilo „pod oružjem“. Pa i unatoč tom brojnom iseljavanju neki su i dalje ostali na širokim prostranstvima stare postojbine, odnosno jednoga njezina dijela, što je bez sumnje bio i livanjski kraj.²¹ Zapravo, Bogiće se u livanjskim maticama može pratiti sve do dvadesetih godina XIX. stoljeća kada se, zbog boginja, gasi njihova loza u tom kraju odnosno selu Strupniću gdje im je i bila starina.²²

No vratimo se još jednom onoj iznimno zanimljivoj vijesti što nam ju donosi osmanski izvor. Ona je prilično jasna i nedvojbena te otkriva mnogo toga simboličnoga. Između napuštenoga sela Biskupije i toponima Novoselje (vjerojatno raštrkani zaseoci današnjega sela Polače prema selu Kijevu, odnosno utvrdi Glavaš pod Dinarom), osmanski službenici evidentiraju prostranu baštinu Jure Bogića. Svi su ti prostori nakon osvojenja Osmanlija dodijeljeni u timar prvom sandžakbegu kliškom Murat-begu Tardiću, osvajaču. Ne

krije li se možda u tome i odgovor budućeg „profesionalnog zanimanja“ fra Jurina? Naime, usmenom predajom, kako su se jedino i mogle prenosići vijesti o starini, do našega su fra Jure stigle i one o *hrvatstvu i katoličanstvu* predaka koji su živjeli „oko baštinskih temelja“ kao i o njihovo važnosti i vrijednosti.²³ Nema nikakve dvojbe da je odrastanje uz takvu tradiciju usmjerilo budućnost ovoga, u duhovnome smislu iznimno plodnoga roda. Bogići će dati čak petoricu franjevaca.²⁴ Kako god bilo, jedno je sigurno: ako su Osmanlije na vrhuncu svojega osvajačkoga širenja sačuvali ime kršćanskoj baštini i kao takvu ju unijeli u svoje državne dokumente, onda je za to morao postojati jak razlog. Stvar još više dobiva na važnosti jer cijeli taj prostor posjeduje visoki vojni muslimanski dužnosnik dok istodobno egzistira povjesni odjek imena prethodnog kršćanskoga vlasnika („baština Jure Bogića“).²⁵ Iz svega iznesenoga posve je jasno zbog čega će naš fra Jure Bogić biti imenovan prvim gvardijanom kninskoga samostana, odnosno predvoditi krajišnike u oslobođanje dalmatinskoga Podinarja²⁶ te prve nedjelje u listopadu 1688. u Vrlici obaviti posvetu muslimanskoga vjerskog objekta u crkvu Gospe Ružarice.²⁷ U njoj je, uz veliko mnoštvo naroda, proslavio svetu misu zahvalnicu. S obzirom na upise u vrličkoj matici, čini se da je fra Jure i prije pastorizirao „svoje rijetko stado“. Sa svojim upisima u matice počeo je 17. rujna 1688.

¹⁹ Omašić, 1974, 81-83.

²⁰ Ovo selo u trogirsko-splitskoj Zagori u predosmanskom je razdoblju nosilo ime Zagoričani. U livanjskome kraju također postoji selo istoga imena sačuvano do danas te je i ono po tom imenu poznato iz predosmanskog razdoblja.

²¹ Godine 1743. u selu Strupniću dvije su obitelji Bogić s ukupno 18 čeljadi od čega je tek petoro djece mlađe od 10 godina. Točnije, obitelj Josipa Bogića broji šest odraslih članova i jedno dijete, a obitelj Lukina sedam odraslih i četvero malodobnih (Mandić, 1962, 18).

²² Matica umrlih župe Ljubunčić (Livno),vezak I, upis pod rednim brojem 103, za godinu 1821. Unatoč tomu, jedna je njihova grana odselila u glamočki kraj, uz koju je vezana tradicija da su *bili katolici*. U vezi s tim možda nije naodmet spomenuti tradiciju pravoslavnih Bogića oko Šipova i Mrkonjić Grada o doseljenju iz Glamočkoga polja...

²³ Ovdje su pronađeni ulomci velikoga oltarnog zabata s imenom hrvatskoga kneza Muncimira.

²⁴ Dvojicu fra Jura te po jednoga fra Bonu, fra Luku i fra Matu (Soldo, 1985, 320).

²⁵ Ako se uzme u obzir da je Knin i sav taj prostor do rijeke Krke konačno pao pod Osmanlije 1522., onda se s pravom može usmjeriti istraživanje starosti ovoga roda i na još ranije razdoblje.

²⁶ Ima li potrebe zaključivati da je to zbog toga što fra Jure taj prostor najbolje poznaje?

²⁷ Fra Gašpar Vinjalić, fra Jurin naslijednik na mjestu gvardijana kninskoga samostana, pripovjeda da se fra Jure usprotivio *kaluđeru grčkoga obreda* u pokušaju da zauzme tu *mošću* kao i crkvu sv. Petra koja se nalazila malo izvan Vrlike, a za potrebe *grčke liturgije*. Pozivao se da je crkva sv. Petra od starine pripadala latinskom obredu jer su u njoj fratri, čak i uz dopuštenje Turaka, slavili svetu misu (Vinjalić, 2010, 183-183; Zlatović, 1888, 160).

Tri matične knjige

Matice čiji sadržaj ovdje objavljujemo čuvaju se u arhivu franjevačkog samostana na Visovcu²⁸ signirane brojevima 97, 108 i 109. Posjedujemo ih u relativno kvalitetnim crno-bijelim preslikama. Matica pod brojem 97 fizički je jedna knjiga koja objedinjuje tri zasebne matice žitelja župe ili, bolje reći, mjesta Vrlike za razdoblje od 1688. do 1691. Broji ukupno šest listova koji su naknadno paginirani arapskim brojkama od 2 do 8 i to tako da su brojevi zapisivani na svakom listu u gornjem desnom dijelu. Nedostaje paginacija s rednim brojem 4. Prve tri stranice sadrže upise krštenja, ukupno 24 upisa. Zatim slijede tri prazne stranice iza kojih se na samo jednoj stranici nastavljaju ukupno pet upisa umrlih i, na koncu, pet upisa vjenčanja koji su uslijedili na dvjema stranicama nakon jedne prazne. I dok su krštenja upisana na latinskom jeziku, osim jednoga, dotle su umrli i vjenčani upisani isključivo bosančicom na hrvatskom jeziku. Ukupno, dakle, 34 činjenična upisa ne računajući kratke uvode koji će biti vidljivi iz sadržaja. Matica pod brojem 108 odnosi se na upise vjenčanja žitelja župe Mirlović od 1698. do 1702. dok su u maticu pod brojem 109 upisivani umrli iz više mjesta, odnosno župa kako piše u matici i to: Mirlović, Velim i Kožulovo Polje od 1698. do 1703. Za razliku od vrličkih matice, ove dvije fizički su zasebne knjige čiji listovi nisu paginirani. Matica pod brojem 108 ima četiri lista na kojima je ukupno ispisano šest gusto ispunjenih stranica vjenčanja župe Mirlović. Svi su ispisani bosančicom na hrvatskom jeziku. Tek na dvama mjestima upisivač je upotrijebio i hrvatsku latinicu, što smo mi posebno naglasili. Ovdje su zavedena ukupno 34 činjenična upisa. Matica pod brojem 109 broji pet listova, od čega su četiri, tj. osam stranica, gusto ispisani, dok je peti list prazan. U ovoj matici zapisano je ukupno 46 činjenica smrti i sve na latinskom jeziku. Na sve matice utisnuti su dobro vidljivi pečati na kojima piše „Arhiv Franjevačkog samostana Visovac“. Vrličke su pečatirane tri

puta, mirlovička vjenčanja četiri puta, a one umrlih pet puta.

Osnovno o pristupu i metodologiji ispisa matičnih upisa upotrijebljenima u ovome radu

Prije nego prijeđemo na ispise iz navedenih matice, ovdje ćemo pokušati, koliko nam to dopušta prostor i oblik rada koji se predstavlja, rastumačiti barem osnovne nepoznanice koje nas prate od samih početaka publiciranja ovakvih sadržaja.²⁹ Riječ je o metodologiji i načinu kojim smo se služili kako bismo predočili sadržaj tih starih tekstova. Ovo se ponajprije odnosi na jezik (narodni) i pismo kojim su pisani ti tekstovi (hrvatskom čirilicom ili bosančicom). Naime, još od prvih naših objavljenih radova u kojima smo se susretali s tim pismom, za koje je još na početku XVIII. stoljeća fra Stipan Margitić Jajčanin rekao da ga „zna svako čobanče“,³⁰ pa gotovo do dana današnjega nisu prestale rasprave oko toga na koji način predočiti tekst pisan tim arhaičnim hrvatskim pismom.³¹

²⁹ Autor ovoga rada je već sa svojim privijencem objave sadržaja livanjskih matičnih knjiga u knjizi *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno 2003. izazvao brojne polemike oko (ne)ispravnosti doslovne objave matičnih upisa. No taj tzv. dosljedni način *fiksнog glasovnog preslovljavanja*, iako ne i posve precizno, nastavljen je i u knjizi *Diplomatički zbornik bosaničkih isprava iz Arhiva Franjevačkog samostana u Fojnici*, 2017. koliko je to „s(p)retno“ pa i uspjelo rješenje, na sud je struci i znanstvenoj javnosti.

³⁰ Manderalo, 1996, 43, bilj. 36.

³¹ Iako se u posljednje vrijeme među znanstvenicima pokušava standardizirati termin *bosanica* i sve inačice te rijeći, ovdje je možda zanimljivo navesti da se i sam dr. Truhelka, još od samih početaka uporabe toga termina, kolebao glede izbora njezina oblika. Naime, u jednom svojem drugom radu (Truhelka, 1909, 211-214; Truhelka 1909a, 443-460) istodobno i ravnopravno rabi obje riječi – i *bosančica* i *bosanica*. Nama je to dovoljno kako bismo mogli zaključiti da je svejedno koji termin upotrijebljavati i danas. Analizirajući *Fojničku kroniku* Truhelka je pokušao detaljno obrazložiti i uporabu doslovnog preslovljavanja *pismena* nudeći rješenje za bosaničke grafeme č + n i č + l – koji daju glasove nj, odnosno lj – u obliku g + n, odnosno g + l. Koliko je to s(p)retno rješenje nismo uopće pozvani ocijenjivati, no ostaje činjenica da je

²⁸ Samostan na istoimenom otočiću na rijeci Krki, 10-ak km sjeverno od Skradina.

Prvi uopće koji ga je pokušao znanstveno standardizirati bio je Ćiro Truhelka (1865. – 1942.) pod imenom *bosančica*³² nudeći pritom svoja rješenja objave tekstova na tom pismu. Najdalje su u tome otišli, i rekli bismo uspostavili kriterije, franjevački povjesničari: od fra Mije Batinića,³³ dr. Julijana Jelenića³⁴ i fra Karla Jurišića³⁵ do fra Josipa Ante Solde i fra Bone Vrdoljake, čije smo upute i preporuke i sami usvojili.³⁶ Konačno, možda najsustavnije, a svakako najdetaljnije pravilo uspostavila je i

Truhelka takav oblik dosljedno koristio do kraja. Mi smo pak „svoj put“ po tom pitanju htjeli nastaviti stopama „starih fratar“, o čemu više tijekom dalnjeg izlaganja, a ovdje još samo za kraj jedan naš vrlo neobičan doživljaj. Koliko je, naime, naziv *bosančica* prihvaćen i izvan okvira južnoslavenskih prostora govori činjenica da je ugledni međunarodni osmanolog prof. dr. Michael Ursinus, inače Nijemac, u jednoj korespondenciji s autorom ovoga rada inzistirao na uporabi riječi *bosančica* jer mu je to, kaže, nekako bliže i prihvatljivije s obzirom na proučavanje tursko-osmanskih tekstova koji se odnose na Bosnu i Hercegovinu te Dalmaciju.

³² Truhelka, 1889, 65-83.

³³ Batinić, 1913.

³⁴ Jelenić, 1913.

³⁵ Jurišić, 1972.

³⁶ U svim dosadašnjim našim radovima, pa tako i u ovom, od početka se nametalo pitanje kako približiti grafiju staroga teksta čitateljima te kako sve te upise standardizirati. Vođeni svim (ne)znanjem o složenosti i „opasnosti“ koje na ovom području objektivno postoje, prihvatali smo upute fra Jose Solde i fra Bone Vrdoljaka koje bi se u najkraće moglo sažeti njihovom dobrohotnom preporukom da vrijede ona pravila koja čovjek sam sebi postavi s obvezom da to bude što više skladno, precizno, istinito i lako provjerljivo i znanstveniku i laiku. Ovdje je gotovo idealna prigoda poslužiti se i citatom dr. Truhelke kojim je možda na najbolji način uokvirio svoju „opsjednutost“ bosančicom: „Pišući ovo“, kaže dr. Truhelka okončavajući raspravu, „nije mi bilo na umu da napišem bosansku paleografiju ili historiju razvitka bosanskog pisma (...) (...). To pismo i ako ne odgovara zahtjevima praktičnog pisma (...) ipak je zanimivo kao stroga narodna pojava kao pismo koje je sebi stvorio narod.“ (Truhelka, 1889, 83) Još je „slikovitiji“ bio dr. don Slavko Kovačić koji je gotovo cijeli svoj radni vijek proveo kao voditelj Nadbiskupskog arhiva u Splitu proučavajući takve rukopise, a u osrvtu na rad *Bosančica* dr. Benedikte Zelić-Bućan piše: „...kad već neki takav *terminus technicus* uđe u opću uporabu, on dobije specifično značenje, koje više nije vezano uz samu etimologiju, nego znači ono što ljudi hoće reći u svoj širini samoga pojma, jer riječi su, kako se to općenito kaže, dogovoreni znakovi za pojedine pojmove.“

prihvatile dr. Benedikta Zelić-Bućan³⁷ davši svemu tomu završnu patinu kako bi ga doista lakše razumjelo i shvatilo „svako čobanče“. No jednom uspostavljen, tj. odabran kriterij,³⁸ korišten je u svim dalnjim objavama. Stoga je bilo razumljivo od samoga početka, makar to nismo uvijek detaljno obrazlagali, zašto se nismo upuštali u tumačenja ili analize jezika, vrste i načina uporabe stilova te morfologije, sintakse i svih silnih književno-teorijskih pravila i filoloških rasprava koje su neizostavne ako se želi potpuno znanstveno i stručno rastumačiti, odnosno razumjeti bilo koji stari tekst. No ta naša odluka posve je opravdana jer ponajprije i sami nismo u potpunosti educirani za takav golem pothvat, a onda i jer se pravila neprestano dotjeruju, bruse, cizeliraju, uskladjuju ne bi li se došlo do sveopće znanstvene perfekcije.³⁹ Kako god bilo, postavili smo sebi cilj objaviti sadržaj triju matičnih knjiga franjevca fra Jure Bogića koji ih je vodio za široko područje Dalmatinske zagore na koncu XVII. i početku XVIII. stoljeća i čiji sadržaj donosimo u ovome radu, premda smo od početka bili svjesni rizika od teškog i nadasve nepreciznog pa i mogućeg nedovoljno kvalitetnog rezultata. Za sada je naš prvotni cilj postignut tim prije jer se u maticama osjeća živa veza između nekih starosjedilačkih (i danas živućih) prezimena s obiju strana granice.

Kako bismo lakše pratili sadržaj matica, odlučili smo ih publicirati po njihovim arhivskim brojevima s pripadajućim imenom župe. Sve upise nastojali smo prikazati onako kako su izvorno zapisani, s tim da smo one

³⁷ Zelić-Bućan, 2000.

³⁸ „Kod prave transliteracije“, veli dr. Zelić-Bućan, „temeljno načelo mora biti da nikad jedan znak (...) ne prenosimo s dva ili više slova.“

³⁹ Zanimljivo je da se, primjerice, u istom broju časopisa (*Bosna franciscana*, br. 41, od 2014.) dva znanstvenika (prof. Ante Škegro i prof. Stipe Manderalo) razlikuju u svojim pristupima istoj stvari. I dok prof. Škegro isključivo pretendira uporabu riječi bosanica i „osvremenjeno“ transkripcijsko čitanje, dotle prof. Manderalo, prof. hrvatskoga jezika i južnoslavenske književnosti, konstantno i godinama rabi riječ bosančica te kombinaciju transliteracijsko-transkripcijskog stila s transliteracijskom pretežitošću (Manderalo, 2014, 321-326; Škegro, 2014, 369-384).

dijelove koji nedostaju, odnosno zapisane kratice, pokušali dopuniti između oblih zagrada a tekst u njima identičnim, „ravnim“ fontom kao i ostatak teksta. Isto je učinjeno kod latinskoga teksta pri čemu je korišten isti, ali kurzivni font. Na mjestima gdje je upis nečitljiv, odnosno oštećen, njegovo je (ne)razrješenje stavljano u uglate zgrade i, po potrebi, s pripadajućom bilješkom. Kako u izvorniku upisi nisu označeni uobičajenim rednim brojevima, tako smo morali u tom dijelu intervenirati pa smo ih ispisivali identičnim podebljanim fontovima među uglatim zgradama bez dodatnih objašnjenja [1, 2...]. Nadalje, sve bosaničke upise dorječno smo transliterirali, pa čak i sa svim pogrješkama, ako ih je bilo, te ih u bilješkama rastumačili. Samo smo grafeme ispisivane bosaničkim znakovljem *ć + l*, odnosno *ć + n* dosljedno ispisivali kao *lj*, odnosno *nj*. Na taj su način dopunjavane cijele riječi bilo da je riječ o toponimima, imenima, odnosno prezimenima. Znakove interpunkcije i velika slova pisali smo po smislu gdje je god trebalo. Na kraju, unatoč standardiziranju teksta da se sve ispisuje istim fontom i veličinom, mi smo ipak ostali dosljedni svojemu ranijem načinu naglašavanja razlike u upisima te smo samo prezimena pisali podebljanim slovima, a sve kako bismo čitatelju olakšali snalaženje. U bilješkama smo nastojali objasniti nejasnoće koje je bilo nužno rastumačiti.

Vrlika (97):

1688: *Die 17. se(pte)mbris*

Archivis aut notarius p(at)ris f(rat)ris Georgii Boghich á Cettina [Patriarchi] nostri Francisci de bis tempore q(uan)do fui(t) cap(e)l(anu)s Varlicensis aut parocus

Die 26 7(eptem)bris 1688:

B(aptiza)ui tres infantes, una die:

73

- [1.] *Marianus filius Gregorii et Ch(a)tarine Bercich. Pat(rinu)s fuit Bose á Carnizza ex fide*⁴⁰.
- [2.] *B(aptiza)ui Petritam filia(m) Jacobi et Joannae Carmarich. Pat(rina) fuit Elena Vuletich.*
- [3.] *B(aptiza)ui Joanna(m) filia(m) Mattei et Dorotee Delich. Pat(rin)a fuit Dorotea Jachechich.*
- [4.] *Die 10 9(ovem)bris 1688.*
- [5.] *B(aptiza)ui Antona(m) filium Mathei et Vidosaua Grabovaz. Pat(rinu)s fuit Filipus Vuletich.*
- [6.] *Die 10 januari 1688.*
- B(aptiza)ui Matheum filium Marci Vuletich et Elenae. Pat(rinu)s fuit Jacobus Carmarich.*
- [7.] *Die 9 f(ebr)ua(rii) 1688.*
- B(aptiza)ui Domenicam filiam Nicolai et Joanne Blaseuich. Mat(rin)a fuit Dorotea Jacegliche.*
- [7.] *Die 5 8bris (16)88.*
- B(aptiza)ui Mandam filiam Nicolai et Joanne Drasich. Pat(rin)a fuit Dorotea Jachegliche.*

⁴⁰ Dalje je riječ nečitljiva zbog zamrljanosti tintom.

[8.] Die 26 maii 1689.⁴¹

Karsti⁴² iedno diete cigansko komu nadi ime Mandalina. I bi mu kuma Dorotiha **Iakeljić**.

[9.] Die 24 X(ecem)bris 1689.⁴³

B(aptiza)ui Aless(andru)m filium gouve(rnadur)i Bose et Stanislae à **Carnizza**. Pat(rinu)s fuit Illu(strisimu)s et Proveditore Alex(an)d(er) **Molinus** G(enerall)is Dalmatiae et Alb(ani)ae.

[10.] Die 10 januari 1690.

B(aptiza)ui Joannem filium Ilie et Luchie **Jachezhich**. Pat(rinu)s fuit Marco **Neuich**.

[11.] Die p(rima) f(e)b(ua)rii 1690.

B(aptiza)ui Stanislaham filiam Petri et Doroteha **Jachezhich**. Mat(rin)a fuit Elena **Vuletich**.

[12.] Die 13 marcii 1690.

B(aptiza)ui Joannem filium Filipi et Bosizae **Vuletich**. Pat(rinu)s fuit Vitus **Jachoglich**.

[13.] Die p(rima) aprilis 1690.

B(aptiza)ui Mattiam filiam Stefani **Marich** à Ercegovina. Mat(rin)a fuit Ma(n)d(alen)a à **Miloucii**.

[14.] Die 20 f(ebrua)rii 1690.

B(aptiza)ui Matheum filium Nicolai et Mand(alen)ae **Delich**. Patrinus fuit Nicolaus **Drasich**.

[15.] Die 15 marcii 1690.

B(aptiza)ui Nicolaum filium Antonii et Stanislae **Vuletich**. Pat(rinu)s fuit Michael **Petrouichia** à Varliza.⁴⁴

⁴¹ Upisivač je broj upisao kao 169. pa sam se, s obzirom na to da se iza ovih dvaju upisa nižu oni iz 1690., odlučio za 1689. jer je to i logično očekivati.

⁴² Ovaj je upis isписан bosančicom.

⁴³ Isto.

⁴⁴ Vrlika je malo općinsko naselje i istoimena župa cetinskoga Dekanata, udaljeno 30-ak km sjeverozapadno od Sinja prema Kninu.

[16.] Die 6 8bris 1690.

B(aptiza)ui Fra(n)cescum filium Mattei et Vitae à **Graboviza**. Pat(rinu)s fuit Filipus **Vuletich**.

[17.] Die 10 9bris 1690.

B(aptiza)ui Martinum filium Stefani et Joannae **Pastuouch**. Pat(rinu)s fuit Nicolaus **Drasich**.

[18.] In die nativitatis D(omi)ni 1690.

B(aptiza)ui Bosicam filiam Georgii et Vi(do)soauae **Shaich**.⁴⁵ Mat(rin)a fuit Vidosava **Boghich**.

[19.] Die 26 Xbris 1690.

B(aptiza)ui Joannem filium Jeronimi et Joannae **Boghich**. Pat(rinu)s fuit Matteus **Shaich**.⁴⁶

[20.] Die 3 jannuarii 1691.

B(aptiza)ui Nicolaum filium Stefani et Mand(alen)ae **Scamargich**. Pat(rin)us fuit Tomas **Radnilouich**.

[21.] Die 29 marcii 1691.

B(aptiza)ui Georgium filium Nicolai et Joannae **Blaseuich**. Pat(rinu)s fuit Andreas **Maistor**.

[22.] Die 29 marcii 1691.

B(aptiza)ui Georgium filium Bosse et Domeniche **Vucemilouich**. Pat(rinu)s fuit Antonius **Vuletich**.

[23.] Die 17 a(u)g(us)ti 1691.

B(aptiza)ui Angeliam filiam Petri et Doroteha **Vsunouich**. Mat(rin)a fuit Elena **Creccouich**.

[24.] Die 19 marcii 1691.

B(aptiza)ui Antonium filium Eliae et Ch(a)tarine **Blasevich**. Pat(rinu)s fuit cap(etan)u(s) Joannes **Carnizzich**.

⁴⁵ Zbog nejasne razlike između grafema *a* i *o* prezime se može pročitati i kao S h o i c h.

⁴⁶ Isto.

Die 29 9bris 1688.

Zabiliženie ko kada umra i od koliko vrimena toliko veliki koliko malani

- [1.] Umri Dorotija Ćelić od 28. god(ina) koia (je) pri(mil)a s(ve)ti sa(k)r(amen)t od potribe za spas(i)ti se.

- [2.] *Die 20 ap(ri)lis 1690.*

Umri Matija Stipana Ercega i Mande tite⁴⁷ malano od misec dana. Koje primi s(ve)ti sa(kramen)t od karšćenja.

- [3.] *Die 18 julii 1690.*

Umri Katarina žena Gargura Teklića od 40 godina. I primi samo svetu ispovid od duše priporuku, a drugo ne zašto ne bi vrimena.

- [4.] *Die 23 8bris 1690.*

Umri Stana čer Antuna Vuletića i Stane. Malano dite od tri godine.

- [5.] *Die 20 ap(ri)lis 1690.*

Umri Marko Botovanj od 43 god(inah). Koji primi s(ve)tu ispovid i priporu(ku) duše i ostale ošekvije (*sic!*), ali umri naglo.⁴⁸

*De statu animarum et n(umer)o familiarum
q(uando) (f)ui (con)st(titutum) inter pago
ex parochia Verlicensis⁴⁹*

De statu animarum

De sac(ramen)to matrimonii

⁴⁷ Pretpostavljamo: *dite*.

⁴⁸ U nastavku su doslovce upisane ove dvije riječi: *Svega nere* (*sic!*).

⁴⁹ Dalje je rečenica nečitljiva iako se jasno razaznaje ovo: ...*Nicolaus Biuch...*

- [1.] *1689.⁵⁰ die Xbris 2.*

Vinča Ivana **Delića** s Luciom od staroga zakona koiju odriši od šišme i u naš zakon ob(r)ati. I koliko mogo i nem(o)guji u naš zakon katoličanski. I bi kum Iakov **Carmarić**.

- [2.] *Die 4 8bris 1689.*

Vinča Iliju **Blaževića** s Katatom⁵¹ čeriju Stoiana **Šarkalja**, koiju napovida trikrat po naredbi s(ve)toga koncilija od Trenta.⁵² I niš(t)a se ne nađoše [?⁵³]. I bi kum ali svidok Petar **Iakeljić**.⁵⁴

- [3.] *Die 20 9bris 1690.*

Vinča Mar(k)a **Harnautina** s Ivanicom od **Blaževića** koise obrati i ja imado testir od stariji vinča i odriši od šišme. I bi kum Nikola **Kovač**.

- [4.] *Die 20 ap(ri)lis 1691.*

Vinča Pavla **Vavinovića** s Oršulom čerju Petra [?⁵⁵] **Bošnjaka**. I bi kum ili svidok Nikola **Dlamočanin**. I pomljivo sam napovidao kako zapovida sveto koncilije od Trenta. Nisam našao nakakova imp(e)d(imen)ta.

- [5.] *Die 17 agusti 1691.*

Vinča Vicka **Radunčića** iz Kaštela Novoga,⁵⁶ s Luciom čerju Antuna **Vuletića**. I bi kum ali svidok Petar **Rebić**. Pomljivo napovidaiući nisam našao imp(e)d(imen)ta.⁵⁷

⁵⁰ Godina je doslovce upisana kao 169. pa sam ju dopisao kao 1689.

⁵¹ Tako piše.

⁵² *Trent=Trident*, grad u sj. Italiji gdje je održan veliki crkveni koncil (Tridentski koncil od 1545. do 1563.).

⁵³ Dalje riječ nisam uspio pročitati niti odgonetnuti iako se vjerojatno odnosi na smisao uobičajene formule koja govori da se *ništa nije našlo* što bi sprječilo ovo vjenčanje.

⁵⁴ Prezime je napisano u skraćenom obliku i to doslovno: *I a k e č.*

⁵⁵ Ovu riječ nije moguće pročitati jer je upisivač križao.

⁵⁶ Jedno od sedam istoimenih naselja smještenih između Trogira i Splita u Kaštelanskom zaljevu.

⁵⁷ Dalje je upisivač ispod ovog upisa povukao crtlu te dopisao *Die 17. a(u)gusti 1691.*

Mirlović (108):

Liber secundus matrimoniorum

*Patris fra Georgii Boghich curati Mirilouiensis,
et q(uan)do fui constitutus curatus die 8.
Ap(ri)lis 1698.*

[1.] *Die 30 maii 1698.*

Vinča Iuru s Nevesta,⁵⁸ s Ivanicom Škonkovića iz moie župe s Unešića.⁵⁹ Navistivši u tri svetkovine. I bi kum Miho Čelailia.

[2.] *Die 20 junii 1698.*

Vinča Antuna Sarailića (iz) Sitnoga,⁶⁰ s Ružicom čeriu Ilie Rakića. Navistivši u tri svetkovine. I bi kum Toma Babić.

[3.] *Die 20 8bris 1698.*

Viča Stipana Maćića s Luciom čeriu Iure Miloševića s Roško polja.⁶¹ Navistiv u tri svetkovine. Bi kum Gargur Paić.

[4.] *Die 10 9bris 1698.*

Vinča Pavla sina Tome Plećkovića zB(l)izne,⁶² s Tomicom čeriu Iakova Bralića s Mirilovića⁶³ iz moie župe. Tri puta u tri s(vetkovine) navistiva. I bi kum Mati Ćudinović serdar.

⁵⁸ Nevrest je naselje i istoimena župa Unešićkog dekanata, udaljeno 17 km jugoistočno od Drniša.

⁵⁹ Unešić je naselje i istoimena župa Šibenske biskupije, 15-ak km južno od Drniša.

⁶⁰ Postoje najmanje dva istoimena toponima i oba se nalaze u zaledu Splita. Ovdje je vjerojatno riječ o malenu naselju udaljenu oko 25 km južno od Drniša.

⁶¹ Roško polje je područje južno od Tomislavgrada, uz granicu Bosne i Hercegovine i Republike Hrvatske.

⁶² Blizna je naselje i istoimena župa Šibenskog dekanata udaljeno 15 km sjeverozapadno od Trogira.

⁶³ Mirilović (danas i Mirlović Zagora) je naselje i istoimena župa Drniškoga dekanata, udaljeno 12 km južno od Drniša.

[5.] *Die 13 januari 1699*

Vi(n)ča Gargura Samalukovića iz Mandaline,⁶⁴ s Katom čeriu pokonoga Bože Gaurine. Tri puta navistiv kako ie razlog. I bi kum Ivan Garbešić iz Mandaline.

[6.] *Die 13 janu(a)ri 1699.*

Vinča Cvitka Svetinovića sina sina⁶⁵ pokoinoga Svetina Valičića, s Luciom čeriu Marčeple Zorićića. Navistiv tri puta u svetkovine. I bi kum Iure Valičić.

[7.] *A(nno) D(omin)i 30 januari 1699.*

Vinča Iliusinapokoinoga Mike Stipićevića, s Ivanicom čeriu pokoinoga Duima Matasovića. Navistiv u tri s(vetkovine). I bi kum Iakov Raičić kućar.

[8.] *Die 30. januari 1699.*

Vinča Ivana Matasovića sina pokonoga Duima, s Katom čeriu pokoinoga Pavla Blaževića. Navistiv tri puta u tri s(vetkovine). I bi kum Luka Stipćević.

[9.] *A(nno) D(omin)i 30. jannuari 1699.*

Vinča Ivana Bralića á Mirilović, s Marom od Mikelića. [?]⁶⁶ Antun Ilić Darniški zaš(t)oje iz njegove župe. Navišćeno tri puta. Bi kum Duia(m) Smoljić.

[10.] *A(nno) D(omin)i 28 januari 1699.*

Vinča Gargura sina pokoinoga Šimca Stipićevića s P(l)anjane,⁶⁷ s Luciom čeriu Petra Aužine. Navišćeno tri puta. I bi kum Ižo Čelalija.

[11.] *Die 28 januari 1699.*

⁶⁴ Mandalina je južni dio grada Šibenika.

⁶⁵ Baš tako ponovljeno.

⁶⁶ Riječ nisam uspio pročitati niti odgometnuti. Vjerojatno je riječ o odrednici koja upućuje na ime Antuna Ilića Drniškog (svećenika?, kapelana?, župnika?).

⁶⁷ Planjane (Gornje i Donje) je prostorno vrlo široko naselje udaljeno 11 km južno od Drniša.

Vinča Luku **Bralića** s Mirilovića, s Petricom s čeriu Gargura **Paića** s Ljubostinja.⁶⁸ Navistivi tri puta. I bi kum Mati **Radak**.

[12.] *Die 1 f(e)br(uar)ii 1699.* (Planjani)

Vinča Franu pok(oinoga) Luke **Radaka** sina, s Vidosavom čeriu Ivana **Parata** koiaie bila oteta. Pak iščeka vrime dok se navisti tri puta. I bi kum Bože **Pralić**.

[13.] *Die 30. januari 1699.*

Vinča Franu sina poko(inoga) Iure **Rakića** (iz) Sitnoga, s Barbarom čer(i) pok(oinoga) Nikole **Vuletića** s Ciste iz Ercegovine.⁶⁹ Napovidana u 3 s(vetkovine). I bi kum Gargo **Radnić**.

[14.] *A(nno) D(omin)i 3. f(e)br(uari)o 1699.*

Vinča Iuru **Gredelja** (s) Pokrovnika⁷⁰ sina pok(oinoga) Lovrina **Mandušića** s Pokrovnika. I t(r)i puta napovida u 3. s(vetkovine). I bi kum Nikola **Radaković**.

[15.] *A(nno) D(omin)i 3. f(eb)br(ai)o 1699.*

Vinča Matia sina Luke **Tomičića** s Pavkova Sela,⁷¹ s Tomicom s čeriu Iure **Palaverze** s Mirilovića. U 3. s(vetkovine) napovida. I bi kum Nikola **Zoričić**.

[16.] *A(nno) D(omin)i 25. marzo 1699.*

Vinča Cvitka sina Miovila **Vukićevića** s Mirilovića, s Iakovicom čeriu pok(oinoga) Ivana **Kalaša** koia bi oteta i nakon dva miseca vinča(na) s dopušćeniem pripoštovanoga vikaria trogirskoga i s pokorom puplikom (*sic!*!).

[17.] *A(nno) D(omin)i 30 maggio 1699.
(Mirilouich)*

Vinča Božu **Radnića** sinora, s Petricom čeriu Miovila **Vukićevića** s Parkola⁷² (*sic!*). Navistiv tri puta kakoie razlog. I bi kum Iure **Mandić**.

[18.] *lo stesso giorno*

Vinča Matia sina Gargura **Mornara** s Lećevice,⁷³ z Dominikom čeriu pok(oinoga) Pavla **Gašparovića** po naredbi kakoie razlog. I bi kum Cole (*sic!*) **Despotović**.

[19.] *Die 23. maii 1699.*

Vinča Stipana pokoinoga Miovila **Copića** s Pokrovnika, s Katom čeriu Iure **Nakića** s onim razlogom kako ozgor. I bi kum Petar **Karamarko**.

[20.] *Die 20 maii 1699.*

Oženi se Nikola **Radak** s Goriša,⁷⁴ s čeriu Nikole Čelara Matiom iz Varoša⁷⁵ s navišćeniem kakoie razlog ili (j)edne i zdruge strane. I bi kum sin Ina (*sic!*) kolunela **Šimunića**.

[21.] *A(nno) D(omin)i 27. maggio⁷⁶; (Sitno)*

Oženi se Iakov sin pok(oinoga) Ilie **Rakića** s Matiom čeriu Miovila **Bakovića**, s napovidaniem kakoie razlog. I bi ku(m) Gargo **Nakić**.

[22.] *Die 27. maii⁷⁷; (Paukovo Selo)*

Vinča Nikolu sina pok(oinoga) Ivana **Zoričića** mati mu Oršula od **Mirčetić(a)**, s Cvatom pok(oinoga) Vučena **Babića** čeriu. S navišćenem kako iee razlog. I bi kum Toma **Žurić**.

⁶⁸ *Ljubostinje* je naselje trogirske Zagore, udaljeno 20-ak km južno od Drniša.

⁶⁹ Vjerojatno je riječ o istoimenom, danas dvojnom naselju i župama Imotskoga dekanata (Cista Provo i Cista Velika).

⁷⁰ *Pokrovnik* je naselje Drniškoga dekanata, udaljeno 10-ak km južno od Drniša.

⁷¹ *Pavkovo Selo*, odnosno *Paukovo Selo* (danasa Pakovo Selo) je naselje Drniškoga dekanata, udaljeno 10-ak km južno od Drniša.

⁷² Toponim nisam uspio identificirati.

⁷³ *Lećevica* je naselje i istoimena župa Unešićkog dekanata, udaljeno oko 15 km sjeverno od Trogira.

⁷⁴ *Goriš* je naselje Šibenskog dekanata, udaljeno oko 12 km jugozapadno od Drniša.

⁷⁵ Nisam siguran je li ovdje upisivač misli na neko tvrđavsko podgrađe ili pak dio grada Splita, odnosno Šibenika koji se kao gradske četvrti danas tako i zovu?

⁷⁶ Bez upisane godine.

⁷⁷ Bez upisane godine.

[23.] *A(nno) D(omin)i 27 maggio 1699.*

Vinča Marka sina pokoinoga Matia **Radića** mati mu Ivanica od **Bogića**, s Matiom čeriu Miovila **Babića** s Unešića. Po naredbi kakoie razlog.

[24.] *A(nno) D(omin)i 28. maggio (?)⁷⁸; (Podosoe⁷⁹)*

Vinča Vida sina pok(oinoga) Vida **Radičića** mati mu Manda od **Vlaića**, s Ivanicom čeriu pok(oinoga) Nikole **Ivančevića** matioi Iagica od **Iurasovića** iz Otoka.⁸⁰ Po naredbi kako iće razlog. I bi kum Martin **Nakić**.

[25.] *A(nno) D(omin)i 27 maggio 1699.*

Vinča Miovila sina pokoinoga Bože **Bakovića** i(z) Suoga Doca,⁸¹ s Katom čeriu Gargura **Zoričića** matioi Manda od **Živkovića**. Po naredbi i navišćeniu kakoie razlog. I bi kum Iure **Mandić**.

[26.] *A(nno) D(omin)i 2. 9(ovem)bris 1669.⁸² (Mirilovich)*

Vinča Tomu sina Cvitka **Kurtovića**, mati mu Dorotia od **Peraica**, š čeriu Ivanicom Nike **Bralića**, matioi Ielina od **Vukšića**.

[27.] *die 23 9(ovem)bris 1700.*

Vinča Ivana sina Iure **Barkića**, mati mu Manda iz Bosne od **Vlaovića**, s Ielinom čeriu pokoinoga Stipana **Bralića**. Navistivši kako zapovida sveti **ritual Rimschi**.⁸³

[28.] *die 23[9(ovem)bris]⁸⁴ 1700*

⁷⁸ Bez upisane godine.

⁷⁹ *Podosoje* je naselje vrličke župe udaljeno oko 3 km istočno od Vrlike.

⁸⁰ Je li riječ o tzv. sinjskom *Otoku*, istoimenom naselju i župi na sjevernoj obali rijeke Cetine ispod Kamešnice?

⁸¹ *Suhi Dolac* (danas *Primorski Dolac*) naselje i istoimena župa Unešićkog dekanata, udaljeno 10-ak km sjeverno od Trogira.

⁸² Baš tako piše. Očita pogrješka godine 1699.

⁸³ Ove dvije kurzivne riječi upisivač je upisao latinicom na hrvatskom jeziku.

⁸⁴ Upisivač nije upisao mjesec u nadnevku. Vjerojatno je i dalje riječ o mjesecu *studenom*.

Vinča Antonu sina Vida **Ielinića** mati mu Mara od **Ivkovića**, s Matiom čeriu pok(oinoga) Vida **Vardoljaka**, matioi Cvita **Vladavić**. Napovidiv 3. puta kako zapovida *sac(ri) con(cili) T(ridentini) Ritual Rimschi*.⁸⁵

[29.] *A(nno) D(omin)i 1. 9(ovem)bris 1700.*

Vinča Božu sina Petra **Aleksie**, mati mu pokoina Kata od **Kosora** (iz) sela Pokrovnika, s Luciom čeriu pokoinoga Matia **Matasovića** s Nevesta, matioi Anna od **Šundova**.

[30.] *A(nno) D(omin)i 1 9(ovem)bris 1700*

Vinča Antonu sina pok(oinoga) Matia **Raičića** s Nevesta, mati mu Lucia od **Zečevića** s C(v)itom čeriu pok(oinoga) Iakova **Galiota** matioi Mara od **Mirilovića** s Parokosa.⁸⁶

[31.] *die 6 junii 1700.*

Vinča Petra sina pok(oinoga) Ilie **Lucića**, mati mu Lucia od **Barakovich**, s Mandom čeriu pok(oinoga) An(d)re **Iakeljića**

[32.] *die 9 januarii 1701.*

Vinča Iliju sina pok(oinoga) Pavla **Bulata**, s Mandom čeriu Iure **Nakića**. Navistivši kako zapovida s(veti) sabor Tridetinski

[33.] *die 9 januari 1701.*

Vinča Tomu **Bakovicha**⁸⁷ s Anicom čeriu pok(oinoga) Vida **Bogića**. Navistivši kakoie ozgor.

[34.] *Die 16 junii 1701.*

Vinča Nikolu sina pok(oinoga) Vida **Živkovića**, s Marom čeriu Iakova **Gugića** i Anćelie žene negove. Po razlogu i naredbi s(vete) c(arkve) katoličanske

⁸⁵ Ove dvije kurzivne riječi upisivač je upisao latinicom na hrvatskom jeziku.

⁸⁶ Toponim nisam uspio identificirati.

⁸⁷ Ove kurzivne grafeme upisivač je upisao latinicom na hrvatskome jeziku.

*Liber secundus matrimoniorum patris f(rat)ris
Georgii Boghich et q(uan)do et Cosulovo
Poglensis die 14 7(eptem)bris 1702.*

Mirlović⁸⁸ Velim, Kožulovo polje (109):

*Liber tertius mortuorum p(at)ris F(rat)ris
Georgii Boghich curati Mirilouiensis et
q(uan)do fui constitutus curatus die 8.
Ap(ri)lis 1698.*

[1.] Obiit Michael **Sundouusis** ex oppido Unesich die 2 maii 1698. et bene ornatus sanctis(si)mis sac(ramentis) et in cemeterio d(icto) Georgii Unesis fuit sepultus.

[2.] Die 9 aug(us)ti 1698.

Obiit Michael filius Petri et Joanne **Iuanceuich** puer ex annos 4. et in ceme(terio) B(eatae) B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis fuit sepultus.

[3.] Die 20 aug(us)ti 1698.

Obiit Gregorius **Burich**⁸⁹ ex oppido Mirilouch et bene ornatus sanctis(si)mis sac(ramentis) homo et annos 35. et in ceme(terio) B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) fuit sepultus.

[4.] Die 3 sett(em)bris 1698.

Obiit Mandalina **Machich** ex oppido Gliubostinne et in ceme(teri)o d(icto) Laurenti Coprine⁹⁰ fuit sepulta.

⁸⁸ Mirlović je danas zasebna župa Drniškoga dekanata, a Velim i Kožulovo Polje nalaze se stare župe čiji su dijelovi danas u sastavu župe Banjevci, Čista Velika i Stankovci u Skradinskom dekanatu te župe Perušić u Benkovačkom.

⁸⁹ Nije posve jasna razlika između grafema *a* i *u* pa se prezime može pročitati i kao *B a r ić*.

⁹⁰ Koprno? Ako je riječ o tom pojmu, onda je riječ o naselju 20-ak km južno od Drniša.

[5.] Die 30 sett(em)bris 1698.

Obiit Stana uxor **Elie Nachich** mulier ex annos 33. et bene orna(ta) sanctis(si)mis sac(ramentis) et in cem(eteri)o d(icto) B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis fuit sepulta.

[6.] Die 4 junii 1699.

Obiit Matteus filius Antonii **Stipicheuich** oppido Plagnani habuit longam imprimitatem et bono morte et in cem(eteri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) fuit sepulta. Mirilouien(sis)

[7.] Die 20 aug(us)ti 1699.

Obiit Lucia **Cigich** ex oppido Paucouoselo mulier ex annos 69. habuit bono(?) morte ornata sanctis(si)mis sac(ramentis) ac(ceptis) et in cem(eteri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis fuit sepulta.

[8.] Die 9 maii 1699.

Obiit Luca **Slipiça** ex oppido Plagnani saltem est confesus et habuit acomodationes anime et in cem(eteri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) fuit sepultus Mirilouiensis.

[9.] Die 13 maii 1699.

Obiit Antonius **Bosnensis** ex oppido Podosoe ornatus sanctissimis sac(ramentis) in cem(eteri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis fuit sepultus.

[10.] Die junii 1699.

Obiit Georgius filius Mattei et Agatte **Bralich** puer ex anno uno et in cem(eteri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) sepultus fuit.

[11.] Die 3 aug(us)ti 1699.

Obiit Petrus filius Simeonis **Burich** et Petriće eius leg(itimae) con(iugis) puer ex mensi 6., et in Gnat⁹¹ monte fuit sepultus qua die moritur.

⁹¹ Gnjat je jedan od vrhunaca planine Dinare.

[12.] Die 6 s(eptem)bris 1699.

Obiit Joannes filius Vicenci et Orsule **Chiuch**⁹² puer ex duos annos. Et in cem(eteri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) fuit sepultus.

[13.] Die 22 s(eptem)bris 1699.

Obiit Joanna filia Michaelis et Anne **Cichas** ex 7 mensis. Et in cem(eteri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) fuit sepulta.

[14.] Die 30 8bris 1699.

Obiit Georgius filius Michaelis et Lucie **Starchagli** puer ex duos annos. Et in cem(eteri)o d(icto) Michaelis Pocrounich fuit sepultus.

[15.] Die 3 Xbris 1699.

Obiit Mangdalina uxor Marci **Rachich** ex oppido Sitno. Ornata sanctis(si)mis sac(ramentis) et in cem(eteri)o d(icto) Georgii Sitno fuit sepulta.

[16.] Obiit Petrus eius filius Paulo post eam puer ex 3 menses. Et fuit sepultus in d(icto) cem(eteri)o.

[17.] Die 20 Xbris 1699.

Obiit Ant(onius) filius Georgii et Stane **Lucich** ex oppido Pocrounich puer ex anno uno. Et in cem(eteri)o d(icto) Michaelis Pocrounich fuit sepultus.

[18.] Die 5 januarii 1700.

Obiit Antonius filius Michaelis et Anne **Parati** ex loco Sloich.⁹³ Puer ex 10 menses. Et in cem(eteri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis fuit sepultus.

[19.] Die 16 januarii 1700.

Obiit Marta **Vuchicheuich** ex oppido Parkos⁹⁴ ex annos 40. Et fuit et ornata sanctis(si)mis sac(ramentis) migravit ad d(omi)num et in cem(eteri)o B(eatae)

V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis fuit sepulta.

[20.] Die 17 f(e)br(uar)is 1700.

Obiit Joannes **Copich** ex oppido Pocrounich homo ex annos 80. Et in cem(eteri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) fuit sepultus Mirilouiensis.

[21.] Die 26 f(e)br(uar)is 1700.

Obiit Margarita **Starchagleuich** ex oppido Pocrounich. Ornata sanctis(si)mis sac(ramentis). Et in ceme(teri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis fuit sepulta.

[22.] Die 20 f(e)br(uar)is 1700.

Obiit Gregorius **Zorich** extra domini suaे in Castel Viturini.⁹⁵ Et ibi est sepultus et habuit benedicta morte [?].⁹⁶

[23.] Die 3 marci 1700.

Obiit Bosse **Mengusich** ex oppido Pocrounich. Homo ex annos 100. Ornatus sanctis(si)mis sac(ramentis). Et in ceme(teri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis fuit sepultus.

[24.] Die 7 marci 1700.

Obiit Jerolimis **Sincouich** ex oppido Radonichi.⁹⁷ Homo ex annos 43. Ornatus sanctis(si)mis sac(ramentis). Et in ceme(teri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis fuit sepultus.

[25.] Paulo postea obiit Joannes eius filius ex annos 16. Ornatus sanctis(si)mis sac(ramentis), et in ceme(teri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis fuit sepultus.

[26.] Die 20 marci 1700.

Obiit Matia **Reglich** ex oppido Pocrounich. Mulier ex annos 62. Ornata sanctis(si)mis

⁹⁵ Kastel Viturini je današnji Kaštel Lukšić.

⁹⁶ Preostale dvije riječi nisam uspio pročitati niti odgometnuti.

⁹⁷ Vrlo vjerojatno je riječ o Radoniću, naselju udaljenu 13 km južno od Drniša.

⁹² Č u k.

⁹³ Zlojić? Toponim nisam uspio ubicirati.

⁹⁴ Toponim nisam uspio identificirati.

*sac(ramentis), et in ceme(teri)o
B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris)
Mi(ri)l(ouie)nsis fuit sepulta.*

[27.] Die 27 marci 1700.

*Obiit Margarita **Palauersich** ex oppido Mirilouich superioris. Mulier ex annos 50. Ornata sanctis(si)mis sac(ramentis), et in ceme(teri)o d(icto) Georgii Unesich fuit sepulta.*

[28.] Die 7 ap(ri)lis 1700.

*Obiit Lucia **Zoricich** ex oppido Gliubostigne. Mulier annos 23. Ornata sanctis(si)mis sac(ramentis). Et in ceme(teri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mi(ri)l(ouie)nsis fuit sepulta.*

[29.] Die 13 ap(ri)lis 1700.

*Obiit Catharina **Knezouich** ex annos 34. Ornata sanctis(si)mis sac(ramentis). Et in ceme(teri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) fuit sepulta.*

[30.] Die 27 ap(ri)lis 1700.

*Obiit Clara **Juauch**⁹⁸ ex oppido Paucouoselo. Mulier ex annos 70. Ornata sanctis(si)mis sac(ramentis). Et in ceme(teri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) fuit sepulta.*

[31.] Die 3 maii 1700.

*Obiit Fran(cis)cus filius Luce et Mandaline **Chiosich**. Puer ex anno uno. Et in ceme(teri)o Pocrounich fuit sepultus.*

[32.] Die 10 maii 1700.

*Obiit Ant(onius) filius Joannis et Catharine **Sincouich**. Puer ex annos 4. Et in ceme(teri)o d(icto) Michaelis Pocrounich fuit sepultus.*

[33.] Die 23 juni 1700.

*Obiit Simeo(n) **Hausinouich** ex oppido Mirilouichi in monte Gnath mortus est lapides occiderunt eum et est confesus. Et*

*in ceme(teri)o d(icto) Michaelis Chieu⁹⁹
fuit sepultus.*

[34.] Die 10 9bris 1700.

*Obiit Laurentius **Crecgoiuich** ex oppido Unesich. Homo ex annos 32. Et habuit bono mortus. Ornatus sanctis(si)mis sacramentis. Et in ceme(teri)o dicto Georgii Unesich fuit.*

[35.] Die 23 Xbris 1700.

*Obiit Anna **Harstich** ex oppido Plagnani. Mulier ex annos 42. [?¹⁰⁰] habuit confesione et [?¹⁰¹] in cem(eterio) d(icto) Georgii Unesich.*

[36.] Die 2 januarii 1700.¹⁰²

*Obiit Georgius **Paladinouich** ex loco dicto Zaduarie.¹⁰³ Et in mea parochia fuit; habuit omnia sanctis(si)mis sac(ramentis) et pulcherrimam mortem. Et in ceme(teri)o B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Mirilouiensis [?¹⁰⁴] fuit sepultus.*

Liber tertius mortuorum et q(uan)do fui constitutus curatus Velimensis et Cosulouo Pogliensis ego fr(ater) Georgius Boghich die 14 7bris 1702.

[1.] Die 14 7bris 1702.

*Obiit Joannes **Zorich** ex oppido Polače.¹⁰⁵ Ornatus sanctis sac(ramentis). Et in eccl(es)ia d(icta) Pietri fuit sepultus. Homo ex annis 45.*

⁹⁹ Kijevo je naselje i istoimena župa Kninskoga dekanata, udaljeno 10-ak km sjeverno od Vrlike prema Kninu.

¹⁰⁰ Riječ nisam uspio pročitati.

¹⁰¹ Tri riječi nisam uspio pročitati.

¹⁰² Doslovce tako piše. Očita pogreška godine 1701., iako bi se prema upisu nadnevka zapravo moglo odnositi i na 1702.

¹⁰³ Zadvarje je naselje i istoimena župa Omiškoga dekanata, udaljeno 15-ak km istočno od Omiša.

¹⁰⁴ Riječ nisam uspio pročitati.

¹⁰⁵ Ovdje je vrlo vjerojatno riječ o Polači kninske općine, udaljenoj oko 10 km istočno od Knina, iako se može odnositi i na istoimenu župu Biogradskog dekanata u Zadarskoj nadbiskupiji.

[2.] Die 23 8bris 1702.

Obiit Bartolomeus Budalich ex oppido Velim.¹⁰⁶ Homo ex annis 78. Ornatus sanctis(si)mis sacramentis. Et in cemiterio B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Podrebaca fuit sepultus.

[3.] Die 30 8bris 1702.

Obiit Stoia Parscouich ex oppido Velim. Mulier ex annis 40. Ornata sanctis(si)mis sac(ramentis). Et in cemiterio B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Podrebaca fuit sepulta.

[4.] Die 20 9bris 1702.

Obiit Luca Drasich [?¹⁰⁷] ex oppido Stancoucz.¹⁰⁸ Homo ex annis 98. Ornatus sanctis(si)mis sac(ramentis). Et in eccl(es)ia B(eatae) V(irginis) M(ariae) E(nitoris) Podrebaca fuit sepultus.

[5.] Die 8 Xbris 1702.

Obiit Ignatius Hacsamouich anno sue etatis 19. ex oppido Čista.¹⁰⁹ Ornatus sanctis(si)mis sac(ramentis). Et in cemeterio d(icto) Georgii Gachielese¹¹⁰ fuit sepultus.

[6.] Die 15 Xbris 1702.

Obiit Paulus Hacsamouich ex oppido Čista, anno sue etatis 15. Ornatus sanctis(si)mis sac(ramentis). Et in cimenterio d(icto) Petri fuit sepultus.

[7.] Die 26 Xbris 1702.

Obiit Elena Dodigouich, mulier ex annos 60. Ornata sanctis(i)mis tiet oppido Bagneuci¹¹¹ fuit sepulta.

¹⁰⁶ Velim je naselje Šibenske biskupije, udaljeno 20-ak km sjeverozapadno od Šibenika, pripada župi Stankovci.

¹⁰⁷ Riječ nisam uspio pročitati.

¹⁰⁸ Stankovci su naselje i istoimena župa Skradinskoga dekanata, udaljeno 30-ak km sjeverozapadno od Šibenika.

¹⁰⁹ Vjerojatno je riječ o naselju i istoimenoj župi koja se danas naziva Čista Velika u Šibenskoj biskupiji. Pripada Skradinskom dekanatu.

¹¹⁰ Gaćeleze su maleno naselje župe Čista Velika u Skradinskom dekanatu.

¹¹¹ Banjevcisu naselje i istoimena župa Skradinskog dekanata, udaljeno 30-ak km sjeverozapadno od Šibenika.

[8.] Die 21 Xbris 1703.

Obiit Petrus filius Joannis et Cat(h)a(rinae) Hacsamouich ex annos 7. Et in cemeterio d(icto) Georgii Gachielese fuit sepultus.

[9.] Die 15 feb(ruar)is 1703.

Obiit Clara Biluseuich Tome filia ex annos 20. Ornata sanctis(si)mis sacramentis. Et in cem(eteri)o d(icto) Georgii Gachielese fuit sepulta.

[10.] Die 20 ?¹¹² 1703. Polaça

Obiit Margarita Slaucouich ex oppido Polaça. Mulier ex annos 50. Ornata sanctis(si)mis sac(ramentis) et in cemeterio d(icto) Petri ante portas.¹¹³

¹¹² Ime mjeseca nije upisano.

¹¹³ Dalje su preostale još dvije riječi ali ih nisam uspio pročitati. Kao da piše: Vatae Juitzep... (?)

Zaključak

Općenito uzevši, matične knjige spadaju u red najvažnijih izvora za proučavanje društvenih, povjesnih i inih procesa svojega doba. Ne ulazeći ovdje detaljno u sve kvalifikacije i značaj onoga što matice u stvari i jesu, u ovom smo radu nastojali prikazati sadržaj matičnih knjiga vjenčanih, krštenih i umrlih, koje je u vrlo nesigurnom vremenu Morejskoga rata stvarao i nastojao voditi glasoviti hrvatski franjevac fra Jure Bogić (oko 1650. – 1731.), svećenik Provincije Bosne Srebrenе koja se tada protezala širokim prostranstvom od Jadrana do Budima i od rijeka Une do ušća Morave u Dunav.

U vrijeme koje je obuhvaćeno ovim radom fra Jure je bio na službi župnika ili, bolje reći, pastoralnog radnika za katolike župe Vrlike, Mirilović, Velim i Kožulovo Polje u ravnikotarskoj, odnosno bukovičkoj i cetinskoj krajini, poznatijoj kao Dalmatinska zagora.

Iz perspektive sadašnjega razumijevanja vremena – razdoblje trajnog ratnog stanja – možemo slobodno reći da je autor tih zapisa, htijući sačuvati svoj narod, svako ime, svaku krštenu, a i onu nekrštenu dušu, u svome naumu potpuno uspio.

Ako tomu pridodamo i činjenicu da je fratar u duhu poziva koji je obavljao, istodobno bez ikakvog sigurnog „krova nad glavom“, bio u stalnom pokretu bez obzira na izvanske uvjete kojima je bivao izložen, hodajući od mjesta do mjesta, od obitelji do obitelji, izbjegavajući zaprjeke opasne po život i suočavajući se s trajnim sumnjičenjima sviju vlasti – i crkveno-vjerskih i političkih – koje su se ispreplitale na prostoru koji je pastorizirao (u ovom slučaju široko prostranstvo od Cetine do Zrmanje i od Dinare do Vranskoga jezera), onda razumijevanje toga pothvata i vremena u kojem su sve to odigravalo objektivno nadilazi sva todobna očekivanja.

I pored svega sa čime se fra Jure Bogić susretao, njegova primarna uloga vjerske skrbi nad svojim pukom nije ni jednoga trenutka bila ni zapostavljena ni prekinuta. Štoviše, i same su državne vlasti bile sigurnije u uspešan ishod postavljena cilja, ako je prema tom

cilju išao ili svoju privolu davao fratar. Stoga nije čudno da je angažman i fra Jurina uloga u oslobođanju zavičaja bila i više od obične, „propovjedničke“. Svjesni, naime, njegova utjecaja u narodu i snage u komunikaciji prema svojima po vjeri i oružju, mletačke su vlasti s puno opreza fra Juri ipak dodijelile ulogu harambaše koji će najbolje predvoditi narod u oslobođanju stoljetnoga njegova doma i roda, no nikada izvan apsolutne kontrole *Serenissime*. Jednom kad je međudržavnim ugovorom, Karlovačkim mirom 1699. godine, uspostavljeno razgraničenje, mletačke su vlasti administrativnim autoritetom, čak i preko Svetе Stolice, franjevce vratile u okvire njihova svećeničkoga poziva. Od toga ni fra Jure nije bio izuzet. Nakon oslobođenja Vrlike, a potom i Knina, fra Jure je brzo namješten u „pozadinu“ sigurnoga teritorija i dodijeljen narodu koji nije imao ni volje ni snage izboriti se za išta drugo osim gola preživljavanja i opstanka na ispraznjenu, za njega novu i ratom potpuno opuštenu području. U duhu svojega duhovnoga poziva ugledni je fratar nastavio pastoralnu borbu za svakoga vjernika u novim okolnostima. Obilazio je svoje raštrkane vjernike po široku prostranstvu novoosnovanih župa s obiju strana rijeke Krke brižno vodeći računa da nijedan vjernik kojeg on pohodi ne bude zaboravljen. Stoga je uredno vodio matične knjige upisujući u njih svako krštenje i vjenčanje koje je obavio te sakrament umirućih koji je podijelio. Bez obzira na objektivne teškoće u današnjem razumijevanju rukopisa koji je nastajao u složenim okolnostima, više od tri stoljeća poslije može se reći da odiše svježinom svojega doba. Hvale su vrijedni i fra Jurini nasljednici koji su kroz sljedeća stoljeća sve te spise i zapise uspjeli sačuvati u svojim pismohranama i arhivima. Kao krajnje fra Jurino odredište Visovac je bio i ostao posljednjom postajom ne samo tijela njegova nego i materijala koji je za života stvarao. Zahvaljujući preslikama koje je posjedovao fra Jozo Soldo, bili smo u prigodi doći do tog materijala te smo ga učinili dostupnim što se može smatrati vrijednim doprinosom proučavanju matica i vremena u kojemu su one nastale.

Prilozi

a) Kazalo upisa prezimena abecednim redom s brojem pripadajuće maticе

Aksamović (109); Aleksija (108); Arnaut (97); Aužina (108);
 Babić (108); Baković (108); Baraković (108); Bilušević (109); Blažević (97, 108); Bogić (97); Bošnjak (97); Botovanj (97); Bralić (108, 109); Brkić (109); Budalić (109); Bulat (108); Burić (109);
 Carmarić (97); Cigić (109); Copić (108, 109); Crnica (97);
 Čelar (108);
 Čelić (97); Čosić (109); Čudinović (108); Ćuk (109);
 Delić (97); Despotović (108); Dlamočanin (97); Dodigović (109); Dražić (97, 109);
 Dželalija (108);
 Erceg (97);
 Galijot (108); Gašparović (108); Gaurina (108); Grabovac (97); Grbešić (108); Gredelj (108); Gugić (108);
 Hausinović (109); Hrstić (109);
 Ilić (108); Ivančević (108); Ivanić (109); Ivanišević (109); Ivković (108);
 Jakeljić (97, 108); Jelinić (108); Jurasović (108);
 Kalaš (108); Karamarko (108); Karanović (97); Kikaš (109); Knezović (109); Kosor (108); Kovač (97); Krečković (97, 109); Kurtović (108);
 Lucić (108, 109);
 Maćić (108, 109); Majstor (97); Mandić (108); Mandušić (108); Marić (97); Matasović (108); Mendušić (109); Mikelić (108); Milošević (108); Milović (97); Mirčetić (108); Mirilović (108); Mornar (108);
 Nakić (108, 109); Nević (97);
 Paić (108); Paladinović (109); Palaverza (108, 109); Parat (108, 109); Pastuhović (97); Perajica (108); Petrović (97); Plećković (108); Pralić (108); Prsković (109);
 Radičić (108); Radić (108); Radnić (108); Radnilović (97); Radunčić (97); Rajčić (108); Rakić (108, 109); Rebić (97); Reljić (109);
 Samaluković (108); Samardžić (97); Sinković (109); Slavković (109); Slipica (109); Smoljić (108); Stipićević (108, 109); Svetinović (108);

Škonković (108); Šojić (97); Štrcalj (109); Štrkalj (97); Sundov (108, 109);

Teklić (97);

Uzunović (97);

Valičić (108); Vavinović (97); Vladavić (108); Vlaić (108); Vrdoljak (108); Vučemilović (97); Vučićević (109); Vukšić (108); Vuletić (108);

Zečević (108); Zoričić (108, 109); Zorić (109);

Živković (108); Žurić (108);

b) Abecedni popis mjesta koja su zapisana u maticama

Banjevci (109); Blizna (108); Bosna (108)
 Cista (108)
 Čista (109)
 Gaćeleze (109); Goriš (108)
 Hercegovina (97);
 Kaštel Lukšić /Vituri/ (109); Kaštel Novi (97); Kijevo (109); Koprno (109); Kožulovo polje (109)
 Lećevica (108)
 Ljubostinje (108, 109)
 Mandalina (108); Mirilović (108, 109)
 Nevest (108)
 Otok (108)
 Paukovo Selo (108, 109); Planjane (108, 109); Podosoje (109); Pokrovnik (108, 109); Polača (109); Pr/o/kos (108, 109)
 Radonić (109); Roško polje (108)
 Sitno (108, 109); Stankovci (109); Suhi Dolac (108)
 Unešić (108, 109)
 Varoš ?/ (108); Velim (109); Vrlika (97)
 Zadvarje (109)

Izvori i literatura

Arhivi Franjevačkog samostana Livno – Gorica i Visovac
 Fond matičnih knjiga

Bačić 1991

Bačić, S. *Visovački franjevci u Skradinskoj biskupiji*, Split 1991.

Batinić 1913

Batinić, M. V. *Franjevački samostan u Fojnici*, Fojnica 1913. (pretisak iz 1998.).

Desnica 1951

Desnica, B. *Istorija Kotarskih uskoka 1684-1749*, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, treće odeljenje, knjiga XIV, sv. II, Beograd 1951.

Duplančić 1987

Duplančić, A. *Grbovi obitelji Bolis i Macukat*, Prilozi za povijest umjetnosti u Dalmaciji, vol. 26, Split 1987.

Džaja 1971

Džaja, S. M. *Katolici u Bosni i zapadnoj Hercegovini na prijelazu iz 18. u 19. stoljeće: Doba fra Grge Ilijića Varešanina (1783-1813)*, Zagreb 1971.

Hafizović 2014

Hafizović, F. *Opširni popis timara mustahfiza u tvrđavama Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo 2014.

Jelenić 1913

Jelenić, J. *Izvori za kulturnu povijest bosanskih franjevaca*, Sarajevo 1913.

Jurišić 1972

Jurišić, K. *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb 1972.

Kosor 1975

Kosor, K. *Drniš pod Venecijom: Prilog poznavanju prošlosti Drniša*, Kačić, Zbornik Franjevačke provincije presvetog Otkupitelja, broj VII, Split 1975.

Kosor 1979

Kosor, K. *Drniška krajina za turskog vladanja*, Kačić, Zbornik Franjevačke provincije Presvetog Otkupitelja, broj XI, Split 1979.

Kovačić 2001

Kovačić, S. *Bosančica ili hrvatska cirilica u srednjoj Dalmaciji*, Crkva u svijetu br. 36, Split 2001, 107-117.

Kužić 1997

Kužić, K. *Povijest Dalmatinske Zagore*, Split 1997.

Mandić 1962

Mandić, D. *Croati catholici Bosnae et Herzegovinae in descriptionibus annis 1743. et 1768. exaratis*, Chicago - Roma 1962.

Manđeralo 1996

Manđeralo, S. *Kutija za čuvanje vremena – prilozi proučavanju prošlosti livanjskoga kraja*, Livno 1996.

Manđeralo 2014

Manđeralo, S. *Bosančica na groblju Gromila u Grabovici*, Bosna franciscana, br. 41, Sarajevo 2014, 321-326.

Omašić 1974

Omašić, V. *Katastik trogirskog dijela "Nove stečevine" iz 1711. godine*, Građa i prilozi za povijest Dalmacije, sv. 8, Split 1974.

Perković 2003

Perković, T. *Stanovništvo Livanjskog polja u 18. i 19. stoljeću*, Livno 2003.

Perković 2017

Perković, T. *Diplomatički zbornik bosaničkih isprava iz Arhiva Franjevačkog samostana u Fojnici*, Fojnica 2017.

Soldo 1985

Soldo, J. A. *Djelovanje franjevaca Provincije Presvetoga Otkupitelja kroz 250 godina (1735. - 1985.)*, Kačić, Zbornik Provincije Presvetoga Otkupitelja, broj 17, Split 1985.

Soldo 1995

Soldo, J. A. *Sinjska krajina u 17. i 18. stoljeću*, knjiga prva, Sinj 1995.

Spaho, Aličić, Zlatar 2007

Spaho F. Dž., Aličić, A. S., Zlatar, B. *Opširni popis Kliškog sandžaka iz 1550. godine*, Sarajevo 2007.

Stanojević 1962

Stanojević, G. *Dalmacija u doba Morejskog rata 1684. - 1699.*, Beograd 1962.

Škegro 2014

Škegro, A. *Jedno biskupovo pismo i njegov usud*, Bosna franciscana br. 41, Sarajevo 2014, 369-384.

Truhelka 1889

Truhelka, Č. *Bosančica: prilog bosanskoj paleografiji*, Glasnik Zemaljskog muzeja, br. 1, Sarajevo 1889, 65-83.

Truhelka 1909

Truhelka, Č. *Mali prinosi značenju bosanice*, Glasnik Zemaljskog muzeja, br. 21, Sarajevo 1909, 211-214.

Truhelka 1909a

Truhelka, Č. *Fojnička kronika*, Glasnik Zemaljskog muzeja, br. 21, Sarajevo 1909, 443-460.

Vinjalić 2010

Vinjalić, G. *Kratki povijesni i kronološki pregled zbivanja koja su se dogodila Slavenima u Dalmaciji, Hrvatskoj i Bosni 1514. – 1769.*, Split 2010.

Vrandečić 2013

Vrandečić, J. *Borba za Jadran u ranom novom vijeku: Mletačko-osmanski ratovi u Venecijanskoj nuncijaturi*, Split 2013.

Zelić-Bučan 2000

Zelić-Bučan, B. *Bosančica ili hrvatska ciriliča u Srednjoj Dalmaciji*, Split 2000.

Zlatović 1888

Zlatović, S. *Franovci države presvetog Odkupitelja i hrvatski puk u Dalmaciji*, Zagreb 1888.

Three parish registers by Fr Jure Bogić from the end of XVII and beginning of the XVIII century

Contributions to the study of indigenous families of the wider Livno-Dinaric and Cetina-Hinterland areas

Key words: Fr Jure Bogić, Dalmatian hinterland during the Morean War, Roman Catholic parish registers of Vrlika, Mirilović, Velim and Kožulovo Polje

The great Morean War between the Republic of Venice and the Ottoman Empire from 1684 to 1699 caused the greatest changes in Dalmatia. From the territorial expansion in favour of the Venetian government to the mass movement of the population, whereupon a bilateral exchange occurred, and the Christian population passed under the protection of the Venetian government, while the Muslim population sought its future under the rule of the Ottoman Empire. Religious functionaries, especially Christian, went with the common people and were some of the main leaders of these migrations, but also participants in the battles for the liberation of yesterday's Ottoman strongholds and areas they dominated. Historical episodes of this great war in the area of central Dalmatia are at the centre of this paper, as well as numerous Christian participants who were recorded "firsthand" in the preserved parish registers of the Roman Catholic parishes Vrlika, Mirilović, Kožulovo Polje and Velim. All these parishes have a parish priest in common, who adjusted his pastoral work to the needs of common people, which were exposed to the consequences of the gory war on a daily basis. In this particular case the priest was Fr Jure Bogić, a renowned Catholic priest who stood out as the leader of Christian arms during the liberation of the extensive territory between the springs and mouths of the rivers Zrmanja, Krka and Cetina.

During his ministry in the parishes of the Dalmatian hinterland, Fr Jure Bogić led and wrote about 30 parish registers (married, christened, and deceased). It is unknown if they were all preserved. This paper covers the content of four parish registers, belonging to parishes that were established during the Morean War. The value of these entries lies in the authenticity of the time of their origin, but even more in the identification of surnames (and toponyms), whose descendants still inherit the oldness and spaces of their ancestors.

What makes this content particularly interesting is the testimony about the people who were the highest military and political officials during the war for independence from the Ottomans. The parish registers reveal that the „gouvernadur“ (governor) Božo Crnica – will christen his son Alesandro on the 24th December 1689 – in the presence of his godfather, "opći providur" (general overseer) for Dalmatia and Albania, Alesandro Molino, whose name he will receive (Christening register, 97, entry no. 9). Something else needs to be pointed out. Namely, the precision and responsibility with which the writer described his faithful, recording all personal details, "ensured" their permanent historical evidence of existence. Hence, despite the canonical obligations that prevented him, the writer tried to be discrete, and wrote that he christened "a gypsy child" (Christening register, 97, entry no. 8), and also married a young couple who had been living unmarried for "two months" (Marriage register 108, entry no. 16). In fact, from a total of 114 entries concerning christenings, marriages, or deaths, the parish registers contain 121 surnames, almost all of

which have been preserved to this day. Their oldness can be traced even to the pre-Ottoman, and certainly the early Ottoman period. The toponyms are the same. Among the 35 mentioned, which speak about the wide space as well as the enormous effort of the priest's ministry, we encounter some whose names have been changed or abandoned, but inhabited in continuity until today. The example of the name Kaštel Vituri/ni/ (today's Kaštel Lukšić) or the

today's Pakovo Selo about which the registers revealed that it is an anthroponym and which "neatly" appears under the name Paukovo Selo.

In the end, the paper has shown not only the living historical link between two different worlds – Christian and Islamic – but a cultural and religious combination within the same ethnic being caused by a political force of the high and mighty, whose interests were completely different.

Jela Duvnjak
Preslice i tradicijska obrada
vune u livanjskome kraju

PRESLICE I TRADICIJSKA OBRADA VUNE U LIVANJSKOME KRAJU

Jela Duvnjak
 Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
 Gorička cesta b. b., 80101 Livno
 duvnjak.jela@gmail.com

UDK: 39(497.6Livno):745.51
 Prethodno priopćenje
 Primljeno: 15. III. 2019.
 Prihvaćeno: 3. IV. 2019.

90

Radom je predstavljeno istraživanje tradicijskih oblika obrade tekstilnih sirovina u livanjskome kraju s posebnim naglaskom na predjenje vune i preslice kao pomagala i predmetu umjetničkog izričaja. Različitim načinom prikupljanja podataka omogućen je uvid u temu o tradicijskom rukotvorstvu kao dijelu sveopće kulturne baštine livanjskoga područja. U uvodnome dijelu prikazana je povijest predjenja. Slijedi prikaz građe s terena koja opisuje obradu sirovina te, na kraju, prikaz preslica iz fundusa etnografske zbirke FMGG-a s kataloškom obradom.

Ključne riječi: tradicija, kontinuitet, obrada vune, predjenje, preslice, etnografska zbirka, Livno

Uvod

Rad o preslicama temelji se na istraživanjima vlastite kulture te osobnoga stava i sjećanja autora, terenskoga istraživanja metodom izravnoga intervjuiranja, dostupne literature te preslicama koje se čuvaju u fundusu Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno i dio su inventara etnografske zbirke.

Terensko istraživanje provodilo se u vremenu od prosinca 2018. do ožujka 2019. Istraživanjem su obuhvaćena selalivanjske općine u kojima žive Hrvati (Lipa, Čosanlige, Vržerale, Strupnić), sela miješanoga hrvatsko-bošnjačkoga stanovništva Guber i Komorani te grad Livno u kojem se istraživanje osim intervjuiranja u kući kazivača obavljalo u spontanim susretima u gradu. Kazivači su Hrvati, uglavnom žene u dobi od 60 do 80 godina koje su cijelo vrijeme živjele u livanjskome kraju na čijem su području sklopile brak. Podatci s terenskih istraživanja odnose se na razdoblje druge polovice 20. stoljeća.

Etnografska istraživanja provedena na livanjskome području 60-ih godina prošloga stoljeća nisu obuhvaćala teme u kojima bi se opisale livanjske preslice. Kao dio cjelokupne bosanskohercegovačke baštine Cvetko Popović

u svome radu *Bosansko-hercegovačke preslice i vretena (Glasnik zemaljskog muzeja u Sarajevu, 1953.)* opisuje jedan primjerak livanjske preslice i vjerovanja vezana za njih. S obzirom na nedostatak podataka u literaturi u radu je korištena dostupna etnološka literatura koja se odnosi na susjedne krajeve i koja govori općenito o preslicama i obradi sirovina. Arheološka istraživanja, literatura i predmeti izloženi u stalnom arheološkom postavu FMGG-a omogućili su prikazivanje kontinuiteta u uzgoju ovaca i obrade vune na ovom području od prapovijesti do današnjih dana.

Povijest predjenja i obrade tekstilne niti u livanjskom kraju

Prvi materijalni dokaz o obradi tekstilne sirovine je vuneni plašt o kojem se već pisalo u arheološkoj i etnološkoj literaturi¹. Plašt

¹ Benac, 1986; Zaninović, 1994,45; Rihtman –Auguštin, 1998,15.-16: U vunenom plasti autorica prepoznaje mogući praoblik dinarskoga vunenoga ogrtića koji su Livnu naziva *biljac* i osnovni je odjevni element u stočarsko-ovčarskoj ekonomici ovoga područja koji se sačuvao gotovo do našega doba.

Sl. 1. Stela iz Priluke, Livno
(Fototeka Zemaljskoga muzeja u Sarajevu)

pronađen u zemljanim tumulu na Kupreškom polju² datiran je između 1495. i 1435. godine prije Krista i pripada kulturi ranog brončanog doba.³ U plašt je umotano zgrčeno tijelo pokojnika, vjerojatno rodovskoga ili plemenskoga prvaka na čelu dobro organizirane, blisko povezane stočarske zajednice. Pripadali su posljednjemu valu velike indoeuropske seobe, zakašnjelomu selidbenomu pokretu stepskih nomada u kojem je Kupreško polje najzapadnije područje do kojeg su doprli. Novija istraživanja nakon provedene detaljne analize na uzorku vune donijela su preciznije rezultate koji upućuju na to da je riječ o plaštu koji je izvorno bio prekrivač ili ogrtač. Sačinjen od kombinacije fine i grube vune s blagom pigmentacijom pripada najranijim poznatim primjercima bojenoga tekstila u Europi. Vuna odgovara vuni pripitomljenoga balkanskoga muflona ili divlje ovce.⁴ Predanje se moglo izvoditi sa i bez vretena. Nalaz keramičkih utega iz

² Kupres i Livno susjedne su općine koje se nalaze u Hercegbosanskoj županiji.

³ Marić-Baković, Car, 2014, 35.

⁴ Marić-Baković, Car, 2014, 33-35.; Grömer, Bender-Jørgensen, Marić-Baković 2018, 354-357.

kasnobrončanoga doba (2000. god. pr. Kr. do 800. pr. Kr) s Buškoga jezera⁵ ipak svjedoči o njegovoj primjeni pri upredenu vune. Vreteno se okretalo tako da se ispusti iz ruke i optereti pršljenom koji je mogao biti čunjast, okrugao ili u obliku diska.

I u sljedećem razdoblju, odnosno prijelazu iz kasnog brončanog u starije željezno doba, keramički utezi za tkalački stan iz Livna⁶ dokazuju postojanje okomitog tkalačkog stana.⁷ U tom razdoblju izdvaja se posebna skupina naroda pod nazivom Delmati, koji nastanjuju ovaj kraj, a čije ime *dhelé* ili *delmé* na albanskom znači ovca.⁸

Dokazi o tkanju i predenu vune nastavljaju se kroz cijelo razdoblje antike što je vidljivo na epigrafskim spomenicima. Iz toga razdoblja potječe vunena dalmatika, kratka tunika širokih rukava koju su nosili žene i muškarci, a od 320. godine po nalogu biskupa postala je službeno ruho đakona.⁹ Ulomak stele iz Priluke prikazuje ženu koja prede, što se tumači kao vrlina kućanice. Prema rimskim običajima žena je nakon udaje ulazila u novu kuću noseći preslicu i vreteno kao simbol preuzimanja kućanstva (sl. 1).¹⁰

Recentna arheološka istraživanja lokalitetu Lištani – Podvornice, na jugozapadnom dijelu Livanjskoga polja, dokazala su postojanje pršljenova za vretena i u srednjem vijeku. S obzirom na to da se nalaze kao grobni prilozi u ženskim grobovima, vjerojatno su imali oznaku radinosti žene za života.

Rezultati antropološke analize ljudskoga osteološkoga materijala na istom lokalitetu pokazala su česte abrazije prednjih zuba koje su, prema mišljenju antropologa, mogle nastati

⁵ Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999, 47.

⁶ Petrinec, Šeparović, Vrdoljak 1999, 53.

⁷ Marić-Baković, Car 2014. Najraniji likovni prikazi iz razdoblja neolitika odnose se na horizontalni tkalački stan, no tijekom toga razdoblja započinje se i tkanje na okomitom tkalačkom stanu kojemu je osnova otežana keramičkim utezima.

⁸ Zaninović, 1994, 45-46.

⁹ Sanader, 2006, 163-164.

¹⁰ Podatke ustupila Marija Marić-Baković, savjetnik arheolog u FMGG-u.

Sl. 2. Pranje vune peralom i prakljačom (Fototeka FMGG-a - Livno)

provlačenjem vune ili kože.¹¹ U sjeverozapadnoj Hrvatskoj 60-ih godina prošloga stoljeća uočena je jedna specifičnost koja je pripadala starosjedilačkom hrvatskom stanovništvu. Riječ je o predenu bez preslice, odnosno predenu s glave gdje se niti oblikuju usnama, a zubima se odstranjivala nečistoća koja bi se izgrizla i izbacila. Začetke takva načina predenja, koje je poznato na ovom i širem europskom području, smješta se u vrijeme neolitika.¹² Na temelju navedenih podataka moglo bi se pretpostaviti da se u livanjskome kraju u srednjem vijeku mogla obrađivati vuna ili koža provlačenjem kroz usta, odnosno uz pomoć zuba.

Tekstilne sirovine za izradu vlakana

Lan i konoplja

Kod seoskog stanovništva livanjskoga kraja najčešće se koristila vuna kao tekstilna

sirovina, no podatci iz literature, slabo sjećanje kazivača i tradicijska odjeća koja se čuva u muzeju svjedoče i o uzgoju lana i konoplje. U selu Lipi je po sjećanju poznato uzgajanje lana zvanog *kućine* od kojeg se tkalo platno za neke dijelove nošnje (košulje, anterije, bošče, gaće). Stanovnici sela u sjeverozapadnome dijelu Livanjskoga polja, najviše udaljena od grada Livna, dugo su zadržala uzgoj konoplje koju su također zvali *kučinama*.

U dosadašnjim etnološkim istraživanjima zabilježeno je uzgajanje konoplje za neka sela livanjske općine, uglavnom u manjim količinama. Opisan je postupak uzgoja, guljenja ili čupanja, trljanja, sušenja, namakanja te obrade na stupi i grebenima nakon čega se izdvajala *vlas* i *kućine*.¹³ Za konoplju se kaže da je *okornija* (tvrđa) od vune i tijekom predenja mora se više kvasiti. Kod predenja konoplje u selu Strupnić poznata je igra paljenja svatova u kojoj se pale niti konoplje.¹⁴

¹¹ Šlaus, 2006.

¹² Radauš-Ribarić, 1993, 147-150.

¹³ Popović, 1961, 126-127.

¹⁴ Kazivačica M. D. se nije mogla sjetiti detalja igre.

Kostrijet

Kozja dlaka *kostra* također se obrađivala sve do 50-ih godina prošloga stoljeća kada je zakonom zabranjen uzgoj koza.¹⁵ *Kostra* se kao sirovina koristila samo u gospodarstvu i to u čistu obliku za izradu prekrivača, a u kombinaciji s vunom najčešće se koristila za izradu vreća.

Vuna

Livanjski kraj kao dio šireg dinarskog područja ima razvijene predispozicije za razvoj stočarstva kao gospodarske grane. Uvjetovano zemljopisnim čimbenicima s kontinuitetom od prapovijesti ovčarstvo se razvijalo kao vodeća grana u stočarstvu čiji je osnovni proizvod bio vuna, a potom mlijeko i meso. Stoga je vuna imala primarnu ulogu pri izradi tradicijskoga tekstilnoga materijala. Sredinom prošloga stoljeća domaćinstva su posjedovala nekoliko desetaka ovaca dok su domaćinstva boljeg imovinskog stanja posjedovala sto i više grla.

Uzgajala se pramenka, domaća pasmina ovaca čije runo ima dobre osobine te je pogodno za izradu tekstilnih predmeta.¹⁶

Postupci kod obrade vune

Postupak obrade vune počinje striženjem ovaca između blagdana sv. Ante (13. lipnja) i Petra (29. lipnja), nešto kasnije nego u ostalim dijelovima Bosne i Hercegovine.¹⁷ Janjci se strižu oko *Iline*, blagdana sv. Ilike, a njihova se vuna naziva *jarina*. Zbog svoje mekoće služila je najviše za izradu čarapa i terluka. Ostrižena vuna prala se na obližnjim rijekama (Jaruga, Sturba) ili potocima uz prethodno namakanje u toploj vodi. Namočena vuna iz korita ili *kace* pere se dalje *peralom* i *prakljačom* (sl. 2), a *sirina*, voda koja bi ostala od namakanja, služi za pranje ostale robe.¹⁸ Kućanstva koja

su imala svoje bunare prala su vunu kod kuće. Oprana vuna sušila se uokolo po dvorištu. Daljnji postupci obrade vune najčešće su se obavljali u jesenskim mjesecima kada bi se završilo s radovima u polju. Čista osušena vuna organizirano se čupala na *silima* – druženjima koja su imala zabavni i radni karakter. Pogotovo su ih organizirali bogatiji seljaci koji su imali više vune.¹⁹ Uz pitanje *bi li mi čupala vunu* pozivale su se *čupalje*, a domaćini su bili dužni napraviti večeru – *paočakru*. Pomoć oko čupanja pogotovo se tražila u drugoj polovini 20. st., u vrijeme pravljenja *dušeka* (vunenih madraci) za koje je potrebna velika količina vune.

Nakon čupanja i odstranjivanja nečistoće vuna se namota u oblik valjka i obrađuje na *grebenima*. Za takav postupak kaže se da se *izvlači brada* (sl. 3). Vuna koja se tako obradi naziva se *vlas* i ona je najbolje kvalitete i koristi se za niti osnove tkanja. Takva se vlas namota u oblik valjka i naziva se *kudiljom*, isto kao i preslica. Ono što ostane na *grebenima* lošije je kvalitete i naziva se šćiv ili *potka*. Ona se dodatno obrađuje na *gargašama* i može se presti za *potku*, *terluke* i pri predenu se namata na *drugu*. Vuna na *gargašama* obrađuje se tako da se stopalima učvrsti jedna *gargaša* dok se drugom *garga*, odnosno češlja vuna. *Jarina* se također obrađuje samo na *gargašama*, isto kao i *stružovina* (vuna skinuta s kože). Za tkanje biljaca vuna za potku nije se prela, nego se izvlačila ispod kamena i namotavala na štapiće.

Predenje

Pribor za predenje sastojao se od preslice, vretena ili *druge* te uzice kojom se pričvršćuje *povjesmo*. Kad je sve spremno za predenje, *kudilja* vune uzicom se pričvršćuje na naličje preslice te se zatakne za pojasa. Za provlačenje uzice služe za to namijenjeni otvorili se iskoristi sužavanje lopate gdje se učvrsti *kudilja*. S obzirom na to da je na lijevoj strani, istom se rukom niti vune, odnosno *kudillje*, izvlače i suču između dvaju prsta te namata na vreteno

¹⁵ Echel, 1988, 29.

¹⁶ Vladić-Krstić, 1978, 276

¹⁷ U tešanjskom kraju oko Jurjeva (Bajić, 1987, 172), iza Jurjeva, o svibnju u Rami (Popić-Filipović, 2006, 37).

¹⁸ Slični postupci zabilježeni su i u Rami (Popić-Filipović, 2006, 38).

¹⁹ Bogati seljaci koji su posjedovali i po 130 ovca imali bi oko 100 kg vune tako da su oni *sabirali* (tražili pomoć) kod svakog posla.

Sl. 3. Obrada vune na grebenima (foto: J. Duvnjak)

koje je u desnoj ruci (sl. 4). Ako se želi dobiti deblja nit, vreteno se drži uspravno, a ako se želi dobiti tanja nit koja se može *pripredati*, onda se namata na vreteno (*drugu*), koje se drži okomito (sl. 5). Tijekom cijelog postupka vuna se vlaži slinom.

Tipologija i naziv preslica iz etnografske zbirke Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno

Uspoređujući podatke s terena s literaturom, uočljivo je da su u livanjskom kraju poznati svi nazivi koji se koriste na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Riječ je o *preli*, *preslici* (*prešlici*) i *kudilji*, o nazivima koji su rasprostranjeni i kod svih slavenskih naroda. Preslica je raširena gotovo po svim krajevima Bosne i Hercegovine, prela samo u nekim dok je naziv *kudilja* raširen više u Hercegovini nego u Bosni.²⁰ *Kudilja* se

koristi u selima južnoga i središnjega dijela Livanjskoga polja dok naziv *prela*, *preslica* (*prešlica*) u sjevernome dijelu.

Na osnovne tipove preslica u Hrvatskoj ukazao je prof. dr. Milovan Gavazzi 1929. u svome djelu *Oko tipa praslavenske preslice* u kojem se spominju deset, odnosno jedanaest različitih tipova preslica. Na temelju takve tipologije s izmijenjenim nazivima Cvetko Popović je klasificirao bosanskohercegovačke preslice i izdvojio osam glavnih tipova.²¹

Prema podatcima s terena te prema inventaru preslica u etnografskoj zbirci FMGG-a, vidljivo je da su za livanjski kraj specifične preslice lopatastog tipa. Naime, tijekom terenskoga istraživanja kazivačima su predložene fotografije različitih tipova (kat. br. 5, 24, 25, 26, 27, 28) preslica među kojima je lopatasti tip prepoznat kao livanjska preslica. Nije poznato da su se koristile drugi tipovi preslica za određenu vrstu

²⁰ Popović, 1953,11; Alupović-Gjeldum, 1999, 164, *Ići na kudilju* je običaj u Imotskoj krajini i zapadnoj Hercegovini u kojem nakon vjenčanja djevojčin rod dolazi u pohode i donosi kudilju – preslicu i vreteno.

²¹ 1. Paličasti, 2. prstenasti, 3. pršljenasti, 4. krošnjasti, 5. kolutasti, 6. preslice s bašlukom (bašluk), 7. kopljasto-lopatasti, 8. lopatasti.

tekstilne sirovine. Za većinu preslica nemamo točne podatke o lokalitetu te smo ih na temelju tipologije okvirno svrstali na livanjska i susjedna područja.

U zbirci se nalaze četiri preslice koje Milovan Gavazzi naziva stožastim preslicama (kat. br. 29, 30, 31, 32), čiji se gornji dio naziva *kuželj* i pripada slavenskoj materijalnoj kulturi. Susreću se najviše u Sloveniji, Slavoniji i Vojvodini, a rijetko po Dalmaciji, Bosni i Bugarskoj. Njezino pojavljivanje nije zabilježeno na većim prostorima niti u kontinuitetu nego se pojavljuje raspršeno.²²

Cvetko Popović naziva ih preslicama sa *bašlukom* te ih nalazi u Bosni i Hercegovini više kod muslimanskih žena nego kod katolkinja i pravoslavnih, a u starom inventaru Zemaljskoga muzeja navedene su pod nazivom „muslimanske preslice“ te ostavlja mogućnost da je ovaj tip preslica došao preko Turaka.²³

Na terenu su stožaste preslice poznate u južnom i jugoistočnom dijelu polja kao *dalmatinske* ili *kaurse*.²⁴ Dospjeli su u pogranična livanjska sela (Vržerala, Prolog) ženidbenim vezama kao dijelom mlađenčinih *sejsena* iz Gljeva (Sinj), Kazaginca i Grabovice (Tomislavgrad). Dalmatinskim se nazivaju i navedena sela općine Tomislavgrad zbog njihova čakavskoga izgovora.²⁵

Literatura također potvrđuje postojanje stožastih preslica u Sinju i Trilju, a nekoliko ih je izloženo u stalnom postavu Franjevačkoga muzeja „Fra Jozo Križić“ u Tomislavgradu.²⁶ Zabilježene su još u području Rame i Posušja, odakle su dospjeli u Široki Brijeg.²⁷

²² Gavazzi, 1991, 116.

²³ Popović, 1953, 165-168.

²⁴ *Kaur* ili *kaurin* je lokalni naziv za Dalmatinca.

²⁵ Prema kazivanju Milke Velić iz Vržerala, nastanjene u Livnu

²⁶ Gamulin, Vidović, 1967, 107. Kudilja je u Sinjskom krajini uglavnom koničnoga oblika, a često je i lijepo ukrašena. Podatak o duvanjskim preslicama ustupio Stipan Dilber, arheolog u Franjevačkom muzeju „Fra Jozo Križić“ u Tomislavgradu (Strikić, 94, 2008).

²⁷ Topić, 2005, 53; Vladić-Krstić, 1970, 274. Prema podatcima autora stalnog postava Mirana Palčoka u Franjevačkom muzeju „U kući Oca mojega“ u Posušju.

Sl. 4. Predenje s vretenom, Priluka
(foto: J. Duvnjak)

U zbirci se nalaze i tri primjerka kopljasto-lopatastih preslica (kat. br. 23, 25, 26) koji je raširen više po Bosni, pogotovo Bosanskoj krajini, a manje u Hercegovini. Više se upotrebljavaju kod pravoslavnoga nego kod katoličkoga i muslimanskoga stanovništva te su poznate u susjednim mjestima Glamoču i Kupresu.²⁸ O njihovu podrijetlu i načinu ulaska u etnografsku zbirku nema nikakvih podataka.²⁹

Prema literaturi lopatasti je tip preslice, koji je specifičan za livanjski kraj, rasprostranjen na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine i susreće se više u Hercegovini nego u Bosni. Naziv lopatasta

²⁸ Popović, 1953, 165.

²⁹ Etnografska se zbirka oblikovala kroz cijelo dugo razdoblje zaslugom franjevaca, što je rezultiralo velikim brojem predmeta iz livanjskoga kraja i vrlo malo iz susjednih krajeva. Sve do 1999. godine postojalo je malo zabilješki o predmetu i njegovoj provenijenciji. Kod nekih lopatastih preslica na poledini su zapisani podatci o darovatelju i mjestu te se na temelju takvih podataka moglo doći do saznanja iz kojeg sela dolazi. Za ostale preslice nema nikakvih zapisanih podataka te se ne zna odakle su i kojim putem dospjele u zbirku.

nastao je zbog gornjeg dijela preslice koji je proširen u obliku manje lopate. U literaturi se razlikuju dvije osnovne varijante ovoga tipa preslice. Jednoj varijanti, kojoj pripadaju livanjske preslice, gornji je dio izrezan u stupiće, križeve ili rombove ispod kojih su izrezani polukružni ili pravokutni otvori. Kod druge varijante, koja se ne susreće u livanjskome kraju, gornji je dio izrezan u obliku polukružne zdjele.³⁰

Prema rijetkim zapisima o darovatelju i mjestu na naličju preslice, dvije preslice loptastoga tipa pripadaju Hrvatima iz Glamoča (kat. br. 24, 27). Jedna preslica loptastog tipa iz etnografske zbirke izdvaja se od ostalih preslica u obliku koji čine dva kruga polukružnim izrezima i križevima na vrhu. Na naličju su urezani inicijali na ciriličnom pismu (kat. br. 28).

Običaji, izrjeke i vjerovanja vezana uz predenje i preslice

Preslica je predmet koji je u bliskoj prošlosti pratio ženu od rođenja pa do smrti. Od umotavanja djeteta u vunene pelene do pokapanja mrtvaca u suknenoj obući, ženina vještina obrade niti prožimala se kroz cijeli ljudski život. Oko petnaeste godine života djevojčice su samostalno ili uz pomoć majki ili baka naučile presti.³¹ Djevojčice su najviše prele dok su čuvale *blago*, a za to su vrijeme skupljale vunu s grmova. Predenje *kod blaga* imalo je prednost u odnosu na druge vrste ručnoga rada jer predenjem se *ne da vuku u ovce*. Uvečer kad se dolazilo kući, prisjeća se Mara Damjanović, mater nije pitala kćer je li gladna, nego koliko je oprela. Starije su žene gotovo sve prele osim u nekim izdvojenim slučajevima.³²

³⁰ Popović, 1953, 165.

³¹ Kazivačica M. Duvnjak: *Nama* (djevojčicama) *nisu dali vune da se učimo, jer vune nema, a mi ćemo je upropastit. A mi onda ukrademo i namotamo na kakav šcap i tako se naučili sami presti.*

³² Kazivač M. S. navodi slučaj svoje susjede koju je kao dijete ostavila majka te ju tako nije imao tko naučiti. Običaji da žena ostavi djecu nakon muževe smrti često se susreće u livanjskome kraju u prvoj polovici 20. stoljeća. Posljedica je to njezine obespravljenosti u obiteljskim zajednicama patrijarhalnih odnosa koji su vladali u prvoj polovici prošlog stoljeća na ovom i širem prostoru.

Preslica je imala ulogu i u svadbenim običajima.³³ Prilikom prevoženja *sejsena* (djevojačkoga ruha) u kuću mladoženje, preslica se polagala na kovčeg ili je bila postavljena okomito zajedno s vunom i vretenom.

Prelo se u svim zgodama i u svakom trenutku slobodnog vremena, u stojećem ili sjedećem položaju, ovisno o situacijama. U kući su žene prele na niskim tronošcima zvanima *katrige*. Najviše se prelo u slabo osvijetljenim prostorijama za vrijeme zimskih mjeseci kada su se održavala *sila*,³⁴ odnosno druženja kojima su se najčešće pridruživale skupine momaka. Kad su se starije žene povukle, mlađi su započinjali s veseljem, igranjem kola i sviranjem na usnoj harmonici.

Obitelj koja nema spremno ruho za isprošenu djevojku, traži od susjeda pomoć u predenju, što se nagrađuje pozivanjem na kolač. Vještinu predenja u svim prigodama najviše su se trudile pokazati djevojke spremne za udaju.

Tijekom jednoga dana mogle su se ispresti dvije *kudilje* vune. Da žena nikada ne bi trebala biti bez ručnog rada, govori i poslovica da je *bolje vidiž ženu bez ruku nek bez posla*. Vladalo je mišljenje da je sramotno za ženu hodati obješenih ruku.

Potriba tanko prede ili vrućo misto kudilju prede izrjeke su kojima se naznačuje važnost i dugotrajnost postupka predenja. Zabrane predenja su subotom uvečer i svetcima na čije je dane inače bila zabrana svake vrste rada. Ponegdje je u subotu vrijedila zabrana za svaki rad sa *sukneninom* (vuneno predivo) dok su

³³ Kazivačica M. D. svojoj je sestri prilikom udaje poklonila svoju preslicu, a njezin je muž njoj napravio drugu. Osim što objašnjava kako su se preslice dobivale, ujedno može biti objašnjenje za podrijetlo glamočkih preslica koje se nalaze u etnografskoj zbirici, a koje su identične livanjskim.

Da bi se vidjelo što je mlada donijela u *sesjenima*, a pogotovo ima li dovoljno *terluka*, seljani bi organizirali kod mlade igre prstenaka za koju je potrebno 12 pari *terluka*.

³⁴ Rihtman-Auguštin, 1988, 12. *Sila*, odnosno prela, jesu sastanci poznati na širokom prostoru bivše države gdje se zajedno pričalo, pjevalo i kreativno prenosila tradicija.

Sl. 5. Predenje na drugi (Fototeka FMGG-a - Livno)

drugi oblici ručnoga rada bili dopušteni. Razlog zabrane predenja subotom većini kazivača nije poznata osim što se misli da je to večer prije nedjelje. Drugi se sjećaju da je zabrana postojala kako *vištice ne bi zapišale vunu*. Na temelju toga nastala je izrjeka koja ujedno obilježava i lijenos: *sitila se ko neprelja uoči nedilje*. Na Jurjevo ili *Jurovdan* (Strupnić) također se nije smjelo raditi *u rukama* pa otud i izrjeka *na Jurjevo (Jurovdan) vezak vezla, na Markovdan oči izgubila*.

Nije dobro preslicu koristiti za vatru jer bi poslije toga uginula ovca ili koja druga životinja. Vreteno nije dobro ni posuđivati jer će se tako susjede posvađati.³⁵ U slučaju smrti u obitelji, ručni se rad nije radio 40 dana.³⁶ Trudna žena smjela je presti, ali ne i tkati.

Vuna se prela i u gradu Livnu 80-ih godina prošloga stoljeća. Na poseban način vuna se

obrađivala oko izvora rijeke Bistrice, odnosno na Dumanu. Uz izvor su osim mlinova postojale i stupe kojima su se stupali *biljci*. Tijekom stupanja, niti vune koje su otpale hvatale su se trnovitim rešetkama. Oprana vuna skinuta s rešetki dalje se obrađivala uobičajenim postupkom pri čemu su se pozivali susjedi. Žene koje su živjele u ovome dijelu grada naučile su vještinu predenja kao djevojčice još na selu prije dolaska u grad, gdje su u novim uvjetima nastavile razvijati tradiciju predenja.³⁷ Od vune su se u gradu plele čarape, *terluci*, džemperi ili se koristila za tkanje. Vuna se u gradu ipak češće koristila kao gotovo predivo u velikom broju obrtničkih, odnosno čebedžijskih radionica za koje su radile seoske prelje.³⁸

³⁵ Popović, 1953, 185.

³⁶ Tomu je posvjedočio franjevac M. G. koji je u slučajevima žalosti u obitelji savjetovao žene da se ne drže takva običaja vjerujući da će im ručni rad upravo pomoći.

³⁷ Manderalo, 1996, 206. Braća Rimci iz Kovačića novcem su donesenim iz Amerike kupili mlin sa stupom.

U kamenoj se kući nalazi još uvijek aktivan mlin i stupa s montiranim tkalačkim stanom. Kazivačicu Ivku Rimac naučila je presti njezina baka još dok je bila djevojčica. Od nje je i naslijedila preslicu koja se čuva u etnografskoj zbirci (kat. br. 4.)

³⁸ Manderalo, 1999, 14-18.

Izrada i ukrašavanje preslice

Lopatasta preslica pogodna je za ukrašavanje zbog svoje ravne površine kod koje se najčešće rezbari lice lopate. Motivi rezbarenja na preslici slični su motivima na *vodirima* (vodijerima) livanjskoga kraja. Radili su ju samouki seoski majstori koji su izradivali i druge drvene predmete. Uglavnom je radio otac djevojci, muž ženi, prijatelj obitelji ili je mogla biti dar za šerbe.³⁹

Još za vrijeme sječe drva, iskusni će stolar izdvojiti komad iz kojeg će izvaditi preslicu ili druge drvene predmete. Drvo se *zataslači* nakon čega se oblikuje. Prema svome nacrtu majstor najčešće pomoću noža *koričnjaka* izrezuje *rošćiće* na vrhu preslice i *ćemere*.⁴⁰ Način izrezivanja gornjega dijela lopataste preslice odaje izgled crkve ili kuće s tornjevima i prozorima ili izgled ruke s ispruženim prstima. Najčešće primjenjivane tehnike rezbarenja su izrezivanje, urezivanje i izdubljivanje,⁴¹ opaljivanje i bockanje usijanom žicom. Ukrašavalo se lice preslice i gornji dio štapa. Najčešća dužina cijele preslice je 75 – 106 cm, a dužina lopata je oko 30 cm.

Isto kao što se spominje u literaturi za preslice iz zapadne Bosne odnosno Glamoča, livanjske su se preslice posebno ukrašavale komadićima čohe koje bi se pričvrstile metalnim aplikacijama (kat. br.3, 4, 5, 8, 15, 18).⁴²

Popović je u navedenu radu između lopatastih preslica posebno izdvojio preslicu iz Prispa nedaleko od Livna. Iz opisa se vidi da je rezbar na preslici napravio identičnu minijaturnu preslicu koja u sebi ima zrcalo koje se otvara povlačenjem malog drška prema dolje.⁴³ Preslica slično ornamentirana nalazi se u etnografskoj zbirci FMGG-a (kat. br. 24).

³⁹ Šerbe je naziv za poklon mlađenki koji se donosi prije vjenčanja.

⁴⁰ Klaić, 1980, čemer, tur. svod, luk u gradnji. Kod gradnje tradicionalnih kamenih kuća u livanjskome kraju naziv za dio iznad prozora i vrata.

⁴¹ Popović, 1953, 168.

⁴² Popović, 1953, 169.

⁴³ Popović, 1953, 174.

Lopataste preslice najčešće se ukrašavaju geometrijskim motivima: cik-cak, okomitim i vodoravnim crtama te umreženim rombovima. Čest je motiv duboko urezan križ koji se kao ornament koristi i u prapovijesti, a posebno u kršćanskoj religiji gdje se simbolizira značenje novoga života i svjetla.⁴⁴

Kao ornament u ukrašavanju preslice virovita je rozeta ili kružnica koja se još od vremena Delmata smatra sunčevim simbolom. U različitim inačicama s drugim simbolima, ali uvijek zadržavajući osnovni oblik kružnice, pojavljuje se i kod drugih religija (keltska, germanska i dr.), a poslije i u kršćanstvu.⁴⁵ Biljni motivi pojavljuju se u obliku klasa, cvijeta i četverolista. Na dvjema preslicama urezan je motiv srca. Dio drška koji je uz lopatu također se ukrašava rezbarenjem. Umetanje zrcala u središnji dio lopate jedan je od načina ukrašavanja preslice (kat. br. 11, 14, 15, 18) koji se nabavljao od *rutara*⁴⁶ i *nosavica*.

Uz različite vrste ukrašavanja na preslicu su se urezivali inicijali ili ime vlasnice te inicijali majstora. Za izradu se najčešće koristilo drvo bukve, javora, trešnje, tisovine, iwe i vrbe.⁴⁷

Vretena

Razvoj tehnike predenja razvijao se kroz tri razdoblja. U prvoj se nit upredala samo rukom, valjanjem na bedru noge. U drugom razdoblju za predenje je služilo vreteno s pršljenom (o kojem se govori na početku ovoga rada). Treće razdoblje obilježava uporabu kolovrata.⁴⁸

Vretena su različite dužine i najčešće su neukrašena. Radila su se od javora i bukve, manje od hrasta. Za izradu vretena nije se

⁴⁴ Stipčević, 1981, 21.

⁴⁵ Stipčević, 1981, 17.

⁴⁶ Rutari su trgovci koji su mijenjali rutu za vunu.

⁴⁷ Na postavljeno pitanje na terenu koje se drvo koristi za izradu preslica, kazivač J. D., koji je izradio svojoj ženi preslicu, odgovorio je da se koristio javor, a na pitanje od kojeg je drveta on napravio preslicu, odgovorio je da ju je napravio od bukve.

⁴⁸ Popović, 1953, 175.

koristilo cijelo drvo, nego držak od slomljenih vila ili grabalja, odnosno ratarskoga alata.

Sastoji se iz triju glavnih dijelova: donjeg, koji se naziva *vrh, glava, babura, petica*, srednji zvan trbuš i gornji dio koji se sastoji od drška.⁴⁹ Na središnji dio vretena namotava se ispredena nit koja se nakon toga mota u klupko. Ako su potrebne deblje niti, onda se pripreda na *drugi* koja je nešto duža od vretena i drži se vodoravno. Druga se okreće u obrnutom smjeru od vretena. Osim u veličini, razlika između druge i vretena je i u obliku pršljenova koji su kod vretena obli, a kod druge četvrtasti.

U etnografskoj zbirci nalaze se tri druge ili *pripredaljke* kako se nazivaju prema literaturi, a koje nisu poznate u livanjskome kraju. Na jednoj su urezani čirilični inicijali pa je vjerojatno pripadala pravoslavnom stanovništvu susjednih mjesta (kat. br. 40. b., c., d.). S vretena se niti motaju u klupko ili na *rašak* ako će se bojiti kod Tadića u Livnu.⁵⁰

Kolovrat u selima južnoga i srednjega dijela livanjskoga polja (Lipa, Čosanlige) nije poznat za razliku od sela u sjeverozapadnome dijelu, ali ga kazivačice nisu koristile za predenje. Nazivaju ga isto preslicom, odnosno *prešlicom* (Strupnić, Priluka).

Zaključak

Vuna je kao tekstilna sirovina u životu livanjskoga stanovništva imala veliku ulogu. U prvoj polovici 20. stoljeća od vune su se izrađivali gornji odjevni predmeti tradicijske nošnje te je u to vrijeme i najintenzivnija njezina obrada. Oko sredine stoljeća vunu u odjeći zamjenjuje tvornički materijal, ali se ona i dalje obrađivala te se koristila za pletenje čarapa i šlapa, za tkanje prostirača, torbi i vreća. Tijekom 70-ih godina prošloga stoljeća vuna se najčešće koristila za izradu *štokrljača* (prostirke za stolice) i čilima koji se naručuju od Bošnjakinja. Vuna je s vremenom dobivala nove primjene te se u velikim količinama koristi za *duševe* (vunene madrace) domaće ili obrtničke izrade.

Tijekom 80-ih godina prošloga stoljeća velik broj starijih žena još je uvijek preo, odnosno dok je god egzistiralo stočarstvo bez obzira na broj grla. Obvezе su djece (djevojčica) da se uz čuvanje stoke i dalje bave ručnim radom kako je to nekad bio običaj s vunom. Osvrćući se unatrag u prošla vremena, kazivači potvrđuju da se „nekada puno više radilo nego danas.“ Prisjećajući se tako prošlih vremena i količine ručnoga rada, kazivačice bi uglavnom zaključile da *ne valja ni ovo danas, ali nije valjalo ni ono prije*. U razgovoru su s ponosom isticale svoje vještine i naglašavale da je bilo i onih žena koje to nisu znale. Većina ispitanih žena još se uvijek bavi nekim oblikom ručnog rada, najčešće pletenjem.

Općenito govoreći, uzgoj ovaca u livanjskom je kraju u stalnom opadanju, a obrada vune gotovo je isčezla.⁵¹ U gradi koja se odnosi na obradu vune, opisane u ovome radu, vidljiva je povezanost s kulturnim elementima susjednih, odnosno planinskih i priobalnih područja gdje je uzgoj ovaca nekada bio važna grana gospodarstva.⁵²

⁴⁹ Popović, 1953, 177.

⁵⁰ Livanjska obitelj veleposjednika koji su, između ostalog, imali bojadžijsku radnju u Livnu.

⁵¹ Prema podatcima spomenute obitelji Rimac koji posjeduju *vunovlačaru*.

⁵² Popić-Filipović, 37-41, 2006.; Echel 1988, 29; Gamulin, Vidović, 1967, 95.

Istraživanje o preslicama u ovom je radu ukazalo na jedinstvenu uporabu lopatastih preslica kod obrade vune za livanjsko područje te ulogu ženidbenih veza pri pojavi drukčijih tipova. Kroz rad je prikazan kontinuitet obrade tekstilnih sirovina u livanjskome kraju kroz različita povijesna razdoblja. Taj je prikaz upotpunjen terenskim istraživanjem koje obuhvaća drugu polovicu 20. st. Preslice kao muzejski predmet nalaze se u etnografskoj zbirci i izložene su kao stalan etnografski postav te su kao takve trajna oznaka kulturnoga identiteta livanjskoga stanovništva.⁵³

⁵³ Popis kazivača s terenskih istraživanja:
Mara Damjanović, rođ. 1945., selo Strupnić
Jure Damjanović, rođ. 1943., selo Strupnić
Miroslava Duvnjak, rođ. 1938., selo Lipa
Mara Milanović, rođ. 1947., selo Čosanlige
Ivka Rimac, rođ. 1929., selo Kovačić, živi u Livnu
Mila Stanić, rođ. 1951., selo Guber
Ana Vrdoljak, rođ. 1947., selo Komorani
Kazivači u spontanim susretima:
Dražena Džeko, rođ. 1980., Srdevići - Livno
Mila Matković, rođ. 1940., Zagoričani - Livno
Marija Pavić, rođ. 1961., Priluka - Livno
Marica Tabak, rođ. 1962., Livno
Milka Velić, rođ. 1957., Vržerale – Livno.

**Kataloški pregled preslica iz etnografske zbirke
Franjevačkog muzeja i galerije Gorica – Livno**

1. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – trešnja
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
rezbarenje
motivi: križ upisan u kolo, umreženi rombovi,
cik-cak, okomite i vodoravne crte
dimenzije: 93,5x12 cm
inv. br.: FMGG-6004

3. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
duborez, tragovi inkrustacije
motivi: sunčev kolo, valovite, izlomljene, cik-cak
crte, križići, romb, umreženi romb, klas
dimenzije: 93x12 cm
inv. br.: FMGG-ethno 255

2. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – trešnja
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanje
motivi: križ
dimenzije : 82,5x13 cm
inv. br.: FMGG-6005

4. Preslica, lopatasti tip, Žirović, početak 20. st.
materijal: drvo – bukva
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj, plitko i
tanko urezivanje, tragovi inkrustacije
motivi: sunčev kolo, romb, umreženi romb, ravne,
izlomljene, valovite i cik-cak crte, trokut, krug, klas
dimenzije: 93x12 cm
inv. br.: FMGG-ethno 256

102

5. Preslica, lopatasti tip, Mali Kablići, 20. st.
materijal: drvo – javor, metal, čoja
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj, inkrustacija
motivi: sunčev kolo, luk, umreženi romb, ravne, izlomljene, valovite i cik-cak crte
dimenzije: 102, 5x14,5cm
inv. br.: FMGG-etno 257
7. Preslica, lopatasti tip, 20.st.
materijal: drvo – bukva
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj, plitko i duboko urezivanje
motivi: ukršteni križ, luk, umreženi romb, okomite, vodoravne i cik-cak crte
dimenzije: 90x13 cm
inv. br.: FMGG-etno 259

6. Preslica, lopatasti tip, Ljubunčić, 20. st.
materijal: drvo – bukva
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj, plitko i duboko urezivanje
motivi: umreženi romb, luk, trokut, ravne, valovite i cik-cak crte, list, klas
dimenzije: 106x13 cm
inv. br.: FMGG-etno 258

8. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – javor, metal, čoha
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj, urezivanje, inkrustacija
motivi: trokut, romb, okomite, vodoravne i cik-cak crte
dimenzije: 88x11 cm
inv. br.: FMGG-etno 260

9. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – bukva
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
plitko i duboko urezivanje
motivi: križ, trokut, luk, okomite, vodoravne i
cik-cak crte
dimenzije: 78,5x12 cm
inv. br.: FMGG-etno 261

11. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanje, tragovi inkrustacije zrcala
motivi: krug, križ, srce, luk, umreženi romb,
trocak, okomite, vodoravne i cik-cak crte
dimenzije: 95x11 cm
inv. br.: FMGG-etno 264

10. Preslica, lopatasti tip, Mali Kablići, 1919.
materijal: drvo – trešnja
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanje
motivi: križ, luk, trokut, okomite i kose crte
dimenzije: 85x11,3 cm
inv. br.: FMGG-etno 262

12. Preslica, lopatasti tip, Potočani, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanje
dimenzije: 86x12 cm
motivi: križ, ukršteni križ, umreženi romb,
polukrug, luk, kose i cikcak crte
inv. br.: FMGG-etno 265

13. Preslica, lopatasti tip, 20. st.

materijal: drvo – trešnja

tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanje, rovašenje

motivi: luk, križ, ukršteni križ, krug, polukrug,
umreženi romb, trokut, okomite i vodoravne crte, klas

dimenzije: 86x12 cm

inv. br.: FMGG-etno 266

15. Preslica, lopatasti tip, 20. st.

materijal: drvo – smreka

tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
dublje i pliće urezivanje, rovašenje, tragovi
inkrustacije

motivi: križ unutar kruga, luk, trokut, polukrug,
umreženi romb, cik-cak, vitice

dimenzije: 89x12 cm

inv. br.: FMGG-etno 268

14. Preslica, lopatasti tip, 20. st.

materijal: drvo – javor

tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj, plitko i
duboko urezivanje, tragovi inkrustacije

motivi: križ unutar kruga, polukrug, luk, umreženi
romb, valovite, kose i cik-cak crte, četverolist. Natpis:
MATIJA VIDOVIĆ, 15. 0. 1933. G. M. V. P.

dimenzije: 100x12 cm

inv. br.: FMGG-etno 267

16. Preslica, lopatasti tip, 20. st.

materijal: drvo – bukva

tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
rovašenje, urezivanje

motivi: mala preslica, virovita rozeta, krug,
trocak, okomite, vodoravne i cik-cak crte, luk

dimenzije: 97x11 cm

inv. br.: FMGG-etno 269

17. Preslica, lopatasti tip, Potok, 20. st.
materijal: drvo – bukva
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
bockanje
motivi: križ, krug
dimenzije: 97,5x12 cm
inv. br.: FMGG-etno 270

19. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanje
motivi: križ upisan u kružnicu, luk, klas, kose
crte, drvo života
dimenzije: 76x9 cm
inv. br.: FMGG-etno 272

18. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – javor, čoja, metal
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanje, inkrustacija
motivi: sunčev kolo, umreženi romb, trokut,
cik-cak i kose crte, klas, luk
dimenzije: 88x12 cm
inv. br.: FMGG-etno 271

20. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – bukva
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
rovašenje, bockanje, urezivanje
motivi: biljni motiv, grančica, vaza u obliku
romba s volutama, luk
dimenzije: 92x11,2 cm
inv. br.: FMGG-etno 273

21. Preslica, lopatasti tip, Potok, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj
motiv: luk, križ
dimenzije: 74x9,5 cm
inv. br.: FMGG-etno 275

23. Preslica, kopljasto-lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje, duboko
urezivanje
motivi: šesterolisna rozeta, šesterolist,
osmerokuka, kuka, cik-cak, spirala
dimenzije: 96x10,5 cm
inv. br.: FMGG-etno 282

22. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – bukva
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanje, rovašenje, bockanje
motivi: križ upisan u kružnicu, grančica, klas,
trokutici, umreženi rombovi, kose crte, cik-cak, luk
natpis: 20, 1924, III,(?) SPOMEN ZVUKADIN
dimenzije: 90x113 cm
inv. br.: FMGG-etno 279

24. Preslica, lopatasti tip, Kopić, Glamoč, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
duboko urezivanje
motivi: preslica, osmerokuka, ukršteni križić, cik-
cak, spiralna vitica, cvjetići, S motiv, kuke, klas
dimenzije: 99x12,5 cm
inv. br.: FMGG-etno 283

25. Preslica, kopljasto-lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje, urezivanje
(nedovršena)
motivi: kružnice
dimenziije: 93x11 cm
inv. br.: FMGG-etno 284

27. Preslica, lopatasti tip, Glamoč, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
rovašenje, urezivanje
motivi: križ, luk, umreženi rombovi, klas,
četverolisna rozeta, pješčani sat, kvadrat, srce,
trokutići
dimenziije: 67x11 cm
inv. br.: FMGG-etno 287

26. Preslica, kopljasto-lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – bukva
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje
motivi: križ
dimenziije: 56x7,5 cm
inv. br.: FMGG-etno 285

28. Preslica, lopatasti tip, 20. st.
materijal: drvo – bukva
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
plitko i duboko urezivanje
motivi: vodoravne, okomite i kose crte, dvostruki
cik-cak, trokutići, križići, umreženi rombovi,
kuke, kvadrat, luk
dimenziije: 92x12,5 cm
inv. br.: FMGG-etno 288

29. Preslica, stožasti tip, 20. st.
materijal: tesanje, rovašenje, urezivanje, tragovi bojenja
motivi: vodoravne i kose crte, izduženi trokut, cik-cak, trokutić i mrežasti trokut
dimenzije: dužina 101 cm
inv. br.: FMGG-etno 292

31. Preslica, stožasti tip, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje, urezivanje, bockanje
motivi: list, kose crte
dimenzije: dužina 90 cm
inv. br.: FMGG-etno 294

30. Preslica, stožasti tip, 20. st.
materijal: drvo – bukva
tehnika izrade: tesanje, urezivanje, rovašenje
motivi: cik-cak, mrežasti trokutići, umreženi romb, klas
dimenzije: dužina 87 cm
inv. br.: FMGG-etno 293

32. Preslica, stožasti tip, 20. st.
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, urezivanje
motivi: kose crte, cik-cak
dimenzije: dužina 72 cm
inv. br.: FMGG-etno 295

33. Preslica, lopatasti tip, 20. st.

materijal: drvo – trešnja

tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanje, rovašenjemotivi: ukršteni križ, luk, umreženi romb, cik-
cak, dvostruki cik-cak, kose crte, mrežasta vrpca

dimenzije: 86x12,5 cm

inv. br.: FMGG-etno 331

35. Preslica, lopatasti tip, 20. st.

materijal: drvo – bukva

tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanjemotivi: križ, umreženi rombovi, okomite,
vodoravne i kose crte, trokut, luk

dimenzije: 90x13,4 cm

inv. br.: FMGG-etno 961

34. Preslica, lopatasti tip, 20. st.

materijal: drvo – javor

tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj,
urezivanje, rovašenjemotivi: križ upisan u kružnicu, stabljika, list,
klas, luk, cik-cak, vodoravne, okomite i kose crte

dimenzije: 82x12,5 cm

inv. br.: FMGG-etno 492

36. Vretena, 20. st.

a)

materijal: drvo – bukva

dimenzije: dužina 42,5 cm

inv. br.: FMGG-etno 281

b)

materijal: drvo – bukva

dimenzije: dužina 37,5 cm

inv. br.: FMGG-etno 316

c)

materijal: drvo – javor

dimenzije: dužina 36,5 cm

inv. br.: FMGG-etno 966

d)

materijal: drvo – bukva
dimenzije: dužina 36 cm
inv. br.: FMGG-etno 296

e)

materijal: drvo – bukva
dimenzije: dužina 32 cm
inv. br.: FMGG-etno 318

f)

materijal: drvo – javor
dimenzije: dužina 25 cm
inv. br.: FMGG-etno 286

37. Vretena, 20. st.

a)

materijal: drvo – bukva
dimenzije: dužina 29 cm
inv. br.: FMGG-etno 297

b)

materijal: drvo
dimenzije: dužina 36,5 cm
inv. br.: FMGG-8263

c)

materijal: drvo – javor
dimenzije: dužina 37 cm
inv. br.: FMGG-etno 315

d)

materijal: drvo – bukva
dimenzije: dužina 40 cm
inv. br.: FMGG-etno 962

e)

materijal: drvo – javor
dimenzije: dužina 35 cm
inv. br.: FMGG-etno 320

f)

materijal: drvo – bukva
dimenzije: dužina 34 cm
inv. br.: FMGG-etno 313

38 Vretena, 20. st.

a)

materijal: drvo – javor
dimenzije: dužina 45,5 cm
inv. br.: FMGG-8264

b)

materijal: drvo – javor
dimenzije: dužina 37 cm
inv. br.: FMGG-etno 317

c)

materijal: drvo – javor
dimenzije: dužina 36 cm
inv. br.: FMGG-etno 314

d)

materijal: drvo – bukva
dimenzije: dužina 30 cm
inv. br.: FMGG-6969

e)

materijal: drvo – javor
dimenzije: dužina 29 cm
inv. br.: FMGG-etno 319

39. Vretena, 20. st.

a)

materijal: drvo – hrast
dimenzije: dužina 35 cm
inv. br.: FMGG-6962

b)

materijal: drvo
dimenzije: dužina 36,5 cm
inv. br.: FMGG-8266

- c)
materijal: drvo – javor
dimenzije: dužina 37 cm
inv. br.: FMGG-etno 963
- d)
materijal: drvo – javor
dimenzije: dužina 37 cm
inv. br.: FMGG-etno 298
- e)
materijal: drvo – javor
dimenzije: dužina 28 cm
inv. br.: FMGG-6057

40. Druge, 20. st.

- a)
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, izrezivanje na proboj
dimenzije: dužina 44 cm
inv. br.: FMGG-etno 299
- b)
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, urezivanje
motivi: dvostruki cik-cak, klas
dimenzije: dužina 42 cm
inv. br.: FMGG-etno 301
- c)
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje, urezivanje
motivi: ukršteni križ, cik-cak, trokutici
dimenzije: dužina 32,5 cm
inv. br. FMGG-etno 992
- d)
materijal: drvo – javor
tehnika izrade: tesanje
dimenzije: dužina 42 cm
inv. br.: FMGG-etno 300

Literatura

Alupović-Gjeldum 1999

Alupović -Gjeldum, D. *Običaji životnog ciklusa u imotskoj krajini i zapadnoj Hercegovini, od konca XIX. stoljeća do Drugog svjetskog rata*, Etnologica Dalmatica 8, Split 1999, 149-168.

Benac 1986

Benac, A. *Praistorijski tumuli na Kupreškom polju*, Djela Akademije nauka i umjetnosti BiH, knj. 64, CBI knj. 5, Sarajevo 1986.

Gamulin, Vidović 1967

Gamulin J., Vidović I. *Etnografski prikaz sinjske krajine*, Narodna umjetnost, Vol. 5 i 6. No.1, Zagreb 1967, 95-109.

111

Gavazzi 1991

Gavazzi, M. *Baština hrvatskog sela*, Zagreb 1991.

Grömer, Bender-Jørgensen, Marić-Baković 2018

Grömer, K., Bender-Jørgensen, Marić-Baković L. *Missing link: an Early wooll extile from Pustopolje in Bosnia and Herzegovina*, Antiquiti 4/2018; 92(362), 351-367.

Klaić 1980

Klaić, B. *Rječnik stranih riječi, tuđice i posuđenice*, Zagreb 1980.

Marić-Baković, Car 2014

Marić-Baković, M., Car, G. *Konzervatorsko - restauratorski radovi i rezultati najnovijih analiza na tekstilnome plaštu iz prapovijesnoga zemljjanog tumula br. 16, Pustopolje, Kupres*, Cleuna1, Livno 2014, 29-49.

Manderalo 1996

Manderalo, S. *Kutija za čuvanje vremena*, Livno 1996.

Manderalo 1999

Manderalo, S. *Zlatne ruke*, Sarajevo 1999.

Popić-Filipović 2006

Popić-Filipović, M. *Tekstilne rukotvorine Hrvata u Rami*, Sarajevo 2006.

Popović 1953

Popović, C. *Bosansko-hercegovačke preslice i vretena*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, NS, sv. VIII, Sarajevo 1953, 159-186.

Popović 1961

Popović, C. *Privreda*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu, NS, sv. XV-XVI, Sarajevo 1961, 119-140.

Radauš-Ribarić 1993

Radauš-Ribarić, J. *Predenje bez preslice u sjeverozapadnoj Hrvatskoj*, Etnološka tribina 16, Zagreb 1993, 147-165.

Rihtman-Auguštin 1988

Rihtman-Auguštin, D. *Sudbina narodne kulture, Čarolija niti, Vještina narodnog tkanja u Jugoslaviji, Katalog izložbe*, Zagreb 1988.

Sanader 2006

Sanader, M. *O antičkoj provincijalnoj arheologiji u Hrvatskoj, s naglaskom na gospodarstvu*, Opuscula archaeologica, 30, Zagreb 2006, 143-182.

Stipčević 1981

Stipčević, A. *Kultni simboli kod Ilira*, Posebna izdanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Knjiga 10, Sarajevo 1981.

112

Strikić 2008

Strikić, F. *Zaboravljeni alati*, Triljski most, List za kulturu, god III, br.1 (3), Trilj 2008, 93-97.

Topić 2005

Topić, M. *Ramske starine*, Rama –Sarajevo 2005.

Šlaus 2000

Šlaus, M. *Rezultati antropološke analize ljudskog osteološkog materijala s nalazišta Lištani – Podvornice*, Stručni izvještaj EP -103-04/06, Zagreb 2000.

Vladić-Krstić 1978

Vladić-Krstić, B. Ćilimarstvo u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, (E), NS, sv. XXXII/1977, Sarajevo 1978, 225-296.

Vladić-Krstić 1970

Vladić-Krstić, B. *Tekstilna domaća radinost u okolini Lištice*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu (E), NS, sv. XXIV/XXV, Sarajevo 1970, 271- 288.

Zaninović 1994

Zaninović, M. *Livanjsko polje u antici kao primjer delmatske zajednice*, Split – Livno 1994, 45-55.

Distaffs and Traditional Wool Treatment in the Livno Area

Key words: tradition, continuity, wool treatment, spinning, distaffs, ethnographic collection, Livno

Based on field research and distaffs from the holdings of the ethnographic collection at the Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno, this paper describes the traditional ways of treating raw materials in the area of Livno. Due to its geographic position and suitable climate conditions, the area of Livno had favourable conditions for economic development, in particular stockbreeding, which resulted in the use of wool as a textile raw material. The continuity in the use of the textile thread is supported by archaeological literature and recent archaeological excavations. Ceramic weights for a loom, spindle whorls, remains of a textile cloak, monuments with the depiction of a spinster, convey the prehistoric way of wool treatment. The data collected during field research in the villages of the Municipality of Livno indicate that wool was the only textile raw material used, although it is known that flax and hemp were also cultivated, which is supported by parts of traditional costume and memories of narrators in the north-western part of the Livno Field. The *mutap*, a cover for animals and sacks, was made from goat's hair.

Wool treatment begins with sheep shearing, which, according to folk custom, is carried out between the feasts of St Anthony (June 13th) and St Peter. The wool is then washed, dried and plucked, after which it is treated with the help of a carding-comb (*greben* and *gargaš*). The result is a higher-quality thread used for the making of a weaving basis or woollen thread of a lesser-quality called *šćiv*, a weft, or the knitting of socks and slippers (*terluke*). The spinning begins by tying the spool of wool to the distaff (also called *kudilja*, *prela* or *preslica*), which is fixed under the left shoulder. The pulling of wool together with the constant wetting with saliva creates a thread, which is being spooled onto a spindle or a type of spindle called *druga*. Spinning occurs

on all occasions – sitting, standing or walking – mostly during the winter months at village gatherings (*silo*), where the attire for brides-to-be is made. Spinning was forbidden during the time of mourning and on Saturday evenings, due to the belief that witches (*vištice*) would urinate on the wool.

Looms were made by village craftsmen, mostly from maple or beech, and decorated with carvings of zigzag geometrical motifs, vertical and horizontal lines or with a web of rhombuses. Often the motif is a deeply carved cross or circle, which together with a swirling rosette and sun wheel symbolise the movement of the Sun.

From the field data and the distaffs kept in the ethnographic collection, it is evident that distaffs of a spade-shaped type are specific for the area of Livno. Beside the spade-shaped type, the collection holds several specimens of cone-shaped distaffs, which are encountered in neighbouring areas and came into this area by marriage bonds. These are also referred to as Dalmatian or infidel distaffs, but are lesser known in the field. The collection also holds two specimens of spear-spade distaffs that probably came from neighbouring areas where they are specific (Glamoč or Kupres) and are generally more common with the Orthodox Christian than the Catholic or Muslim population.

The distaff as an item for wool treatment was used until the conditions in which it appeared and developed existed, that is, until stockbreeding existed as a part of the economy. During the 20th century its use changed: from the main raw material for traditional costume, for economic objects, carpets (*ćilim*) and various types of covers, to the knitting of socks and slippers at the end of the last century when its use ceases. The distaffs that are kept in the ethnographic collection, as well as those exhibited in the permanent ethnographic exhibition, are a permanent mark of the cultural identity of Livno's population.

Damir Tadić

Zračna bombardiranja Livna u Drugome svjetskome ratu

ZRAČNA BOMBARDIRANJA LIVNA U DRUGOME SVJETSKOME RATU

Damir Tadić
Livno
Gornjožabljačka b. b.
smiljantadic@gmail.com

UDK: 94(497.6 Livno)"1941./1945"

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 31. I. 2019.

Prihvaćeno: 8. IV. 2019.

116

Savezničko bombardiranje gradova na prostoru bivše Jugoslavije (rujan 1943. – svibanj 1945.) dugo nije bilo u središtu zanimanja onodobne historiografije, dugo je ostalo u sjenci velikih pobjeda Saveznika nad silama Osovine. Poznato je da je historiografija socijalističke Jugoslavije pola stoljeća prešućivala partizanske ratne i poratne zločine. Međutim, manje je poznato da je isto tako, jedva ili pristrano, spominjala angloamerička bombardiranja velikoga broja gradova. U ovome radu autor na temelju istraživanja arhivskih dokumenata i literature otkriva posve nepoznate podatke o savezničkom bombardiranju Livna u Drugome svjetskome ratu.

Ključne riječi: Livno, Drugi svjetski rat, bombardiranje, grad, razaranje, civilne žrtve

Uvod

Livno pripada onim rijetkim gradovima čiji se postanak i trajanje vezuju za milenijski vremenski tijek. Saznanja o milenijskoj prošlosti Livna temelje se na prvorazrednim povjesnim vrelima iz razdoblja ranoga srednjega vijeka. No, to nije i vrijeme kada otpočinje njegov život. Urbana prošlost Livna seže u još dalju prošlost. Postoje brojni razlozi za tvrdnju da na mjestu današnjega Livna postoji duga tradicija supstrata urbane civilizacije još iz prapovijesnih vremena. Stoljeća će ostaviti surove tragove na licu grada i licu zemlje na kojoj je podignut. Rušilo ga je vrijeme i ljudske ruke. Kraj rimske vlasti obilježen je zastrašujućim razaranjem, općom degradacijom gradova i erozijom svih oblika urbane kulture. Međutim, ni u takvim okolnostima kontinuitet urbanoga života nije sasvim prekinut. Duboki korijeni urbaniteta nisu se mogli isčupati samo fizičkim razaranjima.

Livnjaci vole svojim gostima nabrajati civilizacije, kulture, narode i plemena koja su vladala starodavnim Livnom. Nabrajaju nekoliko Livna, od kojih se svako dizalo na istome ili gotovo istome mjestu. Spominju se brojna rušenja, paleži i bombardiranja. I dok se redaju tragični događaji i evocira povijest grada, kroz sva ta vremena milenijskoga trajanja, bio je to uvijek jedan te isti grad koji nije gubio bitne karakteristike. Ovom osjećaju kontinuiteta doprinosi jedna kanonizirana ikonografija grada koja u prvi plan naglašeno izvlači nepromjenljive značajke gradske topografije.

Graditeljstvo je zacijelo najvjerojatniji dokument civilizacijskoga razvitka. Pouzdanost naših predodžaba o prošlosti, posebno dalekoj, o kojoj imamo rijetke pisane izvore, ovisi ponajviše o očuvanosti graditeljske baštine. Prema Konvenciji o zaštiti svjetske kulturne i prirodne baštine (čl. 1.) pod kulturnom se baštinom podrazumijeva i graditeljska baština

(spomenici, skupna zdanja, znamenita mjesta).¹ Nudi li livanjska graditeljska baština pouzdane informacije o stoljećima življenja u ovome gradu? Livno bez graditeljske baštine nije ostalo, ali ona za grad milenijskoga trajanja nije ni bogata ni dobro očuvana. Uništeno je delmatsko i rimsко naselje na području grada. Nema više srednjovjekovnoga Livna. Nestale su autentične urbanističke cjeline iz najsjajnijega osmanskoga razdoblja, a nema više ni prepoznatljiva austrougarskoga arhitektonskoga nasljeđa s početka 20. stoljeća. Je li jedini razlog Zub vremena? Poznato je da je bolje očuvano graditeljsko nasljeđe onih kultura kojima je priroda podarila mogućnost građenja u kamenu. Livno je građeno pretežito kamenom.

U pisanim vrelima ne nalazimo podatke o prirodnim katastrofama (razorni potresi, poplave, oluje) koje su mogle gradu prouzročiti velikeljudske gubitke i materijalne štete. Povjesni izvori otkrivaju da su najveća razaranja Livna i najveći ljudski gubitci posljedica ratnih sukoba. I u slučaju Livna s pravom bi se moglo reći da je povijest gradova u velikoj mjeri i povijest ratova. Ako je točna misao da su gradovi, uz jezike, najznačajnija kreacija čovječanstva u području širenja kulture, tada s pravom možemo tvrditi da je često „razgrađivanje“ Livna ljudsko nedjelo.² Brojni ratni sukobi koji su se odigrali u milenijskoj povijesti Livna ostavljali su velike ožiljke na njegovu urbanome tkivu. Svaki od sukoba uništavao je dio bogate graditeljske baštine, koju danas više nalazimo pod zemljom nego na zemlji. U Drugome svjetskome ratu sve su sukobljene strane uništavale neprijateljske gradove. Razlozi su bili različiti: važna prometna čvorišta, industrijska poduzeća, željeznička pruge, mostovi, luke, vojna skladišta, koncentracija neprijateljskih postrojbi. Ponekad i ništa od toga. Ratne 1944. bila je to sudbina i Livna, grada koji je dotrajavao i umirao, ali se uvijek iznova rađao.

¹ Convention concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage (<http://www.birdwatchingmn.org/images/>, pristupljeno 1. XII. 2018.).

² Mumford, 1968, 148.

Zračni rat kao treća dimenzija rata

Moderni oružani sukobi, bez obzira na to jesu li međunarodni ili lokalni, nesumnjivo obilježavaju povijest čovječanstva, a svjedoci smo porazne činjenice da uslijed razvoja metoda i sredstava ratovanja oni odnose sve brojnije žrtve, među kojima je ponajviše nedužnoga civilnoga pučanstva. Ratovi nisu fenomen modernoga vremena, ratovanje je jedna od najstarijih aktivnosti još iz najdalje prošlosti i, na žalost, ne primjećuje se tendencija smanjenja njihova broja. Tijekom povijesti mijenjali su se sukobi i ratovi i zajedno s ljudskom vrstom evoluirali. Prostor vođenja rata razvijao se od početnoga dvodimenzionalnoga ratovanja na kopnu i moru (koje se svodilo na pojedinačne bitke) da bi s pojavom podmornica i zrakoplova prostor bojnih djelovanja dobio i svoju treću dimenziju: dubinu i visinu. Pojava ratnoga zrakoplovstva smatra se pravom pojmom treće dimenzije ratovanja, koja će već tijekom Drugoga svjetskoga rata postati njegovom presudnom komponentom.³

Dvadesetih i tridesetih godina 20. stoljeća među idejnim tvorcima i zagovornicima zračne moći i strateškoga bombardiranja isticali su se klasični teoretičari zračne moći Giulio Douhet (talijanski general), Hugh Trenchard (utemeljitelj britanskog Kraljevskog ratnog zrakoplovstva – RAF) i William Mitchel (otac američkog ratnog zrakoplovstva).⁴ Strategiju zračnoga bombardiranja radi nanošenja štete neprijateljskom gospodarstvu i moralu

³ Jednog hladnog jutra (17. 12. 1903.) dvojica braće (Orville i Wilbur Wright) bacala su novčić kako bi odlučili koji će od njih prvi poletjeti njihovim krhkim zrakoplovom. Toga su dana uspjeli biti prvi ljudi koji su svojim zrakoplovom u 12 sekundi preletjeti 37 metara. Vjerovali su da će brzi letački stroj izbrisati granice između država i praktički onemogućiti ratove. Prevarili su se. Nije prošlo ni osam godina, a zrakoplov je već korišten u ratu (<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=66367>, pristupljeno 3. X. 2018.).

⁴ U povijesti zrakoplovstva uz njihova imena stoji naziv „Zagovornici zračne moći“. Njihova glavna ideja bila je da sljedeći ratni sukob, kako bi se vlastiti gubitci sveli na minimum, treba uključivati kampanje bombardiranja i to ne samo na protivničke trupe nego i na gradove i civilno pučanstvo neprijatelja (Jelavić, 1999, 179-181).

pučanstva RAF je razvijao još od 1919. godine. Strategiju zračnoga rata kao vlastitu doktrinu razvijale su i američke zračne snage (AAF) u razdoblju od 1935. do 1938. godine. Ta doktrina strateškoga bombardiranja kao posljednje sredstvo primjene izravne sile predviđala je i napad na neprijateljske gradove, ali bez nasumična ubijanja civila i razaranja stambenih zgrada.⁵

Douhetova teza bila je da bi zračna bombardiranja dovela do raspada društvene strukture napadnute države jer bi pučanstvo ustalo protiv vlasti i tražilo okončanje rata. Iz tih razloga zagovarao je bombardiranje civilnih naselja, što je njegovoj teoriji donijelo naziv „Douhetova teorija užasa“. U to je vrijeme časnički kadar zazirao od takvih nečasnih načina ratovanja. Međutim, tijekom Drugoga svjetskoga rata te, prvotno potpuno neprihvatljive teorije ratovanja, postale su najgrublja stvarnost.⁶ Razaranje gradova u Drugome svjetskome ratu potvrdilo je tezu Patricka Geddesa, škotskoga urbanista, da svaka historijska civilizacija počinje sa živom urbanom jezgrom, a završava zajedničkim grobljem praha i kostiju, nekropolisom ili gradom mrtvih, zgarištima, razvalinama, masakriranim ili porobljenim pučanstvom.⁷

Drugi svjetski rat bio je najveći, najkrvaviji i najsmrtonosniji ratni sukob u povijesti čovječanstva. Geopolitičke, sociopsihološke, kulturološke, civilizacijske i religijske posljedice toga razornoga sraza označile su čitavo 20. stoljeće, a dijelom traju do dana današnjega. I livanjski kraj pretrpio je goleme ljudske žrtve i velika materijalna razaranja. U tom se ratu dogodilo i najveće razaranje u povijesti grada. Saveznička zračna bombardiranja Livna 28. i 29. svibnja 1944. imala su sve značajke urbicida.⁸

⁵ McMullen, 2001, 7; <http://www.dtic.mil/cgi/tr/fulltext/u2/a407815.pdf>, pristupljeno 15. X. 2018.)

⁶ O tome više kod autora: Jelavić, 2000, 167-169 i R. Barić, 2002, 177-178.

⁷ Mumford, 1968, 57.

⁸ Savezničke sile ili Saveznici je termin koji se koristi za države koje su se tijekom Drugoga svjetskoga rata borile protiv sila Osovine.

Oko stotinu tona bombi, neselektivno izbačenih iz srednjih i teških bombardera, posijalo je smrt, ranjavanja i goleme materijalne štete. Stravični nezamislivi prizori porušenih kuća i iznakaženih tjelesa slika su Livna tih dana. Zašto je ovako stravično razaranje grada bilo dugo obavijeno misterijem i zidom šutnje?⁹

U povijesti ratovanja ima neugodnih tema koje bi sudionici sukoba najradije zaboravili, čak i oni koji su iz rata izišli kao pobjednici. U našoj povijesti, bremenitoj političkim previranjima i potom objašnjenjima, dugo je tema o savezničkom bombardiranju u Drugome svjetskome ratu bila zauzdana i posve skrivena. Represivna ideologija nametnula je zaborav šutnjom. Tisuće mrtvih i razorenih gradova nisu bili nimalo politički zanimljivi te se za vrijeme bivše države o ubijanju civila bombama iz savezničkih zrakoplova saznavalo isključivo tihom usmenom predajom. Nastojalo se pošto-poto prepustiti zaboravu napade na civilne ciljeve. Bila je to još jedna od tabu-tema poput bleiburškoga pokolja, Kočevskoga Roga, Maclja, Hude Jame, fojbi... Ako su ova „prijeteljska“ razaranja i spominjana, obično je to bilo u kontekstu neizbjegljivih žrtava u borbi za konačno oslobođenje od fašista i domaćih izdajnika. Pače, nerijetko se događalo da su civilne žrtve savezničkoga bombardiranja pripisivane posljedicama „fašističkog terora“.¹⁰ Poslijeratni jugoslavenski sustav i društvo pokazali su krajnje ideošku i političku pristranost dijeleći žrtve na „podobne“ i „nepodobne“, ili u slučaju žrtava savezničkoga bombardiranja, na „poželjne“ i „nepoželjne“. S druge strane, historiografije zapadnih zemalja,

⁹ Tema savezničkoga bombardiranja Livna prvi je put otvorena člankom autora ovoga rada pod naslovom *Najveće razaranje u povijesti* („Livanski vidici“, br. 18, Livno, 6. 6. 1993.), a zatim i tekstrom *Krila smrti nad gradom*, pisanim za Radio Livno (emitirano 19. 11. 2004.).

¹⁰ U spomen na 65 Kaštelana poginulih 5. 12. 1943. u anglo-američkom bombardiranju crkve u Kaštel Sućurcu za vrijeme misnoga slavlja Mjesni odbor Saveza boraca NOR-a podigao je spomen-ploču na kojoj je od 1968. do 1993. pisalo da su nastradali bili „žrtve fašističkog terora“ (<https://kastela.org/novosti/aktualnosti/13261>), pristupljeno, 15. XI. 2018.).

Sl. 1. Današnja Obrtnička ulica (ispod Žitarnice) poslije bombardiranja, Livno, lipnja 1944.¹²

želeći izbjegći pojavu „zaboravljenih žrtava“ iz Prvoga svjetskoga rata, već duže vrijeme senzibiliziraju svoju javnost otvarajući teme žrtava savezničkih bombardiranja.¹¹

Josip Broz Tito traži bombardiranje Livna

Pitanja savezničkog bombardiranja ciljeva u Jugoslaviji treba sagledavati u okviru općih savezničkih ratnih interesa kao dijela širih vojnih strateških planiranja i djelovanja na Balkanu i u Jugoslaviji. Srpski ministri u izbjegličkoj kraljevskoj vradi u Londonu, njezini vojni predstavnici u Kairu i diplomati intenzivno su lobirali u Londonu i Washingtonu da se savezničko zrakoplovstvo uključi u

bombardiranje ciljeva na području Jugoslavije, posebno u razdoblju od ožujka 1942. do studenoga 1943.¹³ Zahtjevi za bombardiranjem konkretnih ciljeva nastajali su u komunikaciji s generalom Dragoljubom Dražom Mihailovićem.¹⁴ Jugoslavenska izbjeglička vlada nudila je zapadnim saveznicima i karte s ucrtanim ciljevima, kao i razne tehničke podatke koje su davali piloti zrakoplovstva Kraljevine Jugoslavije.¹⁵ Premda je izbjeglička vlada u tom razdoblju uživala potporu Saveznika, njezini zahtjevi za bombardiranjem nisu se u tom razdoblju uklapali u njihove strateške interese. Ulaskom Sjedinjenih Američkih Država (SAD) u rat, u prosincu 1941., američka politika prema Jugoslaviji postaje jednom od komponenti glavne strategije Saveznika. Velike konferencije tijekom Drugoga svjetskoga rata

¹¹ Karakaš-Obradov, 2008, 325.

¹² Fotografije bombardiranoga Livna u ovom radu snimljene su u mjesecu lipnju 1944. Tek petnaestak dana poslije bombardiranja započeo je povratak izbjeglog pučanstva u grad i raščišćavanje ruševina. Pouzdano se ne zna tko je snimio fotografije bombardiranoga Livna. Neke pretpostavke upućuju na Livnjake koji su se bavili fotografijom: Matu Kaića, Aliju Terzića ili Josku Tadića.

¹³ Prema međunarodnom pravu priznata vlada okupirane zemlje ima pravo bombardirati bilo koji od svojih gradova koje zauzimaju neprijateljske snage. U tom razdoblju Angloamerikanci još uvijek prepoznaju vladu u izgnanstvu kralja Petra kao legitimnu vladu Jugoslavije.

¹⁴ Terzić, 2005, 81-111.

¹⁵ Zaninović, 2017, 6.

– ona u Québecu, Teheranu i na Jalti – bile su forum na kojem su američki, britanski i sovjetski vođe pokušali iskovati zajedničku politiku prema Jugoslaviji. Problem opskrbe snaga prosavezničkoga jugoslavenskoga pokreta otpora bio je iznimno zapleten zbog partizansko-četničkih sukoba pa je to pitanje riješeno tek na konferenciji u Teheranu, u studenome 1943., kada je puna i isključiva saveznička potpora dana Narodnooslobodilačkoj vojsci i partizanskim odredima Jugoslavije (dalje: NOVJ i POJ). Dogovor je postignut relativno lako jer je Saveznicima prije svega bila važna pobjeda nad Njemačkom i njezinim saveznicama dok su politička pitanja u istočnoj i jugoistočnoj Europi u tom razdoblju imala manje važno značenje. Odluka o pružanju pomoći NOVJ-u i POJ-u istodobno je značila uključenje ovih snaga u šire planove Saveznika u borbama protiv njemačkih trupa. Ta je odluka dovela do znatne materijalne, vojne i zračne pomoći partizanskim snagama.¹⁶

Rat je, nakon savezničkog osvajanja sjevera Afrike, Sicilije i juga Italije te preokreta 1943. na Istočnome bojištu, bio još daleko od završetka, ali na jasnome putu raspleta koji se odvijao nepovoljno za Nijemce i njihove savezниke. Istodobno, savezničke su snage iz sjeverne Afrike u južnu Italiju prebacili strateško i taktičko zrakoplovstvo kojim su napadali ciljeve u Italiji, Francuskoj, Njemačkoj, Austriji, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj, Rumunjskoj i na Balkanu. Saveznici su sada mogli jasno udarati tamo gdje je bilo potrebe, gdje su se štete mogle najviše osjetiti.

Nakon što su se američke i britanske snage iz Afrike iskrcale na Siciliji i dovele do kapitulacije Italije, u listopadu 1943. započelo je pregrupiranje savezničkih, ali i njemačkih snaga, poglavito na području Jadrana. Nijemci su uputili velike kopnene snage prema srednjoj Dalmaciji kako bi zamijenili talijansku vojsku koja je kapitulirala, a s namjerom sprječavanja mogućeg savezničkog iskrčavanja na hrvatskoj

obali Jadrana. Pojačana prisutnost njemačkih postrojbi osjetila se i u livanjskome kraju.¹⁷

O potpunu zaokretu i nagovještaju nove politike Saveznici su upoznavali i najšire slojeve pučanstva izbacujući letke iz zrakoplova. U savezničkoj dvolisnoj publikaciji *Pobeda*, u tekstu pod naslovom „Vazdušni rat dolazi na Balkan“, navedeno je:

„Velike se strahote spremaju Nacistima ove zime, a još će im gore biti sledećeg proleća“, rekao je komandant Vazdušnih snaga Sjedinjenih Američkih Država, đeneral Henri H. Arnold, kada se vratio s konferencije na Srednjem Istoku (Teheran, op. a.). „Mi očekujemo da ćemo skoro moći da upotrebimo novije tipove aviona u takvim količinama da, uz pomoć Rusa i Britanaca, neće ni jedan deo Nemačke i teritorija njenih lakaja ostati pošteđen od naših bombi.“¹⁸

Suradnja i koordinirana djelovanja savezničkoga zrakoplovstva i NOVJ-a mogu se pratiti od studenoga 1943. godine premda već 9. listopada 1943. godine započinje savezničko bombardiranje gradova i komunikacija u Jugoslaviji, koje je izvršavala 99. američka bombarderska skupina stacionirana u Tunisu. U izvještaju Fitzroya MacLeana, šefa britanske vojne misije kod Vrhovnoga štaba NOVJ-a i POJ-a, podnesenu britanskome premijeru

¹⁷ Veća prisutnost njemačkih postrojbi osjetila se već od 3. ožujka 1943., a posebno od 6. prosinca 1943. kada je u operaciji *Ziethen* pukovska borbena skupina „Berger“, nastupajući iz Bosanskog Grahova, slomila otpor dvaju bataljuna 6. brigade 19. divizije NOVJ i POJ i zauzela Livno zadržavši ga sve do listopada 1944. (Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda, tom V., knj. 22, Beograd, 1958., 78, 112-113; Arhiv Franjevačkog samostana Gorica / dalje: AFSG/, Kronika Franjevačkog samostana Gorica, sv. I., 1833.-1962. /dalje: Kronika FSG/, 399, 406).

¹⁸ Letak („ilustrovano izdanje“) nosi br. 48 (bez nadnevka) i u samom naslovu navedeno je da ga „isporučuje R.A.F. i U.S.A.A.F“. Prema kazivanju Stipe Tadića (1897. – 1978.) letci su iz zrakoplova, s velike visine, padali po Livnu i okolici krajem prosinca 1943. godine. Autor posjeduje taj dokument. Izbacivanje letaka iz zrakoplova bio je jedan od novih načina vođenja psihološkoga rata kreiran u Odjelu za psihološko ratovanje savezničkih snaga (PWD SHAEF). Saveznički zrakoplovi su u tisućama letova izbacili milijarde letaka diljem Europe. To su činile sve zaraćene strane (Craven, Cate, 1951, 494-495).

¹⁶ Vjesnik ZAVNOH-a, broj 5., 7. 3. 1944.

Winstonu Churchillu 6. studenoga 1943., ističe se potreba da savezničke zračne snage započnu s napadima na pogodne objekte u Jugoslaviji kad je god to moguće, kako iz strategijskih tako i moralnih razloga.¹⁹ Zahtjev MacLeana za pojačane napade iz zraka na njemačke snage i objekte u Jugoslaviji prihvatali su šefovi britanskoga glavnoga stožera i članovi Komiteta obaveštajne službe. Vrhovni štab NOVJ-a i POJ-a uključio se u koordinirane akcije saveznika. Partizanske snage dobivale su sve veće pošiljke oružja, streljiva i drugih ratnih potrepština. Da bi osigurao savezničku pomoć u vojnim akcijama protiv Nijemaca i njihovih suradnika, Tito je od svojih zapovjednika korpusa tražio da ga redovito obavještavaju o tome koje ciljeve treba bombardirati.

Nakon što su Saveznici priznali NOVJ i POJ, njezin vrhovni zapovjednik Josip Broz Tito već 10. prosinca 1943. šalje zahtjev generalu Henryju Maitlandu Wilsonu u zapovjedništvo savezničkih snaga za Mediteran da se bombardiraju važna komunikacijska uporišta i nekoliko gradova, a među njima i Livno:²⁰

Poštovani generale,

Nijemci su, zajedno s anonimnim petokolonašima, započeli svoju šestu veliku ofanzivu na našu Narodnooslobodilačku vojsku, od Karlovca u Hrvatskoj, pa do Sandžaka. U tim operacijama sudjeluje oko dvanaest njemačkih i nekoliko ustaških i domobranskih divizija. Nijemci koriste veliki broj teških tenkova, protiv kojih su naši protutenkovski topovi i avioni nemoćni. Molim Vas, generale, da nas u ovim teškim časovima

¹⁹ Već 7. 9. 1943. britanski general Henry Maitland Wilson u ime glavnog stožera savezničkih oružanih snaga za Srednji istok upućuje poruku Vrhovnom štabu NOVJ-a i POJ-a u kojoj se, između ostaloga, kaže: „Budite uvereni da možete, tako radeći, računati na svu pomoć koju ja mogu sa svoje strane da vam pružim sada i u buduće“ (*Bilten TANJUG-a*, br. 1, 10. 11. 1943., Ostojić, 1983, 14; www.znaci.net/00003/600.php?broj=14, pristupljeno 3. XI. 2018.).

²⁰ Tito je već u Jajcu 24. 10. 1943. tražio od američkog bojnika Louisa Huota, iz američke obaveštajne službe OSS, bombardiranje određenog broja gradova. Bojnik Huot prije odlaska u Jajce boravio je u Livnu i o tome zapisao: „U osam sati ujutro smo se odvezli u veliki grad Livno...“ (Louis Huot, *Guns for Tito*, 1945., <http://www.znaci.net/00001/6.htm>).

naše borbe na život i smrt podržite s Vašim zrakoplovnim snagama. Ako možete, molim Vas, hitno izdajte naredbu Vašim bazama u Italiji da počnu s bombardiranjem ciljeva koje ćemo naznačiti. Za sada je najpreča potreba da se bombardira Bihać, gdje se nalazi oko 20000 vojnika 373. i 114. njemačke lovačke divizije. Razorite sve komunikacije koje vode iz Knina i Srba, gdje su koncentrirane dvije njemačke divizije, i to 264. i glavnina 114. lovačke. Osobito je neophodno napasti Livno,²¹ Duvno i sva sela u kojima se nalaze kvislinzi između gradova Duvna, Posušja i Mostara. Osim toga, još i aerodrome u Mostaru i Nevesinju, gdje je smještena SS - divizija „Princ Eugen“. Također je neophodno da budu bombardirani Travnik-Sarajevo-Butmir kao i Iličić-Sarajevo, te područje Banja Luke. U istočnoj Bosni neophodno je napasti Rogaticu i (Pljevlja) u Sandžaku. Takva vaša podrška imala bi ogroman značaj za ishod naših sadašnjih teških borbi.

(Tito)²²

Nema dokaza da su Saveznici dublje analizirali Titove zahtjeve za bombardiranje ili pokušavali otkriti skrivene motive u odlukama da se bombardiraju odabrani ciljevi. Još manje su se ispitivale političke sklonosti populacije u gradovima koji su izabrani za bombardiranje. Bilo je dovoljno da Tito svjedoči o nužnosti bombardiranja. Simbolička snaga savezničkih zrakoplova, koji su bombardirali ciljeve po Titovu izboru i pozivu, bila je u iskazivanju jasnog političkog stava Saveznika, a što je za njih bilo važnije nego štete koju su prouzročile njihove bombe.²³ Budući da je u jesen 1943. savezničko ratno zrakoplovstvo bilo u velikoj reorganizaciji, Titov zahtjev za bombardiranjem ciljeva navedenih u brzojavu prenesenu radiovezom (radiogram) nije mogao biti prihvaćen.

²¹ Kao cilj napada izričito se navodi grad Livno.

²² Britanski središnji državni arhiv, Fond NjO, reg. br. 202/391 (citirano prema: Kovačević, 2003, nepaginirano, http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_2_svj_ratu/saveznicko_bombardovanje_cg_1943_44.htm, pristupljeno 1. III. 2018.).

²³ Davis, 2006, 345.

Sl. 2. Srušene i oštećene zgrade na križanju ulica Stjepana Radića i Obrtničke, Livno, lipnja 1944.

Savezničko ratno zrakoplovstvo (Allied AF) nastalo je u siječnju 1943. od 12. američke zrakoplovne armije, zapovjedništva RAF-a za Srednji istok (EAC) i nekih drugih savezničkih postrojbi. Sredozemno savezničko ratno zrakoplovstvo oformljeno je koncem 1943. godine. U novome rasporedu 15. američka zrakoplovna armija postala je glavna strateška snaga (MASAF), a 12. armija glavna taktička snaga (MATAF). Glavni stožer savezničkih snaga u Italiji (*Allied Forces Headquarters Italy - AFHQ*) bio je jedan od najvećih vojnih stožera, organiziran kao zajednički britansko-američki glavnistožerspotpunom integracijom kopnenih, zračnih i pomorskih snaga na mediteranskom ratištu (*Mediterranean Theatre*) uključujući i Balkan. Petnaesta američka zrakoplovna armija angažirana je u prvome redu za strateško bombardiranje ciljeva u Italiji, Francuskoj, Njemačkoj, Austriji, Poljskoj, Čehoslovačkoj, Mađarskoj i na Balkanu. Imala je oko 85 eskadrila teških bombardera Boeing B-17 Flying Fortress (*Leteća tvrđava*) i Consolidated B-24 Liberator. Njezine su operacije stavljenе pod neposredan nadzor zapovjedništva američkog ratnog zrakoplovstva u Europi (USSAF).

Nakon što je britanska 8. armija (British Eighth Army) 27. rujna 1943. godine zauzela kompleks zračnih luka njemačkoga ratnoga zrakoplovstva (Luftwaffe) u okolini apulijskoga grada Foggie i nakon odluke o formiranju američke 15. zračne armije (Fifteenth Army Air Force), 22. listopada iste godine inženjerija američke vojske počela je s pripremnim radovima na izgradnji potrebne infrastrukture za prihvrat zrakoplova i pratećega osoblja. Utalijanskim mjestima u okolice Foggie: Cerignola, Amendola, Salsola, Triolo, Lesina, Termoli, Stornara, San Giovanni, Torreto, Spinazzola, Campobasso (Brefino), Vincenza, Giulia i još nekima bili su smješteni aerodromi i baze zračnih postrojbi 15. armije. Sve baze bile su smještene u radijusu od 40 kilometara od Foggiae (tzv. Foggia Airfield Complex). S nekim od ovih aerodroma poletjet će zrakoplovi koji će sudjelovati u bombardiranju Livna.²⁴ Koncem prosinca 1943. i početkom 1944. najveći broj bombarderskih skupina tek se smještao u nove baze u okolini Foggiae. Osim toga, američkoj i britanskoj politici u provedbi odluka Teheranske

²⁴ Craven, Cate, 1983 a, 544, 565.

konferencije ostalo je račistiti odnose na relaciji Tito – Mihailović.²⁵ Britanska vlada sve je više radila pritisak na SAD da napuste Mihailovića. Razvoj američkih i savezničkih ratnodobnih politika prema Jugoslaviji, odnosi s jugoslavenskom kraljevskom vladom u izbjeglištvu te poslije s privremenom vladom Demokratske Federativne Jugoslavije prolazio je kroz turbulentne faze. Sve te okolnosti pomalo će utjecati na to da će tek od proljeća 1944. bombarderske skupine 15. armije ući u dinamičniji tempo bombardiranja.

Globalni strateški cilj bombardiranja bio je određen utvrđenom politikom saveznika o strateškome djelovanju zrakoplovstva po vitalnim središtima protivnika radi uništenja ili slabljenja njegovih potencijala i demoraliziranja pučanstva, ali i radi potpore NOVJ-u. Prema podatcima koje je 2006. objavio službeni povjesničar američkog zrakoplovstva Richard G. Davis, Amerikanci su pomagali Titu u namjeri da *protivnicima uskrati sklonište i radnu snagu. U skladu s tim, njegovi su predstavnici kod saveznika tražili bombardiranje gradova u kojima su bili smješteni Nijemci i njihovi suradnici.*²⁶ Prve znakove pomoći savezničkih zračnih snaga partizani su pozdravili oduševljeno.²⁷

Sa zapada i s juga, iz Britanije i Italije, američki i britanski zrakoplovi provodili su strateško bombardiranje (tzv. *strategic bombing* ili *area bombing*),²⁸ koje je osmislio britanski maršal Arthur Harris, kojemu je cilj bio progresivno uništavanje njemačkoga vojnoga, industrijskoga i ekonomskoga potencijala i potpuno uništavanje morala i motivacije za otpor njemačkoga pučanstva.²⁹ Ovakvu politiku,

iako svjestan njezine moralne kontroverznosti, pragmatično je blagoslovio Churchill. Htio je američkom predsjedniku F. D. Rooseveltu i ruskom vodi J. V. Staljinu pokazati da je rat protiv Njemačke moguće voditi bez iskrcavanja u okupiranoj Europi jer se bojao da se ne ponove strašne rovovske bitke Prvoga svjetskoga rata.³⁰ Churchillov govor u engleskome parlamentu, održan 22. veljače 1944., bio je jasna i snažna poruka potpore NOVJ-a i Titu i naznaka potpunoga raskida s četničkim vođom Mihailovićem. Tom prigodom Churchill je izjavio: *Obećavam parlamentu, da će biti učinjeni svi napor da pružimo pomoć Titu i njegovim hrabrim partizanima. Mi mu namjeravamo pomoći svim mogućim snagama.*³¹

U Drugome svjetskome ratu ratno je zrakoplovstvo bilo u masovnoj uporabi pa su se ratne operacije podjednako vodile na kopnu, moru i u zraku. SAD i Velika Britanija bile su potpuno jednodušne u tome da je potrebna masovna zrakoplovna ofanziva da bi se oslabio njemački ratni stroj. Međutim, potpuno su se razlikovali u strategiji bombardiranja. Britanci su preferirali noćna bombardiranja, a Amerikanci danju preciznim bombardiranjem s velikih

za neselektivno bombardiranje njemačkih gradova posebno je u negativnom kontekstu apostrofirana uloga maršala Harris-a, koji je od 1942. godine bio na čelu bombarderskog zapovjedništva. Iстичане су otvorene sumnje da je u optužnicama nacističkim ratnim zločincima u Nürnberškom procesu namjerno izostavljen krimen neselektivnog zračnog bombardiranja počinjen u bombardiranju Engleske od strane Luftwaffea jer bi time bila otvorena pitanja odgovornosti maršala Harris-a, a i brojnih drugih savezničkih zrakoplovnih zapovjednika (O tome vidi više u: Andrew Knapp, *The horror and the glory: Bomber Command in British memories since 1945.*, 2016., http://centaur.reading.ac.uk/68690/2/Civilians_AlexanderKnapp_Draft3_CA%26AK.pdf, pristupljeno 9. XII. 2018.).

²⁵ Gledajući u cjelini, teško je razumjeti Churchillovo razmišljanje kada je riječ o strategiji bombardiranja. Ona je postala najosporavniji aspekt njegova ratnoga čelninstva. Churchill nikada nije bezuvjetno prihvatio Harrisov kredo da bombardiranje iz zraka, ako se obavi kako treba, može samostalno odlučiti rat. Postoje dokazi koji govore da mu je to pitanje ponekad bilo vrlo mučno (Best, 2001, 186-188, <https://dokumen.tips/documents/38990839-geoffrey-best-circumstances-of-war.html>, pristupljeno 1. XII. 2018.)

²⁶ *Vjesnik ZAVNOH-a*, broj 5., 7. 3. 1944.

²⁵ O tome više vidi u: Roberts, 2013.

²⁶ Davis, 2006, 345.

²⁷ Biber, 1981, 31.

²⁸ Strateško bombardiranje može se definirati kao izravni napad na većinu važnih elemenata neprijateljskog ratnog kapaciteta: industrijska postrojenja, komunikacije, vojne postrojbe i moral njegova civilnog pučanstva.

²⁹ Sedamdesetih godina 20. stoljeća u britanskim znanstvenim krugovima, ali i u dijelu javnosti, bez obzira na to što su ratni arhivi bili „zabravljeni“ (i još uvijek je dio građe nedostupan za istraživanje), počela su se otvarati pitanja bombardiranja i moralnosti. Ta pitanja izazvala su podjele u društvu. Zbog svog zalaganja

Sl. 3. Dom Srpskog kulturnog društva *Sundećić* (zgrada današnje gimnazije) i kuća Muhameda Gasala (desno), Livno, lipnja 1944.

visina. Ratni zrakoplovi nisu se samo koristili kao potpora kopnenim i pomorskim snagama u vođenju vojnih operacija na bojišnicama, nego su istodobno djelovali duboko u protivničkoj pozadini razarajući pojedine strateške objekte, ali često i cijele gradove. U rušenju stambenih i industrijskih objekata masovno je stradavalo nevino civilno stanovništvo, gubila se razlika između vojnika i civila pa će po ljudskim gubitcima Drugi svjetski rat predstavljati najtragičniju stranu rata.³²

³² Za „isplativu“ kalkulaciju bombardiranja gradova zalagao se naročito Churchillov utjecajni savjetnik Frederick Lindemann. Da bi Churcchilla privolio za opciju bombardiranja neprijateljskih gradova, prezentirao mu je djelotvornost bombarderske kampanje ovom tezom: *Iskustvo potvrđuje da svaki proizvedeni bombarder u „životnom“ ciklusu ostvari 14 operativnih uzleta. Prosječni teret koji će ponijeti bombarderi koje planiramo proizvesti u sljedećih 15 mjeseci otprilike je 3 tone. Iz toga slijedi da će svaki bombarder izbaciti otprilike 40 tona bombi. Ako budu ispušteni na naseljena područja pretvorit će u beskućnike 4 do 8 tisuća ljudi* (Njemačka je imala 58 gradova većih od 100 tisuća stanovnika, op. a.). *Ako makar i polovina tereta padne na stambene zgrade jedna trećina njemačkog pučanstva ostat će bez krova nad glavom.* Tako je pojam „raskućivanja“ ušao u ratnu terminologiju (Best, 2001, 186-187).

Već od početka rata teritorij Kraljevine Jugoslavije bio je izložen zračnom bombardiranju njemačkoga i talijanskoga ratnog zrakoplovstva. Pri okupaciji Kraljevine Jugoslavije u kratkotrajnom travanjskom ratu 1941. njemačke i talijanske vojne snage u više su navrata koristile ratno zrakoplovstvo, što će činiti i poslije dokle su god borbeno djelovale na ovim prostorima. Zrakoplovne snage Nezavisne Države Hrvatske (dalje: NDH), nastale postupno nakon proglašenja ove države 10. travnja 1941., također su raspolagale većim brojem borbenih zrakoplova koji su poglavito korišteni protiv jedinica NOVJ na hrvatsko-bosanskom ratištu i protiv sovjetskih jedinica na istočnom bojištu.³³ Četničke snage nisu raspolagale zrakoplovima, a jedinice NOVJ-a imale su ih tek od listopada 1943. kada je u Livnu formirana Prva zrakoplovna baza NOVJ-a.³⁴

³³ Frka, Novak, Pogačić, 1998.

³⁴ Baza je u početku imala samo dva bivša hrvatska zrakoplova tipa FL-3 i Do-17, koja su sredinom listopada i studenoga 1943. preletjela snagama NOVJ-a na letjelište u Livno (Dimitrijević, 2006, 17).

Na području Livna rat se internacionalizira

Kao komunikacijska poveznica jadranske obale s unutrašnjošću i područja središnje Bosne i Krajine s Dalmacijom, Livno je bilo značajan i poželjan cilj NOVJ-u. Jednako tako bilo je značajno i za NDH i okupatora zbog čega su se za Livno vodile brojne važne borbe.³⁵ Livno će u sljedećim godinama postati dio svjetske ratne pozornice. U ratnim operacijama na livanjskome području pored domaćih aktera građanskoga rata – hrvatskih oružanih snaga, partizana i četnika – sudjelovat će i vojne snage Njemačke, Italije, SAD-a, Engleske i Južnoafričke Republike.

Već 24. travnja 1941. dijelovi talijanske divizije Bergamo ušli su u Livno obnašajući vojnu vlast i nadgledajući građansku upravu NDH. Livno su privremeno napustili 2. srpnja 1941. da bi se 20. kolovoza 1941. ponovno vratili s velikim brojem vojnika (oko tri tisuće).³⁶ Talijansko zrakoplovstvo na livanjskome području nije borbeno djelovalo tijekom 1941.³⁷ Prvoga rujna 1942., u vrijeme dok su u Livnu bili pripadnici NOVJ-a, nekoliko talijanskih zrakoplova bombardiralo je vojne ciljeve (vojarne) u gradu Livnu.³⁸ Tijekom rujna i listopada 1942. ratno zrakoplovstvo NDH napalo je partizanske položaje u Livnu.³⁹ Talijanski ratni zrakoplovi 17. veljače 1943. bombardirali su rudnik

³⁵ Jedinice NOVJ-a i POJ-a četiri su puta tijekom rata osvajale Livno (5. kolovoza 1942., 15. prosinca 1942., 3. listopada 1943. i 10. listopada 1944.). U tim borbama stradavali su ne samo vojnici nego i nedužni civili (Brčić, Bogovac, 1978.).

³⁶ *Kronika FSG*, 370, 372-373

³⁷ Zabilježeno je da je 4. 10. 1941. jedan talijanski avion iznad Livna izbacivao propagandne letke u kojima su izrečene pohvale generalu Vittoriju Ambrosiju i talijanskim vojnicima, a pučanstvu se jamči mir i povratak uobičajenim svakodnevnim aktivnostima. U letku Mussolini pučanstvu jamči talijansku sigurnost na Jadranu i zaleđu, koju ne će ugroziti „bilo to Englezi, Židovi ili boljševici“ (*Kronika FSG*, 373-374).

³⁸ *Kronika FSG*, 389.

³⁹ https://en.wikipedia.org/wiki/Air_Force_of_the_Independent_State_of_Croatia, pristupljeno 17. XI. 2018.

Tušnicu kod Livna, gdje se nalazio Vrhovni štab NOVJ-a.⁴⁰ Njemačko ratno zrakoplovstvo bombardiralo je partizanske jedinice 8. rujna 1943. u blizini Livna.⁴¹

Pojačani zračni napadi saveznika bili su uvjetovani činjenicom da je Balkan za Nijemce u jesen 1943., a naročito od proljeća 1944., imao poseban značaj zbog probijanja njemačke fronte u Italiji u travnju 1944. i operacije Overlord u lipnju 1944. Saveznici su nastojali bombardiranjem onemogućiti povlačenje njemačkih snaga iz Grčke, Albanije i Makedonije. Prvo veće bombardiranje ciljeva na području Kraljevine Jugoslavije dogodilo se 20. travnja 1943. napadom na Skopje i Niš. U posljednja tri mjeseca 1943. na području Kraljevine Jugoslavije, prema američkim i raznim domaćim izvorima, izvedeno je 67 bombarderskih akcija na 30 precizno lociranih mjesta. Od toga je bombardiran 21 grad na području NDH. Tijekom jeseni 1943. često su bili bombardirani gradovi na hrvatskoj obali: Zadar,⁴² Šibenik,⁴³ Split,⁴⁴ Omiš i Dubrovnik. Najčešće je bombardiran Split (deset puta), Zadar (sedam), Sarajevo, Metković i Trogir (po tri puta), Dubrovnik (dva puta) itd.⁴⁵ Zračnim napadima prethodilo je prikupljanje obavještajnih podataka o ciljevima koje treba bombardirati. Podatci su prikupljeni izviđanjem i obavještavanjem Vrhovnoga štaba, NOVJ-a i POJ-a. Saveznička zračna nadmoć bila je jako izražena. Njihovi bombarderi, pod moćnom zaštitom lovačkih zrakoplova, djelovali su najčešće s velikih visina – od tri do šest tisuća metara – što je utjecalo na

⁴⁰ Hronologija narodnooslobodilačkog rata, 1964, 418.

⁴¹ <http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C4465216>, pristupljeno 16. X. 2018.

⁴² Pribilović, 2006.; Seferović, 1985.

⁴³ Zaninović, 2017.; Karakaš-Obradov, 2008.

⁴⁴ Civadelić, 1998.

⁴⁵ U.S. Army Air Forces in World War II Combat Chronology 1941 - 1945 Compiled by Kit C. Carter Robert Mueller Center for Air Force History Washington, DC 1991 (<https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a529766.pdf>, pristupljeno 13. II. 2018.).

preciznost.⁴⁶ Onodobna tehnika gađanja vojnih ciljeva (pokretnih i nepokretnih) omogućavala je veliku preciznost u gađanju samo ako su zrakoplovi letjeli na visinama do 600 metara. Zbog moguće protuzračne obrane zrakoplovi su letjeli na sigurnim visinama, s kojih su istresali velike i gусте količine bombi. Bilo je to takozvano prostorno tepih bombardiranje (*carpet bombing*),⁴⁷ što je pored uništavanja planiranih ciljeva prouzročilo velika stradanja civila i materijalna razaranja u gradovima.

Od listopada 1943. do ožujka 1944. godine bombardiranje ciljeva u Jugoslaviji izvodila je 12. američka zračna armija, a od tada zrakoplovi 15. armije američkih strategijskih snaga.⁴⁸ Američke zračne snage, prema vlastitim izvorima, tijekom 1944. izvele su 104 borbene akcije na području Jugoslavije, s precizno određenom svrhom i unaprijed snimljenim i označenim ciljem. Izvori navode još 31 neidentificirano bombardiranje s određenim nadnevkom, ali uopćenim ciljem: „Balkan (Jugoslavija)“ ili samo „Jugoslavija“. Prepostavljamo da je bila riječ o bombardiranju vojnih postrojbi u pokretu ili na određenu položaju izvan naseljenih mjesta.⁴⁹

⁴⁶ Strukovne vojne analize o učinkovitosti američkih zračnih napada na Europu nisu do veljače 1945. nimalo blistave. Na cilj promjera 600 metara moglo je pasti u prosjeku tek 20 % bačenih bombi.

⁴⁷ Tepih bombardiranje označava bombardiranje većih područja s različitim sredstvima za bombardiranje pri čemu nije cilj uništiti pojedine objekte, nego čitavo područje (bilo vojno ili civilno).

⁴⁸ O snazi američke 15. zračne armije govori podatak da je krajem 1944. imala 21 bombardersku skupinu i sedam borbenih lovačkih skupina (Fighter Group). Petnaest bombarderskih skupina raspolažalo je teškim bombarderima B-24, a šest B-17. Borbene lovačke skupine raspolažale su zrakoplovima P-38, P-47 i P-51. Prioriteti u bombardiranju bili su: naftna industrijska postrojenja i vojna industrija, neprijateljske zračne snage, neprijateljski komunikacijski i transportni sustavi i neprijateljske kopnene snage. U osamnaest mjeseci postojanja zrakoplovstvo 15. armije, koje je uglavnom djelovalo iz kompleksa zračnih luka u južnoj Italiji, uništilo je u svojoj sferi djelovanja gotovo svu proizvodnju naftnih prerađevina, sve glavne zrakoplovne tvornice i 6282 neprijateljska zrakoplova u zraku i na zemlji. Bombardirajući neprijateljske ciljeve u devet država bombarderi ove armije izbacili su 303842 tone bombi (<http://www.15thaf.org/>, pristupljeno 15. II. 2018.).

⁴⁹ Stanković, 2001, 84.

Ovim brojkama treba dodati i bombardiranja koja su izvele zrakoplovne snage RAF-a (*Royal Air Force*), BAF-a (*Balkan Air Force*) i SAAF-a (*South African Air Force*), koje su također djelovale na području Jugoslavije.⁵⁰

Kada je u proljeće 1944. pokrenuta bombarderska ofanziva, Livno se našlo na koridoru leta savezničkih zrakoplova. Ta nadlijetanja najčešće su bila vezana za učestala bombardiranja strateški važnih naftnih izvora i postrojenja u Ploestiju (Rumunjska), iz kojih se opskrbljivala njemačka vojska. Prema pisanju *Hrvatskog lista* (Osijek, 16. IV. 1944.) na području Livna protuzračna je obrana (vjerojatno njemačka) oborila dva saveznička zrakoplova.⁵¹ Da Livno, iscrpljeno dotadašnjim teškim borbama, ne će mimoći sudbina brojnih teško stradalih gradova, nagovijestilo je prvo savezničko bombardiranje Livna. To bombardiranje izvedeno je 19. ili 20. svibnja 1944. godine. Dostupni američki i engleski izvori ne spominju taj događaj. Livanjski franjevac Bonifacije Vidović (1870. – 1952.), koji je vodio dnevnik u razdoblju od 1942. do 1948., zabilježio je:⁵² *Na 19. V. poslije podne pohodilo nas je nekoliko anglo-američkih bombardera, bacilo nekoliko bombi, ubilo troje čeljadi i*

⁵⁰ Tijekom 1944. na prostoru bivše Kraljevine Jugoslavije Saveznici su bombardirali, između ostalih, i ove gradove: Banju Luku, Beograd, Bihać, Bijelo Polje, Bjelovar, Bosanski Brod, Bosansku Krupu, Bosanski Novi, Čačak, Doboј, Dravograd, Drniš, Dubrovnik, Drvar, Fojnicu, Goricu, Imotski, Karlovac, Knin, Kragujevac, Kovin, Kraljevo, Kruševac, Leskovac, Livno, Maglaj, Makarsku, Maribor, Metković, Srijemsку Mitrovicu, Mostar, Niš, Nikšić, Novi Pazar, Novi Sad, Novsku, Omiš, Osijek, Peć, Ploče, Pljevlje, Podgoricu, Prijedor, Prijepolje, Prizren, Ptuj, Pulu, Rijeku, Rašku, Rogaticu, Sarajevo, Senj, Sisak, Sjenicu, Skopje, Slavonski Brod, Smederevo, Solin, Split, Suboticu, Sušak, Šibenik, Tivat, Tomislavgrad, Travnik, Trogir, Ulcinj, Valjevo, Varaždin, Višegrad, Zagreb, Zadar, Zemun, Zenicu i Zidani Most (Karakaš Obradov, 2008; *Combat Chronology 1941. – 1945.*).

⁵¹ U dostupnim američkim izvorima nismo našli potvrdu ovoga podatka.

⁵² Dnevnik je za časopis Franjevačkog muzeja i galerije Gorica priredio fra Andelko Barun (*Dnevnik fra Bonifaciju Vidoviću od 1942. do 1948. godine*, Cleuna, br. 1, Livno 2014, 382-421).

Sl. 4. U prvom planu srušena kuća Petra Gotovca kod mosta na Bistrici, Livno, lipnja 1944.

zapalilo nekoliko kuća i otišlo.⁵³ Drugi izvor kao nadnevak prvog savezničkog bombardiranja Livna navodi 20. svibnja 1944. godine: (...) *Sektor Livno: 20. ovog meseca oko 14 h četiri aviona tipa italijanskog bombardovali Livno. O uspehu bombardovanja nema još podataka.⁵⁴*

U spomenuta dva izvora o bombardiranju Livna ima određenih podudarnosti, ali i

razlika. Bitna je razlika u nadnevku događaja. Očito je da je riječ o istom događaju i da se nisu dogodila dva bombardiranja (19. i 20. svibnja). U ovome trenutku, sve dok eventualno ne budu dostupni drugi izvori, priklonit ćemo se podatku o bombardiranju prema izvješću Štaba 1. proleterskog korpusa.⁵⁵ U štapskome izvješću zbirajući je podatak o zrakoplovima „tipa italijanskog“. Cijeli kontekst ukazuje na to da je riječ o savezničkome bombardiranju. U bogatoj literaturi o djelovanju savezničkoga zrakoplovstva nismo našli podatke da su saveznički piloti koristili zrakoplove talijanske proizvodnje prilikom bombardiranja.⁵⁶

Drugo treće savezničko bombardiranje Livna u najužoj je uzročnoj vezi s ratnom operacijom

⁵³ Barun, 2014, 519. U to je vrijeme bilo uvriježeno da se sva saveznička bombardiranja pripisuju anglo-američkom zrakoplovstvu. Razumljivo je da građani nisu prepoznavali tipove bombardera, a još manje oznake njihove pripadnosti. U pregledanoj Matici umrlih župe Livno (1938. – 1946.) nema podataka o poginulim u ovom bombardiranju. Mogućnost da su poginuli župljani neke druge župa Livanjskog dekanata ne može se isključiti. Isto tako moguće je da žrtve nisu bile katoličke vjere. U civilnim matičnim knjigama umrlih grada Livna, vođenim od 1945. godine, također nema naknadnih upisa smrти koji bi se mogli odnositi na ovaj događaj.

⁵⁴ Ovaj podatak o bombardiranju Livna sadržan je u izvješću štaba 1. proleterskog korpusa, od 21. svibnja 1944., načelniku Vrhovnog štaba NOVJ-a i POJ-a o situaciji na sektorima Srb, Lapac i Livno, koji je potpisao načelnik štaba pukovnik Karlo Lalić (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, tom IV, knj. 25, Beograd 1965, 313).

⁵⁵ Izvješće je preciznije u pogledu vremena bombardiranja i broja zrakoplova koji su sudjelovali u akciju. Štapska izvješća su za razliku od Vidovićeva *Dnevnika* pisana svakodnevno pa je teže pretpostaviti da je došlo do zabune u nadnevku bombardiranja.

⁵⁶ Nije neobično da američke i britanske kronologije i literatura ne spominju neka bombardiranja, a spominju ih domaći izvori (dnevničari, ljetopisi i sl.), poglavito kada je akcijama sudjelovao manji broj zrakoplova.

kodnoga imena *Rösselsprung* (Konjićev skok, Drvarska operacija ili Desant na Drvar), koju je vodila njemačka vojska na području zapadne i jugozapadne Bosne od 25. svibnja do 5. lipnja 1944. godine. Glavni cilj operacije bio je uništenje partizanskog vrhovništva na prostoru Drvara (Vrhovni štab na čelu s Titom i sa savezničkim misijama) i uništenje postrojbi NOVJ-a koje su bile razmještene uz Vrhovni štab.⁵⁷ Planom operacije bilo je predviđeno da jake i brojne njemačke i suradničke postrojbe, dijelom motorizirane, koncentrično nastupe u smjeru Drvara iz područja Bihaća, Bosanske Krupe, Knina, Livna, Jajca i južno od Kulen-Vakufa. Akcija okruživanja imala je cilj da se partizanske jedinice koje su se nalazile u okolini Drvara vežu obrambenim borbama i tako ih spriječe u pritjecanju pomoći svomu Vrhovnomu štabu, koji je bio ugrožen.⁵⁸ Tijekom razvoja bojne situacije sve postrojbe NOVJ-a pretrpjеле su velike gubitke, ali nisu doživjele uništenje pa su se uz pogodnosti terena, u pogodno vrijeme i pogodnim manevrima izvukle iz okruženja. Vrhovni štab i Tito uspjeli su uz pomoć Saveznika, ostavivši vojsku, pobjeći zrakoplovom s Kupreškog polja u Bari (Italija).⁵⁹

Operacija njemačke vojske nije uspjela u svojim glavnim ciljevima. Za takav ishod velike zasluge pripadaju savezničkom zrakoplovstvu. Savezničko zrakoplovstvo nije djelovalo na samu početku desanta jer je primopredajni radiocentar Vrhovnoga štaba NOVJ-a bio pogoden u prvom

⁵⁷ *Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije. Dokumenti njemačkog Rajha*, tom XII, knj. 4, Beograd 1979, 272-274.

⁵⁸ Prema planu operacije iz Livna trebale su sudjelovati dvije njemačke postrojbe: 105. SS izviđački bataljun ojačan SS oklopnom satnjom iz sastava 21. SS oklopne grenadirske divizije (ukupno oko 450 vojnika), u smjeru Grahova i Drvara, i Izviđački bataljun 369. pješadijske legionarske divizije (ukupno oko 300 vojnika), u smjeru Glamoča (Odić, 1986, 73).

⁵⁹ Američki povjesničari Vesley Frank Craven i James Lea Cate konstatiraju da su savezničke zračne snage „spasile Tita i njegovo osoblje od gotovo izvjesne prijetnje zarobljavanja od strane Nijemaca“ (*The Army Air Force in World War II, III. sv., Europe: Argument to V-E Day, January 1944 to May 1945*, str. XXIV).

naletu njemačkoga zrakoplovstva pa se nije mogao odmah uputiti zahtjev Saveznicima.⁶⁰ Časnici NOVJ-a 28. svibnja u 12 sati dobili su radiogram za vezu sa Saveznicima: *Zatražite u ime Maršala da saveznička avijacija tuče komunikacije: Livno – Grahovo – Jajce, Mrkonjić – Mliništa, Drvar – Grahovo – Knin.*⁶¹

Već 26. svibnja savezničko zrakoplovstvo (36 zrakoplova B-17) bombardiralo je veliki njemački logistički centar u Bihaću.⁶² Saveznici su reagirali bombardirajući gradove, komunikacije, zračne luke, motorizirane kolone i druge neprijateljske postrojbe u zoni operacije. Postrojbama NOVJ-a dostavljano je streljivo, hrana i druge potrepštine te je obavljana evakuacija članova američke, britanske i ruske misije. Gotovo 300 srednjih i teških bombardera i oko 200 lovaca bilo je angažirano u ovoj operaciji.⁶³ Savezničko zrakoplovstvo potpuno je ovladalo zračnim prostorom u zoni operacije i šire. Njemačke zračne postrojbe bile su gotovo paralizirane.⁶⁴

Zračni napadi na Livno

28. svibnja 1944.

O bombardiranju Livna 28. svibnja nema podataka na službenim internetskim stranicama posvećenima povijesti američkoga i britanskoga ratnoga zrakoplovstva u Drugome svjetskome ratu. Ne spominje ga ni službeni povjesničar američkoga zrakoplovstva Robert Davis. Ipak, o bombardiranju Livna, u nedjelju 28. svibnja, na katolički blagdan Duhova, postoji nekoliko izvora koji omogućavaju dobivanje cjelovite slike, koju u fragmentima napuklih sjećanja

⁶⁰ Zapovjednik 1. proleterskog korpusa Koča Popović energično je urgirao kod članova savezničke misije u Tičevu za pomoć savezničkog zrakoplovstva. Članovi misije tri su puta telegrafirali tražeći tu intervenciju, ali nisu dobili odgovor (*Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, 1965, 429).

⁶¹ *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, 1965, 623.

⁶² *Star Press*, Muncie (Indiana), 4. 6. 1944, 18; Karakaš-Obardov, 2008, 300.

⁶³ Roberts, 2013, 263-264.

⁶⁴ Radulović, 1986, 700-703.

Sl. 5. Dio Trga kralja Tomislava kod Gradske ljekarne,
Livno, lipnja 1944.

i danas čuvaju stariji Livnjaci. Nijedan od otkrivenih izvora, sam za sebe, ne osvjetljava dovoljno događaje koji su se toga kognoga dana zbili u Livnu. Ipak, pojedinačna i usporedna raščlamba svih prikupljenih podataka, koje nude izvori, omogućit će sastavljanje mozaika i pouzdanu rekonstrukciju toga događaja.

Uspostavljen kontakt sa središnjom institucijom SAD-a za istraživanje povijesti ratnoga zrakoplovstva (*Air Force Historical Studies Office, dalje: AFHSO*) omogućio je pribavljanje američkih arhivskih dokumenata koji se odnose na zračne napade na Livno.⁶⁵ Taj izvor otkriva da američki bombarderi 28. svibnja 1944. nisu sudjelovali u akciji bombardiranja Livna, odnosno da su na Livno toga dana izvršena dva zračna napada. Daljnja istraživanja otkrila su, dosta neočekivano, da su bombarderi pripadali 21. bombarderskoj eskadrili Južnoafričkog ratnog zrakoplovstva (SAAF - *South African Air Force*), a u sastavu RAF-a.⁶⁶ Eskadrila je u vrijeme bombardiranja

Livna imala bazu u Campomarinu (Biferno), u regiji Foggia, a koristila je srednje američke bombardere *Martin 187 Baltimore (A-30)*.⁶⁷

O sudjelovanju američkog zrakoplovstva u napadu na Livno podatke crpimo iz narativnoga izvješća o operaciji broj 78, zapovjedništva 14. lovačke borbene skupine (*Fighter Group*).⁶⁸ Četrnaesta borbena skupina bila je smještena u zračnoj luci Triolo i bila je jedna od triju u sastavu 305. borbenog krila (sjedište Torremaggiore) i sve su isključivo koristile lovce P-38.⁶⁹ U sastavu 14. lovačke borbene skupine djelovale su tri eskadrile: 37., 48. i 49. i dijelovi tih eskadrila sudjelovali su u zračnim napadima na Livno i Knin i „na oportune ciljeve od Donjeg Vakufa

⁶⁵ http://www.historyofwar.org/air/units/SAAF/21_wwII.html, pristupljeno, 17. XI. 2018.

⁶⁶ Dobiveni dokumenti AFHSO nemaju arhivskih brojeva pa ćemo ih citirati prema naslovu, a u ovom slučaju to je: *Headquartes 14th Fighter Group (TE) APO 520, Narrative Mission report No. 86, Operations order No. 78, 37th, 48th and 49th squadrons, 29 May 1944.* Borbeno djelovanje lovaca P-38 na području Bihaća, Banja Luke i Knina spominje i Kronologija (Carter, Mueller, 1991).

⁶⁷ Lockheed P-38 Lightning je američki lovački dvomotorni jednosjed, dvotrupac, koji je mogao nositi i bombe ukupne težine do 1450 kilograma (Chant, 1977, 140-141; <https://www.14fg.org/>, pristupljeno 10. IX. 2018.).

⁶⁵ Korespondencija je vođena u ožujku 2009. Zahvaljujem arhivistu Williamu Holtonu na pomoći.

⁶⁶ Kao zanimljivost navodimo da je 16. eskadrila SAAF-a bombardirala 16. 10. 1944. Franjevački samostan u Tomislavgradu.

do Banja Luke⁷⁰. Četrdeset dva zrakoplova P-38s poletjela su iz zračne luke Triolo u 14.32 sata prema mjestu sastanka iznad Biograda, gdje su stigli u 15.50 sati. Dvanaest bombardera *Martin 187 Baltimore (A-30)* 21. bombarderske eskadrile SAAF-a iz Campomarina stiglo je pet minuta poslije. Tu su svi formirani na visini od 15 do 20 tisuća stopa (feeta)⁷¹ i podijeljeni u dvije skupine nastavili letjeti: jedna prema Kninu i druga prema Livnu i Donjem Vakufu. Dvanaest bombardera stiglo je iznad Livna u 16.20 sati i započelo s bombardiranjem. U trenutku bombardiranja letjeli su na visini od oko 20 tisuća stopa (oko 5.900 metara). Na povratku u bazu prateći lovci napustili su ih u 16.50 sati iznad otoka Brača. Pripadnik SAF-ove eskadrile kapetan Carlisle Te Water Pohl (Pretoria, 1914.) ostavio je pisano kratko svjedočanstvo o tom bombardiranju: *28. svibnja 1944., grad Livno, Jugoslavija. Izvrsno bombardiranje i bio je kaos u tom gradu!*⁷²

I zaista je u gradu vladalo kaotično stanje. Uz ruševine kuća ostali su krateri od bombi, a ponegdje i jame pune vode zbog prekinutih vodovodnih cijevi te iskidane električne i telefonske žice. Panika koja je sve više ovladavala građanstvom uzrokovala je napuštanje stanova i kuća, bez pokušaja da se osigura ili zaštiti imovina.⁷³ Livanjska bolnica nije imala dovoljno kvalificiranog zdravstvenog osoblja (poglavito liječnika), a ni smještajnih kapaciteta za prijam velikoga broja ranjenih.⁷⁴

⁷⁰ Američki povjesničar Kevin A. Mahoney u svojoj knjizi *Fifteenth Air Force against the Axis: Combat Missions over Europe during World War II.* (2013., str. 126) pogrešno navodi da je toga dana iz zračne luke Vincenzo u Italiji poletjelo 50 zrakoplova tipa P-38 Lightning iz 82. lovačke borbene skupine (Petnaeste zračne armije) i bombardiralo razne ciljeve u Kninu, Bihaću, Banjoj Luci i Livnu.

⁷¹ Jedna stopa (feet) odgovara veličini od 30,48 cm.

⁷² *28 May 1944, Livno Town, Yugoslavia. Excellent bombing & was there chaos in that town!* (https://www.dnw.co.uk/auction-archive/past-catalogues/lot.php?auction_id=461&lot_id=291084, pristupljeno, 17. XI. 2018. U nastojanju da o ovom događaju dobijemo više informacija kontaktiran je muzej južnoafričkog ratnog zrakoplovstva, ali do sada nije bilo odgovora na naše upite.

⁷³ Kazivanje Stipe Tadića (1897. – 1978.), Sulejmana Softića (1929.) Stele Sučić (1935.), Ankice Jurkić (1930.) i Mladena Sučića (1932.), svi iz Livna.

⁷⁴ Livanjsku bolnicu zapalili su partizani prilikom napuštanja Livna 1942. godine (Tadić, 2011, 11).

Dio ranjenika upućen je u mostarsku bolnicu, a stručno osoblje naknadno je ojačano dr. med. Šefikom Sadikovićem koji je iz Ljubuškog upućen u Livno.

Nakon što su bombarderi „završili posao“, grad je napalo 12 lovaca P-38s.⁷⁵ U izvještu o operaciji navedeno je: *Odlična koncentracija pogodaka kako u Kninu tako i u Livnu.*⁷⁶ U ovom dokumentu o operaciji vrlo važna je i konstatacija: *Napad na Livno izvršen je bez aktivnosti protuzračne artiljerije ili protunapada od strane borbenih zrakoplova.* Grad je, dakle, bio potpuno nebranjen. Zrakoplovi su se vratili u bazu oko 18.40 sati. Toga je dana u gradu bilo više poginulih i ranjenih nego što će ih biti sljedećega dana kada je na Livno izbačena veća količina ubitačnoga tereta. Presudan je bio faktor iznenadjenja.

O ovom bombardiranju u dnevnom izvještu Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 11. V. 1944. stoji: *Naknadno se doznaje da je prilikom napadaja na Livno 28. V. bačeno oko 500 bombi. Pored stambenih zgrada porušena je bolnica i vodovod. Poginulo je oko 40 građana.*⁷⁷

Kako su ovaj događaj doživjeli i opisali svjedoci vremena? Fra Bonifacije Vidović u

⁷⁵ Headquartes 14th Fighter Group (TE) APO 520, *Narative Mission report No. 86, Operations order No. 78, 37th, 48th and 49th squadrons, 29 May 1944.* Izvješće sadržava i većinu prezimena pilota zrakoplova P-38. koji su sudjelovali u ovoj operaciji. Kako izvješće ne daje podatke tko je konkretno od pilota dvanaest lovaca sudjelovao u akciji nad Livnom, donosimo popis svih koji se spominju u tom izvješću. Njihova imena našli smo na službenoj stranici 14. lovačke borbene skupine. Bili su to: George Walter, Leroy Strader, Sylvester Steffes, Lawrence Mars, Robert Miller, Franklin Krug, Hugh Bowers, Marvin Elston, Edmund Tindel, Flynt (svi iz 37. eskadrile), Franklin Robertson (zapovjednik ekadrile), William Tippett, Ronald Ashmead, Herold Yarwod, Frank Higdon, Dock Welch, Harold Thysell, Merie Van Wleet, George Church, Starbuck, Langley, Thornberry (svi iz 48. eskadrile), Wilson Oldhouser, Jack Lenox, John Lewis, Gunar Thorsen, John Cullen, Waren Semple, Louis Benne, Huston Musgrove (svi iz 49. eskadrile).

⁷⁶ Ovo bombardiranje Knina, kao ni bombardiranje koje se dogodilo sutradan, ne spominje se u najcjelovitijem djelu u hrvatskoj historiografiji o savezničkom bombardiranju autorice Marice Karakaš-Obradov (*Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb, 2008.).

⁷⁷ Hrvatski državni arhiv, Ministarstvo oružanih snaga NDH, kut. 487, Dnevno izvješće br. Ia 163/44.

spomenutu *Dnevniku* bombardiranje 28. svibnja opisuje ovim riječima:⁷⁸ *Na 28. V. (Duhovi) u 3 i pol sata iza podne došlo je oko 12 bombardera, izbacilo dosta bomba, ubilo je nekoliko čeljadi i zapalilo dosta kuća i otišli. U 4 i tri četvrti sata vratili su se - oko 14 aviona i strašno su rigali iz zraka vatru, ubijali čeljad i palili kuće.*⁷⁹

Nešto više podataka o zračnim bombardiranjima Livna 28. i 29. svibnja 1944. daje nam jedan rijedak povjesni izvor. Riječ je o dosad nepoznatoj i vrlo zanimljivoj pjesmi – *Pjesmi iz Livna* – ispjevanoj kratkim stihom, pretežito u desetercu, koju je „sastavio“ Jozo Desić u Livnu 25. kolovoza 1944.⁸⁰ O bombardiranju Livna 28. svibnja 1944. pjesma donosi nekoliko zanimljivih faktografskih podataka. Među njima je i podatak da su lokalne civilne i vojne vlasti neposredno uoči bombardiranja raspolažale informacijom o onom što će uslijediti. Pjesnik spominje ophodnje koje su rastjerivale građane s ulica i opisuje paniku koja je zavladala u gradu i prije pojave prvih zrakoplova. Nad gradom se najprije pojavilo šest lovačkih zrakoplova „dvotrupaca“ (P-38) koji nisu borbeno djelovali.⁸¹ Nakon toga odletjeli su u smjeru Korićine (Glamoča), gdje su bez uspjeha napali postrojbe njemačke vojske.⁸² Pjesma otkriva da se nakon njihova odlaska prema Kamešnici

⁷⁸ Barun, 2014, 399.

⁷⁹ Usporedba s arhivskim izvorima otkriva manju nepreciznost u satnici događaja.

⁸⁰ U vrijeme bombardiranja autor pjesme bio je na službi u Livnu (kazivanje Stipe Tadića). Osim što znamo da nije Livnjak, ostali biografski podaci ostali su nam nepoznati. Stilski se pjesma (spjev) naslanja na tradiciju usmene folklorne epike s primjesama baladnoga tragizma. Autor ovoga rada posjeduje presliku rukopisa.

⁸¹ U gradu se pričalo da bi Livno moglo biti bombardirano, ali se olako vjerovalo da se to ne će dogoditi nedjeljom i blagdanom. Prvi prelet lovaca P-38 i njihovo nedjelovanje dodatno je ohrabrilo građane i kod većine stvorilo uvjerenje da ne će biti bombardiranja. Zbog toga pjesnik govori o inozemnim varalicama i prevari (Kazivanje Stipe Tadića /1897.-1978./, Ankice Jurkić /1930./, Mladena Sučića /1932./, fra Bogdana Jolića /1934./, Stele Sučić /1935./ i Sulejmana Softića /1929./, svi iz Livna).

⁸² Na predjelu planinskoga prijevoja Korićina, na cesti Livno – Glamčić bili su pripadnici njemačkog izviđačkog bataljuna 369. pješadijske legionarske divizije u sklopu operacije *Rösselsprung*.

(Sinju) pojavilo trinaest bombardera koji su bombardirali grad.⁸³ Iz pjesme saznajemo da je bilo 160 civilnih žrtava, od kojih je najveći broj stradao u kavanama i gostionicama. U bombardiranju je poginulo i pet vojnika. Nakon završene akcije bombardera pojedinačne ciljeve u gradu napalo je 12 lovaca. Tom prilikom uništen je i jedan zrakoplov sanitetske službe NDH.⁸⁴ U pjesmi se spominje i zbrinjavanje velikoga broja ranjenika i pokapanje poginulih, što je bila zadaća *Narodne zaštite*.⁸⁵

Bombardiranje Livna 29. svibnja 1944.

131

Mada su rezultati zračnih napada 28. svibnja bili odlični, zapovjedništvo 15. zračne armije isplaniralo je istoga dana novu veliku operaciju bombardiranja Livna, koja je uključivala brojne ciljeve na području Jugoslavije i Austrije. Operacija je planirana za 29. svibnja, a među

⁸³ Primarni arhivski izvor i Vidovićev *Dnevnik*, kao što je već spomenuto, otkrivaju da je bilo 12 bombardera.

⁸⁴ Bio je prizemljen na lokaciji Matin pod. Američki piloti su ga uočili, mitraljirali i zapalili (Kazivanje Mladena Sučića /r. 1932./, iz Livna).

⁸⁵ Na području NDH umjesto civilne zaštite djelovala je u istoj funkciji Narodna zaštita (dalje NZ). NZ je bila neborbeni sektor, ali za razliku od civilne zaštite služenje u njoj nije bilo dragovoljno. Narodna je zaštita brinula za „sprječavanje i odstranjivanje svih neposrednih i posrednih opasnosti, ratnih i prirodnih nedaća i nesreća, te uklanjanje njihovih štetnih posljedica za narodni život, gospodarstvo i promet na cjelokupnom području Nezavisne Države Hrvatske“ (Zakonska odredba o osnutku Narodne zaštite NDH od 15. srpnja 1941.). Usklađivala je rad vatrogasne, tehničke, kemijske, zdravstvene i veterinarske službe te nadzirala pripreme za evakuaciju, provedbu zamračenja, izgradnju i uređenje skloništa i proizvodnju, uvoz, prodaju i uporabu zaštitnih sredstava. Cjelokupno područje NDH bilo je podijeljeno na tri narodno-zaštitna područja. Livno je pripadalo trećem području u kojem su bile velike župe Pliva i Rama. Unutar NZ djelovala je i služba opreza koja je bila zadužena prenositi opažanja zrakoplovne dojavne službe o mogućim preletima i napadima zrakoplova te označavati početak i prestanak zračne opasnosti. Postaja službe opreza u Livnu bila je smještena u gradskoj pošti i dobivala obavijesti preko telefonske mreže ili telegrafski. U tim teškim i tjeskobnim danima rata građanstvu su djelotvorno pomagale postrojbe i službe Narodne zaštite (O Narodnoj zaštiti vidi više u: N. Barić, 2003.).

Sl. 6. Početak Obrtničke ulice (do Trga branitelja Livna),
Livno, lipnja 1944.

različitim ciljevima bombardiranja opet je bilo Livno. Bombardiranje Livna 29. svibnja 1944. spominje se u svim službenim izvješćima, najčešće uz pogrešnu konstataciju kako je to jedino bombardiranje Livna tijekom Drugoga svjetskoga rata. To je dotad bila najveća operacija bombardiranja koju je poduzela 15. zračna armija, u kojoj je sudjelovalo 829 zrakoplova (B-17 i B-24). Toga dana bombardirane su tvornice zrakoplova u Wollesdorfu, Wiener-Neustadu i Atzgersdorfu (Austrija), neki neprijateljski logistički centri i postrojbe u Livnu i još nekim gradovima na području NDH.

Bombardiranje Livna planirano je u zapovjedništвima 49., 55. i 304. bombarderskog krila (winga) 15. zrakoplovne armije. To potvrđuju i tri dokumenta AFHSO.⁸⁶ Prema dokumentu 49. bombarderskog krila planirano je

da se 29. svibnja bombardira tvornica zrakoplova u Austriji ili alternativni ciljevi.⁸⁷ Planom je obuhvaćeno bombardiranje Bihaća, Prijedora, Bosanske Krupe i Bosanskog Novog u jutarnjim satima te Livna, Banje Luke,⁸⁸ Knina i Mrkonjić Grada u popodnevnim satima. Za Livno i ostale navedene ciljeve na području NDH Davis navodi da su bombardirani na zahtjev partizana (*R: city-area bombing requested by friendly ground forces or partisans*),⁸⁹ a bombardiranja svrstava u taktička bombardiranja (*TT- tactical targets*) iako ih je izvelo strateško zrakoplovstvo. Većina bombardiranja gradova Jugoslavije u razdoblju od svibnja do rujna 1944. izvedena su na zahtjev partizanskog vrhovništva.⁹⁰

⁸⁶ Istaknuta su tri alternativna cilja: središte Beča, Graz-Thalerhof i Zagreb. Upravo zbog činjenice da su nerijetko bombardirani alternativno određeni ciljevi, teško je o tim bombardiranjima pronaći dokumente.

⁸⁷ Do sada o bombardiranju spomenutih gradova postoje samo jedan rad (Zoran Mačkić, *Vazdušna bombardovanja Banjaluke u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Glasnik Udrženja arhivskih radnika Republike Srpske, br. 3, Banjaluka, 2011.).

⁸⁸ R: bombardiranje gradskog područja koje traže prijateljske kopnene snage ili partizani.

⁸⁹ Craven, Cate, 1951, 510-511.

⁸⁶ Headquarters 49th Bombardment wing , APO 520, US ARMY, 28. May 1944, Operations order number 59, Headquarters 304th Bombardment wing, APO 520, US ARMY, 28. May 1944 Operation order number 142, Headquarters 55th Bombardment wing, APO 520, US ARMY, 28. May 1944 Operation order number 77 (zbog izmjena u planu opozvana je planirana operacija br. 76); Carter, Mueller, 1991.

Plan bombardiranja 55. bombarderskog krila uključuje bombardiranje ciljeva u Austriji i Jugoslaviji, u kojem će zajednički sudjelovati eskadrile 5., 47., 49., 55. i 304. bombarderskog krila uz pratinju lovaca iz 305. i 306. lovačko-borbene skupine sa zrakoplovima P-38 i P-51 mustang. Dokument zapovjedništva 304. bombarderskog krila⁹¹ sadržava samo podatke o bombardiranju gradova na području Jugoslavije s tim da je umjesto Mrkonjić Grada planirano bombardiranje Drvara. Određeno je da Livno bombardira 459. bombarderska skupina, čija je baza bila u malom talijanskom mjestu Giulia (Giulia Airfield).⁹²

Dana 29. svibnja 1944., u vremenu od 13.50 do 14.05 sati, 147 bombardera B-24 Liberator poletjelo je iz zračnih baza San Giovanni, Stornara i Giulia bombardirati „koncentraciju neprijateljskih postrojbi“ u Kninu (454th BG), Banjoj Luci (455th BG), Drvaru (456th BG) i Livnu (459th BG). Bombarderi su bili podijeljeni u dva borbena krila (1. krilo činili

⁹¹ Ovo krilo 15. zrakoplovne armije aktivirano je krajem prosinca 1943. u zračnoj bazi Cerignola u Italiji. U svome sastavu imalo je četiri bombarderske skupine: 454., 455., 456. i 459. (sve su isključivo koristile teške bombardere B-24 Liberator), koje su bile smještene u različitim bazama Foggia Airfield Complexa u Apuliji. Zapovjednik krila u vrijeme bombardiranja Livna bio je brigadni general Fay R. Upthegrove. Glavna misija 304. bombarderske skupine bila je strateško bombardiranje neprijateljskih ciljeva (sila Osovine): luka, transportnih središta, ranžirnih postaja, rafinerija, mostova, industrijskih područja, neprijateljskih trupa na području Italije, Austrije, Njemačke, Čehoslovačke, Madarske, Rumunjske, Grčke i Jugoslavije (*Air Force Combat Units of World War*, izdanje Maurer Maurer, Office of Air Force History Washington, D.C. 1983., 416-417; http://www.15thaf.org/304th_BW/, pristupljeno 4. XI. 2018.).

⁹² Jednu od četiri bombarderske skupine 304. krila činila je i 459. bombarderska skupina. U svom sastavu imala je četiri eskadrile (skvadrona): 756., 757., 758. i 759. Formirana je u srpnju 1943. u SAD-u, a nakon polugodišnje obuke stigla je u Italiju u veljači 1944. Borbeno je počela djelovati na europskom ratištu u ožujku 1944. godine. Zapovjednik skupine u vrijeme bombardiranja Livna bio je pukovnik Marden M. Munn (*Air Force Combat Units of World War*, izdanje Maurer Maurer, Office of Air Force History Washington, D.C. 1983., 334-335; http://www.historyofwar.org/air/units/USAAF/459th_Bombardment_Group.html, pristupljeno 4. XI. 2018.).

su bombarderi 455. i 456., a 2. krilo bombarderi 459. i 454. bombarderske skupine). Ukupno su 29. svibnja u bombardiranju osam spomenutih gradova ostvarena 293 polijetanja i bačena 551 tona bombi.

U 14.05 sati 41 teški bombarder B-24⁹³ iz svih četiriju eskadrila 459. bombarderske skupine poletio je iz zračne luke Giulia, u pratinji šest lovaca P-38, sa zadatkom bombardiranja Livna. U akciji je sudjelovalo oko 420 članova zrakoplovnih posada. Ista zračna postrojba već je toga dana odradila „jutarnju smjenu“ bombardirajući Prijedor. Vođa operacije br. 48 bio je potpukovnik Harrison R. Christy, zapovjednik 756. eskadrile bombardera. Svi ciljevi bombardiranja određeni su sustavom koordinata zemljopisne širine i dužine (Livno, 43°50'N i 17°00'E). Ukupno je svim bombarderima dano na raspolaganje 1605 GP bombi, svaka težine 100 libri (funta), što je iznosilo 80.250 kilograma (oko 80 tona).⁹⁴ Svaki od bombardera nosio je teret od prosječno dvije tone. Riječ je o tzv. općoj bombi⁹⁵ koja je bila vrlo učinkovita u borbi protiv neprijateljskih postrojbi, zgrada i vozila. Prava sreća za grad i ljude bila je relativno mala težina bombi. Od navedene količine na Livno nije izbačeno 15 bombi zbog kvara uređaja za izbacivanje bombi. Te su bombe dva bombardera na povratku u bazu izbacila u Jadransko more. Službenici Razdjela rizničke straže u Hanu (Sinj) primijetili su 29. svibnja u 16 sati skupinu od

⁹³ Iako manje slavan od drugog teškog bombardera iste kategorije, Boeing B-17 Flying Fortress („Leteća tvrđava“), Consolidated B-24 Liberator bio je po mnogo čemu bolji zrakoplov. Glavne su mu prednosti bile izvanredno veliki dolet, velika brzina i izvrsne performanse na velikim visinama. Zajedno s B-17 bio je okosnica američke strateške kampanje bombardiranja na europskom ratištu (Chant, 1977, 122-123).

⁹⁴ Od svih osam gradova koji su bombardirani toga dana (svi bombama od 100lb) na Livno je izbačen najveći broj bombi. U dokumentima preračun jedne libre (funte) iznosio je 500 grama. U literaturi i na internetskim stranicama pretežito se iznosi Davisov pogrešan podatak o 83,2 tone bombi.

⁹⁵ General Purpose Bombs, 1 second nose, 025 second tail fuse bombs.

Sl. 7. B-24 Liberator u akciji bombardiranja⁹⁶

47 engleskih zrakoplova⁹⁷ koji su došli s južne strane i odletjeli u smjeru Livna. Prema njihovu izvješću kod Bilobrkovih Knježica izbacili su pet lakih bombi na stoku koja je bila na ispaši. Ranjen je pastir i ozlijedeno nekoliko grla stoke. Zrakoplovi su odletjeli prema Livnu. Nakon kratka vremena čule su se jake detonacije bombardiranja Livna.⁹⁸

Brzina zrakoplova bila je 160 mph (oko 257 km/h). Zrakoplovi su letjeli na visini između 14.600 i 15.700 stopa, odnosno prosječno oko 15.000 stopa (4.572 metra) i s te su visine bombardirali Livno.⁹⁹ Vrijeme je bilo

Sl. 8. Livno snimljeno iz jednog od zrakoplova neposredno prije bombardiranja¹⁰⁰

vedro (oblačnost 3/10), vidljivost izvrsna.¹⁰¹ Bombardiranje Livna započelo je u 16.13 i

⁹⁶ Fotografija preuzeta s internetske stranice: <https://www.google.com/search?q=avion+b+24+liberator&tbo>, pristupljeno 11. XII. 2018.

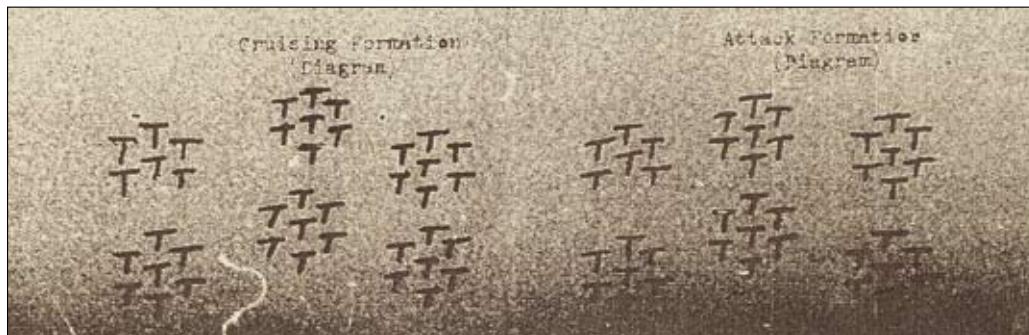
⁹⁷ Nepotrebna i pogrešna pretpostavka o pripadnosti zrakoplova. U svezi s tim ostala je zapamćena istinita anegdota da je na pitanje jednog od građana: „Čiji su ono avioni?”, drugi odgovorio: „Ne znam čiji su avioni, ali su bombe naše.”

⁹⁸ Hrvatski državni arhiv, Glavno nadzorništvo rizničke straže NDH, kut. 35, 7640/44.

⁹⁹ Najčešća prosječna visina s koje se bombardiralo bila je između 19 i 21 tisuću stopa. To je ovisilo o postojanju protuzračne obrane. Kako su se prethodnog dana uvjerili da Livno nema protuzračnu obranu, visina leta bila je ispod prosječne.

¹⁰⁰ Iznad fotografije je tekst: *459. bombarderska skupina, 48. misija, 29. 5. 1944., Livno, Jugoslavija, trupe.* Prema izvješćima snimljeno je dvadesetak fotografija, ali ih do završetka ovoga rada nismo uspjeli pribaviti.

¹⁰¹ *Clear visibility unlimited.*

Sl. 9. Dijagram formacije zrakoplova B-24 u letu i prilikom bombardiranja Livna¹⁰²

trajalo je do 16.15 sati.¹⁰³ Zrakoplovi su se koridorom preko Imotskog vratili u bazu Giulia u 17.27 sati. Nije bilo izgubljenih ni oštećenih zrakoplova. Izostala je svaka protuzračna obrana, a u zraku nije bilo neprijateljskih zrakoplova. Zapovjedništvo je bombardiranje ocijenilo odličnim: *Odlična shema izbačenih bombi koje su prekrale cijeli grad, s tim da je najveća koncentracija bila na jugozapadnom dijelu.* U drugom izvješću navedeno je: *Gusta koncentracija izbačenih bombi u zapadnoj polovici grada s jednim nizom preko sjevernog dijela. Teška i ozbiljna oštećenja procjenjuju se na 60% izgrađena područja. Izrađena je shema terena na koji su pale bombe.*¹⁰⁴

Poručnik Lester Hale (1924. – 2011.), pripadnik 756. eskadrile u sastavu 459. bombarderske skupine, kao član posade jednog od bombardera (*Fighting Mudcat*) ostavio je dragocjeno svjedočanstvo o bombardiranju Livna.¹⁰⁵ Ta je posada 29.

¹⁰² AFSHO, *Briefing Sheet 459th (H) group od 29. 5. 1944.*

¹⁰³ Zanimljivo je da u dokumentima koji se odnose na isti dogadjaj postoje određene razlike. Tako je izvješće zapovjedništva 459. bombarderske skupine navedeno da je bombardiranje trajalo 300 sekunda (*459th Bomb Group, Attack Sheet, 29. 5. 1944. - AFHSO*).

¹⁰⁴ Dakle, osim što je u svim američkim dokumentima kao cilj (meta) naveden grad (*Target: Livno*), iz izvješća je vidljivo da se isključivo spominje razaranje grada, a ne uništenje neprijateljskih postrojba ili nekih strateških objekata kojih u Livnu nije ni bilo (*Air Force Historical Studies Office, Briefing Sheet 459th (H) group od 29. 5. 1944; Confirming Mission report, No. 48., Statistical summary*).

¹⁰⁵ Lester Hale, *Nose – Gunner Diary. The Combat Mission Diary of a B-24 Nose Gunner in World War II*, 17 (http://www.scribd.com/doc/17665553/Lester-Hale_pristupljeno_24.IX.2018.).

svibnja 1944. u jutarnjim satima sudjelovala u bombardiranju Prijedora, a u popodnevnim Livna. O bombardiranju Prijedora Hale je zabilježio: *Danas smo pomogli maršalu Titu bombardiranjem njemačkih postrojbi. Udarci na metu bili su vrlo dobri.*

O bombardiranju Livna ostavio je ovaj zapis: *33. borbena misija: 29. svibnja 1944. Polijetanje: 13:30, slijetanje: 16:15. Bombe: za rušenje, 100 funti. Meta: Livina (!), Jugoslavija. Bilo jeisto kao i u jutarnjoj misiji. Bez flakova, (protuzračne obrane, op.a.) bez neprijateljskih lovaca. Opustio sam se ovaj dan. Bio sam u nosu zrakoplova¹⁰⁶ i sve što sam činio bilo je sjediti i gledati.¹⁰⁷*

Hale je donio i popis svih članova posade tog bombardera i njihove dužnosti: John E. Dabbert, pilot, Woodrow W. Williams, kopilot, Frank B. Crawford, navigator, Milton J. Grosenbach, bombardirer, Rober H. Redfield, inženjer, Frank V. Morgese, radiooperator, Arthur R. Strickland pomoćnik inženjera, George W. Crockford, pomoćnik radiooperatera, Corvin B. Verdier, mitraljezac i Lester Hale, mitraljezac.

Koncem svibnja i početkom lipnja 1944. i američki tisak objavljuvao je vijesti o djelovanju savezničkog zrakoplovstva i bombardiranju

¹⁰⁶ Bombardirer B-24 imao je u sastavu posade 4-5 mitraljezaca za samoobranu od napada neprijateljskih zrakoplova. Hale je bio mitraljezac u nosu zrakoplova. U operaciji bombardiranja Livna bila su samo dva mitraljesca jer je procjena bila da neće biti nikakve ugroze za zrakoplov.

¹⁰⁷ Broj misije je iz redoslijeda u Dnevniku i odnosi se na broj misija u kojima je Hale osobno sudjelovao. Hale pogrešno navodi vrijeme polijetanja i slijetanja, a umjesto Livno piše „Livina“. Kao sudionik u bombardiranju potvrđuje da nije bilo djelovanja protuzračne obrane, a ni susreta s neprijateljskim zrakoplovima.

Sl. 10. Posada i zrakoplov B-24 (*Fighting Mudcat*) koji su bombardirali Livno.
Lester Hale drugi slijeva u donjem redu
(Giulia, Italija, 1944.)

gradova u zapadnoj Bosni, a među njima i Livna. U najvećem broju objava radilo se o preradi vijesti agencije *Associated Press* od 29. svibnja 1944., s novinskim naslovima: *Američki teški bombarderi pomažu Titovim partizanima, ili Petnaesta zračna armija daje Titu snažnu podršku*. U člancima se posebno isticalo da je tim bombardiranjima dana dotad najveća izravna saveznička potpora partizanima.¹⁰⁸

Fra Bonifacije Vidović bombardiranje Livna 29. svibnja opisuje ovim riječima:

Sutradan, ponedjeljak u 4 sata i pol, došlo je 42 bombardera¹⁰⁹ izbacilo oko hiljadu bombi,

srušilo sve kuće po sridi (sredini, središtu, op.a.) grada, ubilo mnogo čeljadi. Sad je Livno samo jedna ruševina, strahovito izgleda, rupe od bombi na sve strane. Svijet jadni izišao iz varoša i otišao u sela, jer ne smije više nitko unutra, bojeći se novog napadaja. Bačeno je preko hiljadu bomba, a imade ih koje još nisu eksplodirale, Srušeno je daleko preko stotinu kuća i izrovalo strašno grad. Električnu mrežu istrgalo i vodovod pokvarilo, pa sad i ne funkcioniра. Računaju, da je preko stotina osoba ubijeno na mrtvo, od toga katolika oko 40, a muslimana oko 150, a ranjenim se ni broja ne zna.¹¹⁰

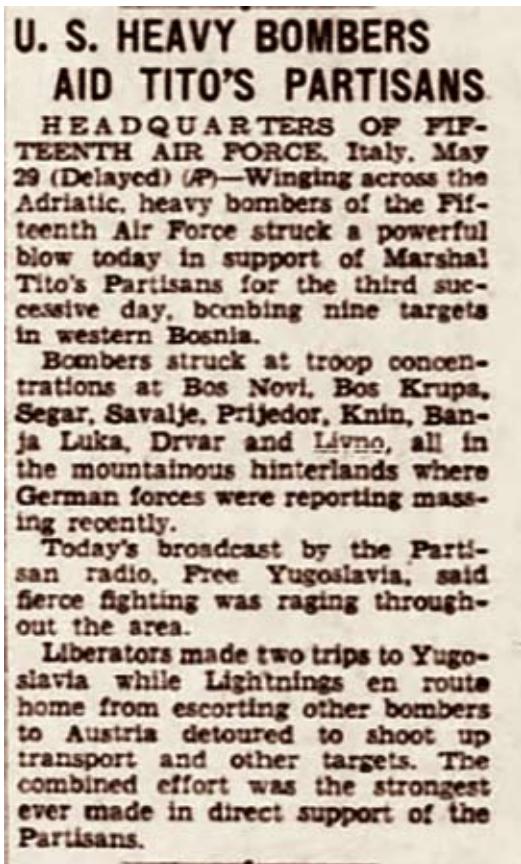
O tome što se događalo prilikom bombardiranja 29. svibnja svjedoči i već spominjana *Pjesma iz Livna* Jozе Desića. Dio pjesme koji se odnosi na drugi dan bombardiranja sadržava digresije izvan glavnog tijeka radnje (događaja) i sadržava manje faktografskih podataka. Tako saznajemo da su prve bombe pale već kod Gubera (oko 3 km jugozapadno od Livna).¹¹¹

¹⁰⁸ *The Palm Beach Post*, West Palm Beach (Florida), br. 94, 31. 5. 1944.; *Sioux City Journal*, Sioux City (Iowa), 31. 5. 1944.

¹⁰⁹ Začudujući je da je broj bombardera naveden skoro sa stopostotnom točnošću (bilo ih je 41). U vremenu čestih bombardiranja gradova zanimljivo priopćenje splitske Alarmne službe Narodne zaštite objavilo je *Novo doba* (br. 37, Split, 10.12.1943.), u kojem se navode postupci koji se za vrijeme uzbune i bombardiranja ne smiju činiti. Između ostalog savjetuje se građanima da se „ne smije čekati gledajući nebo kad se približavaju avioni“. U tom kontekstu, kada je grmjelo i tutnjalo, kada su ljudi ginuli, a zgrade se rušile, kada je vladao opći metež, zaista je bila hrabrost brojiti zrakoplove umjesto potražiti kakvotakvo sklonište.

¹¹⁰ Barun, 2014, 399. Pretpostavljamo da navedene brojke predstavljaju zbroj svih žrtava u oba dana bombardiranja. Na to ukazuje i matica umrlih župe Livno (1938. – 1946.).

¹¹¹ Dugo poslije rata na području između Dubočice i Hasina vrila bili su vidljivi krateri od bombardiranja.

Sl. 11. Vijest o bombardiranju Livna u američkim novinama¹¹²

Autor posebno naglašava razaranje zgrade Kotara (tada najveće zgrade u gradu u kojoj su bile smještene kotarske upravne službe), koja je pogodena sa sedam bombi, potpuno uništenje hotela na obali Bistrice, oštećenje spomenika kralja Tomislava, razaranje mlinova na Bistrici i uništenje brojnih stambenih zgrada. U pjesmi se autor dotiče i opisa prirodnih skloništa i panike koja je vladala među stanovništvom koje se sklonilo **u pećine** Dumana na izvoru rijeke Bistrice.¹¹³

¹¹² *Wilmington Morning News*, br. 130, Wilmington (North Carolina), 31. 5. 1944.

¹¹³ Građani iz Gornjeg Grada, Begluka i Prikorike, čije su kuće građevinski bile još lošije od onih u Donjem Gradu, sklanjali su se u dumanskim pećinama. Prema onodobnim graditeljskim standardima međukatne i tavanske konstrukcije bile su drvene tako da kuće nisu mogle poslužiti kao skloništa. Splitski dnevni list *Novo doba* već je u travnju 1941. apelirao na građane i vlasti da se pristupi izgradnji skloništa od napadaja iz zraka

U oskudnim domaćim izvorima posebno je dragocjeno pismo Nikole Tomića (1894. – 1946.) iz Livna koji svjedoči o tom događaju:

*U nas je bilo veliko bombardiranje i to na Duhove i Duhovski ponedeljak, a prije dva dana je mitraljirano i 2 auta su zapalili i jedna je muslimanka poginula. U ponedeljak su dainičine obe kuće srušene, nešto smo kutarisali a drugo je sve razbijeno. Od Općine (na Žitarnici, op.a) dolje sve su srušene, ako nisu srušene jesu svi krovovi razbijeni. U našem sokaku (dio grada oko Jurkića kule, op.a) Markovićeva, Kaića (Samserovkina), Franića, Anke Tustonjić gdje je Vrebac stanovao. Unedjelu je bilo 13 bombardera a u ponedeljak je bilo 42 aviona da nisi od huke mogla ništa čuti. U Ružičinoj kafani su poginuli: Jozo Trboglav, Stipo Bagarić, Stipo Perković, Jozo Konta, Jozo Dolić - Dordonja – je teško ranjen i umro poslije dva dana. Ljuba Konta i kći Mira u kući svojoj, Katica Lijović i kći Tona u svojoj kući, Luca Bagarić bježeći, a ima još puno muslimana samo znamo za Zulkinu Suphu. I Bajušinu kuću je do temelja srušilo. Još se ništa nije počelo raditi jer se krijemo od aviona i bježimo po selima.*¹¹⁴

Američka kronologija zračnih borbi u Drugome svjetskome ratu spominje djelovanje savezničkih lovaca P-38 i P-51 30. svibnja 1944. uz cestu Karlovac – Livno.¹¹⁵ Vidović u svom *Dnevniku* piše da je nakon bombardiranja gotovo svaki drugi dan „po više nas stotina aviona pohađalo“. Srećom bili su to samo preleti na sjever i istok, izjutra i noću. U noći oko 11.30 sati 14. srpnja 1944., uz strašnu grmljavinu u niskome letu, naišlo je mnogo zrakoplova koji

(br. 99, 10. 4. 1941.). NDH 13. 6. 1942. donosi naredbu o izgradnji skloništa, privremenih skloništa i zaklona za zaštitu od napadaja iz zraka (*Zakoni, zakonske odredbe i naredbe it.d.*, Knjiga XX., svezak 191.-200., Zagreb, 1942.). U središtu grada (iznad Trga kralja Tomislava) jedino su Pero Tadić i Ivo Marković Lisica izgradili skloništa za svoje obitelji i susjede, ali je prilikom bombardiranja upravo u skloništu Pere Tadića poginulo nekoliko osoba (kazivanje Vere Popović /1933./ i Stele Sučić /1935./).

¹¹⁴ *Wilmington Morning News*, br. 130, Wilmington (North Carolina), 31. 5. 1944.

¹¹⁵ Carter, Mueller, 1991; www.milhist.net/USAAF.

Sl.12. Neeksplođirana GP bomba 100 lb pronađena kod Trga kralja Tomislava u Livnu, 1979. godine

su ispaljivali rakete.¹¹⁶ Vidović dalje piše: „Mi u smrtnom strahu bili, bježali u sklonište i čekali sa strepnjom kad će početi bacati bombe. Srećom nisu bacili ni jedne. Osim bombaša često dolaze lovci, koji vrebaju na kamione, skupine ljudi, osobito na vojsku“¹¹⁷ Livno će 10. listopada 1944. definitivno zauzeti partizani i nakon toga dana u livanjskome kraju više nije bilo borbenoga djelovanja savezničkoga ratnoga zrakoplovstva.

Civilne žrtve i materijalne štete

Znanstvenici su utvrdili da je velikim savezničkim bombardiranjem u Drugome svjetskome ratu oštećena atmosfera i poslani udarni valovi do ruba svemira. Bombardiranja su oslabila ionizirani gornji sloj atmosfere, ionosferu, koja se nalazi na visini od 50 do

600 kilometara.¹¹⁸ Na Livno je 28. i 29. svibnja 1944. palo oko 2.000 bombi. Premda pouzdano ne znamo koje su težine bile avionske bombe korištene prvoga dana bombardiranja (oko 500 bombi koje nisu mogle biti lakše od 100 libri) pretpostavljamo da je ukupna težina izbačenih bombi u oba dana iznosila oko 100.000 kilograma (100 tona).¹¹⁹ Livno je prema zadnjem popisu stanovništva prije Drugoga svjetskoga rata (popis proveden 1931.) imalo 4.327 stanovnika.¹²⁰ Proistječe da je prosječno „po glavi“ Livnjaka palo čak 23,1 kilograma bombi.

¹¹⁶ <https://hr.sott.net/article/19957-Saveznickim-bombardiranjem-u-II-Svjetskom-ratu-ostecena-jed-atosfera-i-poslani-su-udarni-valovi-do-ruba-svemira>.

¹¹⁷ Američki dokumenti (pogledati podrubnicu br. 86) potvrđuju da je drugog dana bombardiranja težina bombi iznosila oko 80 tona. Procjenjujemo da je prvoga dana bombardiranja upotrijebljeno oko 20 tona bombi. Veličina kratera na periferiji grada stvorenih bombardiranjem, koji su se dugo poslije rata mogli vidjeti i kojih se i autor sjeća, upućuje da su prvog dana vrlo vjerojatno upotrijebljene bombe veće težine nego drugog dana bombardiranja. Zbog toga smatramo da je naša procjena dosta realna.

¹¹⁸ Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. I., Beograd, 1937., 81.

¹¹⁶ Petnaestog srpnja 600 američkih zrakoplova bombardiralo je četiri rafinerije u rumunjskom Ploestiju pa je opravdano pretpostaviti da se prelet može povezati s ovim događajem (Carter, Mueller, 1991.).

¹¹⁷ Barun, 2014, 399.

Sl. 13. Mutimirova ulica. Desno, srušena „Ružičina kavana“ u kojoj su
28. V. 1944. poginule četiri osobe,
Livno, lipnja 1944.

Kada bi se uzela u obzir samo površina grada koja je više bombardirana (zapadni dijelovi), rezultati izračuna zvučali bi još strašnije. Ne znamo pouzdano je li bombardiranjem Livna oštećena ionosfera, ali znamo za velike ljudske gubitke i materijalna razaranja.

Gusto raspoređene stare građevine rušile su se od detonacija i udarnih valova i bez izravnih pogodaka.¹²¹ Velik dio posla nakon toga obavila je i vatra, a ponešto se srušilo prilikom raščićavanja.

¹²¹ Zračni udarni val je najveći uzrok oštećenja prilikom eksplozije. Brzina udarnog vala i tlak zraka koji nastaje prilikom eksplozije znatno su veći od prirodnih razornih pojava. Primjerice, brzina uragana kreće se oko 200 km/h, uz relativno niski tlak zraka od 1,72 kilopaskala, dok smrtonosni zračni udarni val izazvan eksplozijom bombi može dosegnuti brzinu od 1500 km/h uz vrlo visok tlak zračnog udara, čak i do 700 kPa u urbanim okružjima. Udarni valovi prouzročeni bombardiranjem u Livnu rušili su kuće slabije konstrukcije, a na kvalitetnijim gradnjama izbijali vrata i prozore, oštećivali krovove (vidljivo na fotografijama). Djelovanjem akceleracije/deceleracije znalo se događati da ljudi izloženi „zračnom vjetru“ lete kroz zrak desetke metara. Jedno takvo iskustvo preživio je bez ozbiljnijih ozljeda građanin Luka Kutleša (kazivanje Stele Sučić autoru).

U *Hronologiji narodnooslobodilačkog rata* za 28. svibnja 1944. navedeno je da je toga dana i sutradan oko 40 savezničkih zrakoplova bombardiralo Livno s 300 bombi većega kalibra. Poginule su 74 osobe, a ranjeno je 60 osoba, od toga tri neprijateljska vojnika.¹²² Dakle, prema izvoru NOVJ-a i POJ-a uopće nije bilo poginulih neprijateljskih vojnika. Ako u velikoj „koncentraciji neprijateljskih trupa“ nije bilo poginulih vojnika, tada se mora postaviti pitanje što su i koga su onda Saveznici bombardirali. Odgovor su već dali prezentirani dokumenti u kojima jasno piše da je meta bila Livno.¹²³

¹²² *Hronologija narodnooslobodilačkog rata*, 1964, 756.

¹²³ Teška bombardiranja hrvatskih gradova potkraj 1943. i početkom 1944. kritizirao je 28. veljače 1944. Alojzije Stepinac istaknuvši da diže „glas najgoričenijeg protesta i osude onih, koji, ne žacajući se ni pred kojim sredstvom, bez ikakva obzira i osjećaja, uništavaju životni organizam hrvatskoga naroda“. Štoviše, Stepinac se 7. ožujka iste godine pismom obratio Francisu D'Arcyju Godolphinu Osborneu, veleposlaniku Velike Britanije pri Sv. Stolici, u kojemu navodi da je tragična situacija hrvatskoga naroda otežana „po učestalim angloameričkim zračnim bombardiranjima hrvatskih gradova u Dalmaciji, Bosni, Hercegovini“ i tvrdi da se bez pretjerivanja može kazati

Vidović u *Dnevniku* iznosi podatak da je ubijeno više od stotinu osoba, od toga oko 40 katolika i oko 150 muslimana. Za ranjene navodi „da im se ni broja ne zna“.¹²⁴ Desić u svojoj *Pjesmi iz Livna* spominje 160 žrtava i to samo u prvom danu bombardiranja. Izdvaja i podatak o pet poginulih vojnika.¹²⁵ U većem citiranu dnevnome izvješću Operativnog odjela Ministarstva oružanih snaga NDH od 11. lipnja 1944. navedeno je da je prvoga dana poginulo 40 osoba.¹²⁶

Ono što danas nazivamo kolateralnom štetom i žrtvama, u poslijeratnoj jugoslavenskoj historiografiji nerado se spominjalo i sustavno istraživalo. Nakon Drugoga svjetskoga rata u Jugoslaviji su provedena tri popisa žrtava rata (1947., 1950. i 1964. godine). U tim popisima broj se žrtava savezničkoga bombardiranja smanjivao kako se povećavao vremenski odmak od svršetka rata. Prema posljednjem od tih popisa broj poginulih od bombardiranja u cijeloj Jugoslaviji sveden je na 1.721 osobu, a u Bosni i Hercegovini na svega 316, što je višestruko manji broj od stvarnog. Ratne štete i žrtve bombardiranja prebacivane su u kategoriju stradanja od fašističkoga terora kako bi se mogla naplatiti što veća odšteta od SR Njemačke.¹²⁷

Istražujući dostupne izvore, došli smo do podataka o određenom broju stradalih civilnih žrtava u bombardiranju Livna u Drugome svjetskome ratu. Zbog velikog vremenskog odmaka od tih događaja posve je jasno da će broj nespomenutih biti veći od broja spomenutih. U nastavku donosimo imena poginulih i

„da nijedan narod za vrijeme ovoga rata nije tako nemilosrdno pogoden kao nesretni hrvatski narod“ čija su „sela pretvorena u pepeo, gradovi razoreni u većem dijelu po njemačkoj avijaciji, ali posebno po destruktivnoj akciji savezničke avijacije.“ Tijek događaja pokazao je da su intervencije ostale bez učinka (Gabelica, 2007, 395).

¹²⁴ Barun, 2014, 399.

¹²⁵ U matici umrlih župe Livno nema upisa poginulih vojnika.

¹²⁶ Službena tijela i tiskovine NDH, kao što je bio slučaj sa svim zaraćenim stranama, umanjivali su broj svojih žrtava, a uvećavali broj neprijateljskih.

¹²⁷ Karakaš-Obradov, 2007, 75.

teško ranjenih koji su umrli od posljedica ranjavanja.¹²⁸

- 28. svibnja 1944. poginuli su: Stipo Bagarić (r. 1884.), Jozo Konta (r. 1885.), Ljubica Konta (r. 1890.), Mirjana Konta (r. 1927.), Katica Liović (r. 1886.), Tonka Liović (r. 1919.), Jozo Trboglavl (r. 1877.), Ivka Vujanović (r. 1870.), Pava Marijanović, r. Kaić (r. 1875.),¹²⁹ Manda Hrsto (r. 1912.), Stipo Perković (r. 1885.), Ivka Dolić (r. 1897.), Pera Gelo (r. 1913.), Mirko Gelo (1908.) i Ivka Gelo (r. 1903.).

- 29. svibnja 1944. poginuli su: Luca Bagarić (r. 1887.), Mato Džalto (r. 1870.), Klara Ištuk (r. 1889.), Ilija Ištuk (r. 1911.), Pera Ištuk (r. 1936.), Luka Šandrak (r. 1926.), Božo Granić (r. 1919.), Franjka Tomić (r. 1927.), Ivka Teklić (r. 1897.), Šimun Tendžera (r. 1901.) i Tomo Bolotin (r. 1880.)

- ranjeni prilikom bombardiranja i umrli od posljedica ranjavanja: Kata Cvitan (r. 1879.), Jozo Dolić (r. 1893.), Janja Medo (r. 1926.), Božo Perić (r. 1885.), Janja Perić (r. 1886.), Jakov Perić (r. 1925.), Ivka Perić (r. 1927.), Ruža Barun (r. 1924.) i Frano Krolo (r. 1908.).¹³⁰

- žrtve bombardiranja iz muslimansko-bošnjačkog korpusa (jedan dio): Ale Bilkić, Suljo Brkić, Nurija Brkić, Jusuf Brkić, Muktezan Brkić, Jahija Čitak, Nurka Čefo, Ejko Čakar, Đulko Duran, Salih Jeleč, Emira Čizmić, Šaćir Čardija, Mahmut Gasal, Nasko Klinac, Raska Mulić, Bilko Murga, Hanka Murga, Salih Kiso, Safeta Ledenko, Omer Palić, Ensa Palić, Ismeta Pivčić, Mehо Talić, Sabiha Vrebac Čefo, Osmo Vrebac (i još dvoje iz te obitelji), Pašo Tufekčić,

¹²⁸ Drugoga kolovoza 1942. ubijena je mitraljeskom vatrom iz talijanskog zrakoplova djevojčica Zorka Jolić, Perina, rođena u Žabljaku, 1929. godine. Zorka je bila prva civilna žrtva borbenog djelovanja zrakoplova u livanjskom kraju. Ubijena je na livadi kod Žabljaka dok je čuvala stoku na ispaši (Matična knjiga umrlih župe Livno (1938. – 1946.), br. 116/1942; Kazivanje fra Bogdana Jolića (r. 1934.).

¹²⁹ Sutradan je poginula njezina sestra Ana Sučić r. Kaić prilikom bombardiranja Banja Luke (Tadić, 2013, 253).

¹³⁰ Prema podatcima Matice umrlih župe Livno (1938. – 1946.); Karaula, 2005.

Sl. 14. Srušena kuća Pere Kutleše u kojoj je bio ured Povjereništva i razdjela finansijske straže u Livnu,¹³¹ Livno, lipnja 1944.

Meho Zeljković, Ismet Bajagić, Mehmed Ćato, Alija Dedić i Meho Velagić.¹³²

Američki izvori govore o teškim i ozbiljnim oštećenjima grada koja su procjenjivali na 60 % izgrađena područja. Povjereništvo i razdjel rizničke straže u Livnu polovinom lipnja 1944. izvjestilo je Glavno nadzorništvo rizničke straže u Banjoj Luci: *U Livnu je bombardiranjem uništeno oko 110 zgrada dok su sve ostale djelomično uništene ili oštećene. Svi uredi su radili kroz 15 dana po selima a tako isto i službenici ovog razdjela, jer se u gradu nije moglo niti imalo gdje stanovaći.*¹³³

O razmjerima materijalnih šteta govore više od riječi fotografije koje objavljujemo u ovom radu. Dio urbanoga identiteta starodrevnoga

Livna nepovratno je izgubljen. Uz brojne uništene stambene zgrade potpuno su uništene i neke javne i sakralne zgrade: zgrada Građanske škole (prije Trgovačke škole i Gimnazije), nekadašnji gradski hotel na obali Bistrice (poslije u vlasništvu Tade Kaića), zgrada žandarmerije (na mjestu današnjeg ulaza u Gradski park), zgrada Hrvatskog glazbeno-pjevačkog društva *Dinara* (na vrhu današnje Dinarine ulice)¹³⁴ te Perkuša džamija (na Žitarnici). Teška oštećenja pretrpio je *Kotar* (sedam izravnih pogodaka),¹³⁵ dom srpskog društva *Sundeći*, džamija Milošnik. Oštećen je i spomenik kralja Tomislava. Pjesnik Desić će reći: *Tako braćo u Livnu se zgodi/ Svaka*

¹³¹ Kuća se nalazila na mjestu na kojem će poslije biti izgrađena robna kuća trgovackog poduzeća *Opskrba*, do današnje Jelečeve kuće.

¹³² Podatak o poginulim na molbu autora prikupio je tijekom 2005. Sulejman „Mejmen“ Softić (r. 1929.), iz Livna.

¹³³ Hrvatski državni arhiv, Glavno nadzorništvo rizničke straže, kut. br. 36, br. 8054/44.

¹³⁴ Bombardiranjem je uništeno i vrlo vrijedno arhivsko gradivo društva, knjižnica, umjetničke slike i druge vrijednosti (Tadić, 2002.).

¹³⁵ Bombardiranjem sjedišta kotarske uprave uništene su sve matične knjige. Bio je to nenadoknadiv gubitak u području statusnih pitanja građana. Provedena rekonstrukcija matičnih knjiga (temeljem svjedoka i sl.) otvorila je brojna pitanja, poglavito glede ostvarivanja prava sudionika rata. Danas je u toj zgradi sjedište upravnih tijela grada Livna.

kuća skoro bombu dobi. Godinama poslije rata liječile su se rane zadobivene bombardiranjem.

Livno je 14. lipnja 1944. posjetio zapovjednik obalnog odsjeka Neretva general Vilim Vilko Begić u pratinji Franje Primorca, župana Velike župe Hum. Begić je u izvješću o svome posjetu zapisao: *Stanje je očajno. Grad, osobito donji dio, skoro potpuno uništen i nema kuća koje nisu uništene. Sve oblasti (različita tijela lokalnih /gradskih vlasti, op. a.) pobjegle na dan bombardiranja u selo Žabljak, a za njima se povelo pučanstvo.*¹³⁶

Bombardiranje, običaji rata, međunarodne konvencije

142

Već i pretpovijesna društva, ma kako primitivna mogla biti, zasnovana su na određenim neprijepornim pravilima ponašanja čije je kršenje bilo podložno najstrožim kaznama. Ponajprije je riječ o određenim religioznim uvjerenjima, vjerovanjima, koja su štitila, među ostalim, neke osobe (vračeve, šamane itd.), neke prostore ili predmete kojima su se obavljali kultni obredi. Tabui su, naravno, bili apsolutni za članove te zajednice, a njihovo poštovanje podjednakom se strogosću očekivalo i od drugih zajednica. Razvitkom ljudske zajednice, stvaranjem država, time i međudržavnih odnosa, pojavila se potreba za zaštitom nekih posebno značajnih svetišta. Jedan od najranijih takvih dokumenata je onaj

saveza Delfijske amfiktionije (poslije 1100 g. p. n. e.) koji zabranjuje potpuno razaranje bilo kojeg grada u savezu i oduzimanje vode prilikom opsade, a ujedno sankcionira zaštitu delfijskog svetišta, koje nije imalo samo religioznu već i vrlo značajnu političku i diplomatsku funkciju u tadašnjem grčkom svijetu. Sankcije za kršenje ovih, a i drugih odredaba amfiktionijskih vijeća bile su vrlo stroge – proglašavanje neprijateljstva od svih država članica, što se u nekoliko navrata i obistinilo. Ovaj savez, stoga, možemo uzeti kao jedan od prvih poznatih međunarodnih ugovora koji određuje ponašanje u ratnom sukobu i posebnu zaštitu određenih objekata i područja. Sličan je primjer i prestanak svih ratnih sukoba za trajanja olimpijskih svečanosti.

Kroz povijest su se bitke vodile na velikim, od naseljenih mjesta udaljenim poljanama gdje su vojske odmjeravale svoje snage. Dakle, pojma je bojišta u to vrijeme bio zemljopisno ograničen dok su razaranja bila limitirana dometom tadašnjeg oružja. Civilni na okupiranom području imali su se vremena skloniti i pobjeći pred nadolazećim neprijateljem premda nisu bili pošteđeni pljačkaških pohoda neprijateljske vojske. Pomalo paradoksalno, ali razvojem novih tehnologija i vrsta oružja, mijenaju se i metode ratovanja te civilni sve više bivaju „uključeni“ u ratna zbivanja i sve su više neposredno pogodeni neprijateljstvima. U teoriji međunarodnog prava još se tijekom 17. i 18. stoljeća raspravljalo o sadržaju vojne potrebe i njezinoj ulozi prilikom utvrđivanja pravila ratovanja. Autori toga doba, primjerice Hugo Grotius, nizozemski filozof i Emmerich de Vattel, švicarski pravnik, zastupali su stav da je u ratu sve dopušteno jer to nalaže vojna potreba, ali se pravo neograničenog izbora sredstva i načina borbe priznavalo samo strani koja je vodila „pravedan rat“.¹³⁷

Tijekom povijesti europske civilizacije bilo je više pokušaja kodificiranja ratnoga prava i običaja. Pretežito se ovdje može govoriti o kodeksima viteškoga ponašanja i sličnim

¹³⁶ General Begić tom je prilikom zapisao: *Da pridignem moral i povratim auktoritet državnim vlastima, donio na licu mjesta u suglasnosti sa svojom pratinjom, a nakon 6-satnog dogovaranja s najuglednijim ljudima slijedeće zaklučke: Određeni su vršitelji dužnosti kotarskog predstojnika, povjerenika gradske občine, povjerenika skrbi i logornika, Privremeno su određeni upraviteljem kotara don Božo Šimleša, gradskim načelnikom Tadija Kajić, donačelnikom i povjerenikom skrbi Muharem Nikšić, logornikom Anto Vrdoljak. Povjereniku skrbi odmah naložio da osnuje javnu kuhinju za stradalnike osobito za djecu, kao i poduzimanje mjera za smještavanje izbjeglica, koji sada borave u pećinama, i među kojima se pojavio pjegavi i trbušni tifus. Uputio u Livno liečnika Sadikovića iz Ljubuškog. Naložio sam novoj upravi državnih oblasti, da se istog dana premjeste u Livno* (Arhiv Historijskog muzeja BiH, Fond ustaške štampe, br. 1037).

¹³⁷ Jedna mudra misao Ernesta Hemingway glasi: *Nikad nemojte misliti da rat, bez obzira koliko bio neophodan ili opravdavan, nije zločin.*

nepisanim ili pisanim pravilima ponašanja koja su u određenim povijesnim okolnostima imala znatnog utjecaja, posebno u srednjem vijeku kada su se barem načelno pridržavali tih pravila. No, potrebno je napomenuti da ta pravila nisu donesena kao međunarodni ugovori ili bilo kakvi zakoni, već su pretežito bili kodeksi časti, običaji, obavezujući ponajprije moralno i etički, a ne pravno ili politički. Međutim, u cilju prevladavanja negativnih posljedica oružanih sukoba razvoj normi međunarodnoga prava u drugoj polovici 19., a posebice tijekom 20. stoljeća, utječe na stvaranje nove grane prava kojoj je prvi cilj zaštita svih žrtava oružanih sukoba – međunarodno humanitarno pravo.

Pravno gledano, rat nije sukob ljudi, nego država, nije sukob čovjeka i čovjeka, nego vojnika i vojnika. Upravo stoga poanta prava oružanih sukoba jest da se za vrijeme oružanih sukoba moraju poštovati određena pravila, čak i kada je neprijatelj u pitanju. Sustavan pokušaj pravnoga kodificiranja ratnih zakona na međunarodnoj razini u novijoj povijesti bilježimo u drugoj polovici 19. stoljeća. Od posebnog je značaja potpisivanje *Haaške konvencije o zakonima i običajima rata na kopnu* (II.) iz 1899. te slične (IV.) iz 1907. godine. Namjera obiju ovih konvencija u prvom redu treba poslužiti ...*kao opće pravilo ponašanja zaraćenih stranaka u njihovim međusobnim odnosima i u njihovim odnosima sa stanovništvom*.¹³⁸

Martensova klauzula uvrštena u uvod Četvrte haaške konvencije o zakonima i običajima rata na kopnu iz 1907. godine, propisuje da će se u oružanim sukobima prvenstveno primjenjivati pravila propisana Četvrtom haaškom konvencijom o zakonima i običajima rata na kopnu iz 1907. godine i u drugim konvencijama. Ako takvih pravila nema, primjenjivat će se načela međunarodnog prava izvedena iz ustavljениh običaja među civiliziranim narodima. Ako ni takvih pravila nema, sukobljene strane moraju primjenjivati načela međunarodnoga prava koja proizlaze iz zakonâ čovječnosti i iz diktata javne svijesti. Zakoni čovječnosti i javne svijesti

ograničavajući su čimbenik u svim vrstama oružanih sukoba i u svakom vremenu jer bi se u suprotnom čovječanstvo vratilo u barbarska vremena.

U članku 25. Pravilnika o zakonima i običajima rata na kopnu (sastavni dio IV. haaške konvencije) propisano je da je *zabranjeno napadati ili bombardirati bilo kojim sredstvima nebranjene gradove, sela, naselja ili zgrade*.¹³⁹ Sličnu odredbu sadržava i članak 1. Konvencije o bombardiranju pomorskih snaga u vrijeme rata (IX. haaška konvencija iz 1907.): *Zabranjeno je bombardiranje od strane pomorskih snaga nebranjениh luka, gradova, naselja ili zgrada*. Haaškim pravilima o zračnom ratu iz 1923. (izrađenim u Washingtonu 1922.), člankom 22. propisano je: *Zabranjeno je bombardiranje iz zraka u svrhu teroriziranja civilnog stanovništva, razaranje ili oštećenje privatne imovine koja nema vojni karakter, ili nanošenje gubitaka među nevorcima*.¹⁴⁰ Haaška pravila o zračnom ratu iz 1923. nisu ratificirana i nisu postala obvezatna kao međunarodno ugovorno pravo, ali se smatra da su to sistematizirana običajnopravna pravila i načela. Bila su poznata Amerikancima jer su stvorena u Washingtonu. U ovom radu spomenuti su službeni američki izvori, koji u više dokumenata konstatiraju da prilikom bombardiranja Livna nije bilo protuzračnih bitnica i djelovanja protuzračne obrane, odnosno, potvrđuju da je grad bio nebranjen.

Upavlima je naglašeno da je bombardiranje zakonito ako je usmjereni na vojni cilj, tj. na objekt čije bi razaranje za zaraćenu stranu značilo izrazitu vojnu korist. Najveći zračni napad na Livno 29. svibnja 1944. kvalificiran je kao taktički. Logika ovakve kvalifikacije teško se može prihvati. To se bombardiranje ni po načinu (tepih bombardiranje), a ni po posljedicama ne može definirati kao taktičko. Riječ je o bombardiranju grada, a ne taktičkih ciljeva u njemu. To potvrđuje i konstatacija iz zbirnog izvješća zapovjedništva 459. bombarderske skupine: *Izvrsna koncentracija*

¹³⁸ Andrassy, 1971, 527-531; Degan, 2011, 802-805.

¹³⁹ Knežević-Predić, Avram, Ležaja, 2007, 307.

¹⁴⁰ Degan, 2011, 828; Andrassy, 1971, 529.

pogodaka u Livnu.¹⁴¹ Nema nijedne riječi o uništenju nekog izdvojenog taktičkog vojnog cilja, primjerice uništenju neprijateljskih postrojbi, što je navedeno kao razlog bombardiranja,¹⁴² nego se konstatira da se *teška i ozbiljna oštećenja procjenjuju na 60% izgrađena područja*. Gotovo se eksplicitno priznaje da je meta bila grad i da je riječ o klasičnom primjeru prostornoga bombardiranja (grada). Očito je bilo veliko vojničko „umijeće“ sa stotinu tona bombi bombardirati gradić male površine i gусте urbane strukture i rezultat proglašiti odličnim.¹⁴³ Bombardiranjem je u prvom redu razoren privatna imovina, objekti koji služe bogoslužju i zgrade namijenjene djelatnostima u kulturi i školstvu.¹⁴⁴ Citirane odredbe

¹⁴¹ *Excellent concentrations of hits in both Livno* (Air Force Historical Studies Office, Briefing Sheet 459th (H) group od 29. 5. 1944.; Confirming Mission report, No. 48., Statistical summary).

¹⁴² Već citirani izvori NOVJ-a i POJ-a potvrđuju da među poginulima nije bilo vojnika.

¹⁴³ Američka i britanska dominantna sjećanja na Drugi svjetski rat pretežito su domoljubna i jedinstvena, dapače podignuta su na razinu kohezivnog nacionalnog mita. Ipak, brojni članovi zrakoplovnih posada nisu poslijepora uživali u slavi pobjede kao spomenuti Lester Hale ili Carlisle te Wather Pohl. Mnogi su oboljeli, počinili samoubojstva, napisali knjige u kojima su izrazili kajanje. Međutim, propagandom stvarana kolektivna memorija poticala je i uspjela stvoriti kod većine slavodobitnički odnos prema ovim događajima, a žrtve su dobine zadovoljštinu u eufemizmu „kolateralne žrtve“.

¹⁴⁴ Jače bombardiranje uže gradske jezgre („gusta koncentracija izbačenih bombi u jugozapadnoj polovici grada“) u pričama starijih građana dovođeno je u vezu s klasno-revolucionarnim interesom savezničkih informatora iz partizanskih redova koji su dostavljali ciljeve i točke koje bi trebalo bombardirati. Naime, u tom dijelu grada živjeli su i imovinu imali nešto bogatiji građani koji se nisu opredijelili za partizanski pokret (Tadić, 2012, 502-517). Partizanski informatori („informativna služba“) u gradu Livnu spominju se u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda*, tom V., knj. 22, dok. 135., 661, Beograd, 1958. Govorilo se da je Livno bombardirano i zbog toga što su u njemu obitavali stanovnici vjerni NDH jer su partizani mahom već pobegli i bili po šumama u borbi. Tako sve priče svoje osnovno ishodište ipak imaju u onom najosobnjem, u strahu i užasu i žrtvama koje su stanovnici grada pretrpjeli, a prava istina je da je Livno Saveznicima bilo samo jedan u nizu vojnih ciljeva u kojima se, sukladno sa svojom vojnom doktrinom, o civilima nisu previše ni brinuli.

međunarodnih dokumenata otklanjaju svaku razumno sumnju da su sve zaraćene strane u Drugome svjetskome ratu pribjegavale terorističkom bombardiranju.

U golemoj literaturi o Drugome svjetskome ratu mnogi su strani autori otvarali pitanja koja su se odnosila na etički aspekt savezničkih bombardiranja. Učinkovitost i moralnost strateškog bombardiranja u Drugome svjetskome ratu uključuje različite „razine“ pamćenja: službene, akademске, popularne i lokalne, koje su nerijetko međusobno isključujuće. Službeni („državni“) povjesničari u svom „pravovjerju“ opravdavali su često bombardiranje gradova i stradanje civila argumentom žrtava holokausta, odnosno njemačkim bombardiranjem engleskih gradova, ili onim klasičnim izgovorom „tko je prvi počeo“.¹⁴⁵

George Bell, anglikanski biskup Chichestera, u govoru održanom u Gornjem domu engleskog parlamenta, 11. veljače 1943., osudio je prekomjerno i neselektivno bombardiranje neprijateljskih gradova ovim riječima:

Saveznici se ne mogu ponašati kao božanstva koja neprijatelja strijeljaju s neba. Ključna riječ napisana na našim zastavama je pravo. Mi, koji smo sa svojim saveznicima oslobođitelji Europe, moramo naše snage staviti u službu prava. A pravo je protivno bombardiranju neprijateljskih gradova, osobito razornom i sustavnom bombardiranju! Zato zahtijevam da se vlada pita koji je razlog ovakve njezine politike bombardiranja neprijateljskih gradova, nadasve akcija protiv civila, onih koji se ne bore i ciljeva koji nisu vojni ni industrijski.

Nešto slično ponovio je u svom govoru 9. veljače 1944. nazvavši ovakve akcije bombardiranja gradova širenjem barbarstva.¹⁴⁶ Međutim, većina Britanaca koji su doživjeli njemački Blitz, bila je uvjerenja da Nijemci dobivaju upravo ono što su tražili. Uništenje

¹⁴⁵ Takvu vrstu argumentacije pobija stara pravna izreka: *Compensatio non delicto* (nema prijeboja delikata), odnosno domaća izreka „Zlo se zlom ne opravdava“.

¹⁴⁶ *Glas Koncila*, br. 10, Zagreb, 6. 3. 2005., 25; *Slobodna Dalmacija*, Split, 2. 12. 2002., 32-33.

Dresdена, riznice njemačке barokne arhitekture, koji nije imao nikakvu vojnu ili stratešku važnost, potaklo je američku novinsku agenciju *Associated Press* objaviti tekst u kojem je rečeno da je prijeđen prag najniže tolerancije i da je počinjeno terorističko bombardiranje. Ta vijest izazvala je konsternaciju u elitnim britanskim krugovima pa se o njoj raspravljalo u parlamentu i postavljala pitanja Churcillu.¹⁴⁷ Stradanje Livna, gradića „tamo negdje na Balkanu“, nitko nije problematizirao. Za povijest je ostala suhoparna ocjena: *Odlično bombardiranje!*¹⁴⁸

Zaključna razmatranja

Masovna konvencionalna bombardiranja počinjena su u Drugome svjetskome ratu u Europi. Dresden je najtragičnije osjetio rastezljivost između opravdane primjene sile i terorističkoga bombardiranja iz zraka uperena protiv civilnog pučanstva radi slamanja morala i stvaranja straha i panike. Ni sADBina brojnih gradova na području bivše Kraljevine Jugoslavije, koji su bili ciljevi bjesomučnog savezničkog bombardiranja, nije ništa manje tragična. Tu tragediju čini još većom to što se o ubijanju civila bombama iz savezničkih zrakoplova u tim gradovima saznavalo isključivo tihom, šaptačkom usmenom predajom. Žrtve su ostale bez prava na sjećanje i temeljnoga prava da se žrtva, tamo gdje je to moguće, imenuje, te da se postave spomen obilježja. Među tim gradovima je i Livno. Ipak se pokazuje da se šutnjom, pa makar i dugotrajnom, ne može zaobići takav krvavi međaš u povijesti grada.

Nakon Rimljana, Avara, Osmanlija, Mlečana, i tko zna koga još, i njihovih rušilačkih pohoda, tijekom Drugoga svjetskoga rata u ratno-osvajačke pohode u Livno dolaze Talijani, Nijemci, Amerikanci, Englezi, pa čak i Južnoafrikanci. U tom nesretnom razdoblju livanjski kraj pretrpio je goleme ljudske žrtve i velika materijalna razaranja. U tom ratu

dogodilo se i najveće razaranje u povijesti grada Livna. Bila je to posljedica užasnih i devastirajućih zračnih napada.

Na žalost, staru praksu istrjebljenja cijelih gradova preuzeli su čak i izabrani vođe demokratskih država koji su raspolagali takvim sredstvima uništavanja kakva su nekoć bila isključivo privilegij bogova. Godina 1943. obilježena je prevagom zapadnih saveznika i Sovjetskog Saveza na europskim bojištima, pri čemu prisutnost anglo-američkih snaga na jugu Italije označava i početak zračnih aktivnosti nad područjem Jugoslavije (NDH). Od 1943. i partizanski pokret uživa sve veću naklonost zapadnih saveznika, što je potvrđeno pružanjem materijalne pomoći postrojbama NOVJ-a i POJ-a te izravnim sudjelovanjem savezničkog zrakoplovstva u ratnim operacijama na tom području.

Razlozi savezničkog bombardiranja Livna u najužoj su uzročnoj vezi s ratnom operacijom kodnog imena *Rösselsprung* (Konjićev skok), koju je vodila njemačka vojska na području zapadne Bosne, od 25. svibnja do 5. lipnja 1944. godine. Glavni cilj operacije bio je razbijanje neprijateljskog zapovjednog ustrojstva na prostoru Drvara (Vrhovni štab na čelu s Titom i sa savezničkim misijama) i uništenje postrojbi NOVJ-a koje su bile razmještene uz Vrhovni štab. Savezničko zračno bombardiranje grada 28. i 29. svibnja 1944., na katolički blagdan Duhova, pretvorilo je Livno u grad duhova: razrušen, dijelom zapaljen, opustošen, napušten, pun mrtvih i ranjenih. Dvije tisuće bombi, stotinu tona bombi, 53 teška i srednja bombardera, potpuno nebranjen grad, u dva dana pakla na zemlji, nisu pružali nikakvu nadu. Bombardiranje je službeno klasificirano kao taktičko, izvedeno na zahtjev partizanskih snaga s ciljem ometanja realizacije operacije *Rösselsprung*. Prema načinu izvođenja (tepih bombardiranje), bez selektiranih ciljeva, bombardiranje bi se dijelom moglo klasificirati kao strateško. Najveći broj poginulih i ranjenih bili su iz neborbenog sektora (civilni), i to pretežito starije osobe i djeca. Tri ili pet poginulih neprijateljskih vojnika ne može opravdati

¹⁴⁷ Knapp, 2016, 19.

¹⁴⁸ Confirming mission report, 459th bomb group (h), Mission no. 48, 29. 5. 1944, Statistical summary (AFHSO).

stotinu tona izbačenih na jedan mali grad. Učinci zračnih napada na Livno pokazuju da su bombardiranja bila nepotrebna, bezrazložna, protivno običajima rata, zakonima čovječnosti i međunarodnim konvencijama. Grad je bio potpuno nebranjena. Po svim detaljima bila su to teroristička bombardiranja. Domaći su ih ljudi naručili, a izvele ih američke i južnoafričke zrakoplovne postrojbe, bez milosti i ikakvih obzira.

P R I L O G

Stihove *Pjesme iz Livna* autora Jozе Desićа, kao rijetko zanimljivom povijesnom izvoru o bombardiranju Livna 28. i 29. svibnja 1944., donosimo bez jezičnih intervencija. Zbog njezine dužine pjesmu nismo mogli objaviti u cijelosti.

(...) To je bilo dvadeset devetoga¹⁴⁹

Poslije podne sata četvrtoga

U četiri i deset minuta

Zametnu se usred grada buna

I panika među narod skoči

Da će danas avioni doći

Na to vojski ovaj nalog dođe

Da patrola kroz ulice prođe

Da civile tjeraju iz grada

Da što manje civila nastrada

To je jošte u pogonu bilo

Kad se vedro nebo prołomilo

Od tutnjave i grmljavine

Rušile se kuće i zidine

Inozemne one varalice

u oči nas naše prevariše

Prve grupe mirno preletile

Našeg grada nisu oštetile

Ova grupa nije velika bila

Šest lovaca izvidnica njima

Od mora su preko Sinja došli

Oko Livna okruživat pošli

Tri puta se u zraku okrenu

Pa u pravcu za Šuicu krenu

Na Šuici cilj im bio nije

Nego da se povrate što prije

U pravcu se prema Livnu pošli

Na desno su za Korićinu otišli

Nad Korićinom kad su lovci bili

¹⁴⁹ Autor je gledje nadnevka očito pogriješio (ispravno je 28. svibnja), a što je vidljivo iz cijelog konteksta pjesme i notornih činjenica.

*Na Njemce su vatrū otvorili
Kod Njemaca im uspjelo nije
Pa se moru vraćaju što prije
Izvještaje tačno da podnesu
Komandiru eskadrile cijele
Avione da pošalju bijele
Eskadrila nije bila cijela
Već je bilo trinaest bombardera
Iznad Sinja u visinu došli
Nad Livnom se spuštat pošli
Da što bolje pogodke imadu
Da nam više žrtava zadadu
Kad su bili iznad polja ravna
Tad raketa upali se sjajna
Raketa im od znaka je bila
da na Livno istrese se sila
Bombe lete kao crne vrane
Pa građanstvu zadavaju rane
U cilju su to imali sada
Da što više civila nastrada
Braća draga žrtava je bilo
Ranjene smo spasili što prije
I vojnički pet žrtava bilo
Mrtvo smo im sahranili tilo
Kako kome donosila vjera
I njegova familija cijela
A civila dosta je stradalo
Koliko se nije nadalo
U trenutku to se dogodilo
Sto šezdeset žrtava je bilo
Sve u onim prokletim zgradama
U kafanama i birtijama
Još smo braća među njima bili
Ranjenike u bolnicu nosili
Al' eto ti od Glamoča ptice
Američkih onih nesretnice
Dvanaest ih je doletilo vamo
Da vam bilo pogledati samo
U kolikoj visini su bili
I nad Livno pravo se spustili*

*Oko grada jednog okružili
I bolnički avion spalili
To su braćo sve dvotrupci bili
Iz strojnica vatrū otvorili
Valjda im je takva bila ora
Ne priznaju nikakvog ugovora
Ne priznaju u Ženevi Vlade
Zato našeg aviona spale
Ni toga im nije bilo dosta
Pa još bombe bacaju kod mosta
Bacili su tri četiri komada
Ali niko od njih ne nastrada
Pošto nisu sad imali cilja
Digoše se preko Kamešnice
i u svoje odu uporište (...)
(...) A čučete moja braća draga
Sutrašnjeg još većega jada
Šta se desi oko četiri sata
Oko Livna pa i usred grada
U daljini od Livna su bili
Nad Guberom bombe ispustili
Kad su bombe po poljima pale
Velike su grmljavine nastale
Da vam bilo pogledati onda
Što uradi ta engleska bomba
Od Livanjskog ravnoga na polja
zeleno je moja braća bilo
Na jednom se crno pretvorilo
Preoraše tu crnu zemljicu
Pokosiše ječam i pšenicu
Kukuruze brzo okopaše
I u gradu kuće popraviše
Ako j' koja još ostala zdrava
I na nju je bomba pala
Srušili su sve što je gdje bilo
I u crno zavili su Livno
Porušiše mlinsko nam kamenje
Nek ne može pšenica da se melje
Pošto misle da je Livno sada
Odcjepito od Hrvatske vlade*

*Da im pomoć neće moći stići
 Partizanima da će lakše biti
 Naše Livno u ruke dobiti
 I u njemu vladu postaviti
 To su braćo sad mislili oni
 Zato naše nam Livno izgori
 Tako braćo u Livnu se zgodи
 Svaka kuća skoro bombu dobi(...)
 (...) Da ste vidili moja braćo mila
 Kakva se je tu istresla sila
 Na stotine bombi je padalo
 I sa zemljom Livno sastavlјalo
 Podiže se magla strahovita
 Iznad Livna grada glasovita
 Kad se tmurna magla rasturila
 Majka zove svog jedinog sina
 Sinak joj se iz praha odaziva
 Oči briše al'ne vidi s njima
 Već ovako on majku doziva
 Odi k meni moja mila mati
 Očeš li me ranjena poznati
 Ja sam ranjen u desnicu ruku
 Sad pogledaj moju tešku muku
 Bolje bi bilo da sam i bez glave
 Već što osta ja bez ruke zdrave
 (...) Da vidite moja braćo mila
 Pred pećinom kolika je sila
 U Dumanu to se tako zove
 Gdje izviru dva izvora vode
 Kada braćo uzbuna se javi
 Oće jedno drugo da podavi
 Kad se čuje aviona zveka
 U Dumanu tada nastane dreka
 Dijete plače i majku doziva
 Da pod svoje ga krilo sakriva
 Ali majka uzbunjena sada
 Na koljena u kamenje pada
 Tu se braćo na stotine kriju (...)*

Kratice

AFHSO	Air Force Historical Studies Office
BAF	Balkan Air Force
MASAF	Mediterranean Allied Strategic Air Force
NOVJ	Narodnooslobodilačka vojska Jugoslavije
NDH	Nezavisna Država Hrvatska
POJ	Partizanski odredi Jugoslavije
RAF	Royal Air Force
SAAF	South African Air Force
USAAF	United States Army Air Forces

Izvori

Air Force Historical Studies Office, Department of the Air Force,
History and Museum Program, Washington, DC, USA
Hrvatski državni arhiv, Zagreb
Arhiv Franjevačkog samostana Gorica Livno
Arhiv Historijskog muzeja Bosne i Hercegovine
Matica umrlih župe Livno (1938.-1946.)
Kronika Franjevačkog samostana Gorica, sv. I., 1833. – 1962.
Fotografije: U vlasništvu autora
Novine
<i>Glas Koncila</i> , Zagreb 2005.
<i>Hrvatski list</i> , Osijek 1944.
<i>Livanjski vidici</i> , Livno 1993.
<i>Novo doba</i> , Split 1944.
<i>Sioux City Journal</i> , Sioux City (USA) 1944.
<i>Slobodna Dalmacija</i> , Split 2002.
<i>Star Press</i> , Muncie (USA) 1944.
<i>The Palm Beach Post</i> , West Palm Beach (USA) 1944.
<i>Wilmington Morning News</i> , Wilmington (USA) 1944.

Literatura

Andrassy 1971

Andrassy, J. *Međunarodno pravo*, Zagreb, 1971.

Barić, R. 2002

Barić, R. *Operacija Allied Force i ograničenja zračne moći*, Polemos, vol. V., br. 9-10, Zagreb 2002, 117-214.

Barić, N. 2003

Barić, N. *Ustroj kopnene vojske domobranstva Nezavisne Države Hrvatske 1941.-1945.*, Zagreb 2003.

Barun 2014

Barun, A. *Dnevnik fra Bonifacija Vidovića od 1942. do 1948. godine*, Cleuna, br. 1, Livno 2014, 382-421

Best 2001

Best, G. *Churchill a Study in Greatness*, London 2001.

Biber 1981

Biber, D. *Tito – Churchill. Strogo tajno*, Zagreb 1981.

Brčić, Bogovac 1978

Brčić, R., Bogovac, M. *Livanjski kraj u revolucionarnom radničkom pokretu i narodnooslobodilačkoj borbi*, Sarajevo 1978.

Carter, Mueller 1991

Carter, K., Mueller, R. *U.S. Army Air Forces in World War II Combat Chronology 1941 – 1945*, Washington, DC 1991.

Chant 1977

Chant, C. *Drugi svjetski rat. Avioni*, Zagreb 1977.

Civadelić 1998

Civadelić, A. *Bombardiranje Splita 3. lipnja 1944.*, Testimonia Croatica, br. 1, Split 1998, 69-124.

Craven, Cate 1951

Craven, W.F., Cate, J. L. *The Army Air Force in World War II, Europe: Argument to V-E Day, January 1944 to May 1945*, sv. III., University of Chicago Press 1951.

Craven, Cate 1983

Craven, W.F., Cate, J. L. *The Army Air Force In World War II*, vol. 2, (1983.a), Office of Air Force History, Washington, D.C. 1983.

Davis 2006

Davis, R. *Bombing the European Axis Powers: A Historical Digest of the Bomber Offensive 1939-1945*, Air University Press Maxwell Air Force Base, Alabama 2006.

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31.

marta 1931. godine

Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, knj. I., Beograd 1937.

Degan 2011

Degan, V. Đ. *Međunarodno pravo*, Zagreb 2011.

Desić 1944

Desić, J. *Pjesma iz Livna*, 24. 8. 1944.

Dimitrijević 2006

Dimitrijević, B. *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942-1945.*, Beograd 2006.

Frka, Novak, Pogačić 1998.

Frka, D., Novak, J., Pogačić, S., *Zrakoplovstvo Nezavisne Države Hrvatske*, Zagreb 1998.

Gabelica 2007

Gabelica, I. *Blaženi Alojzije Stepinac i hrvatska država*, Zagreb 2007.

Hale

Hale, L. *Nose – Gunner Diary. The Combat Mission Diary of a B-24 Nose Gunner in World War II*, <https://www.scribd.com/document/17665553/Lester-Hale> (pristupljeno 24. IX. 2018.)

Huot 1945

Huot, L. *Guns for Tito*, New York 1945.

Hronologija narodnooslobodilačkog rata 1964

Hronologija narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1964.

Jelavić 2000

Jelavić, T. *Operacija savezničkih snaga 1999. (NATO nad Jugoslavijom)*, Polemos, vol. III, br. 6, Zagreb 2000, 167-196.

Jurilj 2014

Jurilj, I. *Avijacija i avion*, Zagreb 2014.

Karakoš-Obradov 2007

Karakoš-Obradov, M. Žrtve savezničkih bombardiranja Nezavisne Države Hrvatske u jugoslavenskim popisima žrtava rata (1947., 1950. i 1964.) i hrvatskim žrtvoslovima (1991.-1995.), Polemos, vol. X, br. 20, Zagreb 2007, 73-83.

Karakoš-Obradov 2008

Karakoš-Obradov, M. *Anglo-američka bombardiranja Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, Zagreb 2008.

Karaula 2005

Karaula, M. *Knjiga bola*, Sarajevo – Zagreb 2005.

Kovačević 2003

Kovačević, B. *Savezničko bombardovanje Crne Gore 1943-1944*, Podgorica 2003.

Knapp 2016

Knapp, A. *The horror and the glory: Bomber Command in British memories since 1945.*, 2016. <https://www.sciencespo.fr/mass-violence-war-massacre-resistance/>

en/document/horror-and-glory-bomber-command-british-memories-1945

Knežević-Predić, Avram, Ležaja 2007

Knežević-Predić, V., Avram, S., Ležaja, Ž. *Izvori humanitarnog prava*, Beograd 2007.

McMullen 2001

McMullen, J. *The United States Strategic Bombing Survey and Air Force Doctrine*, Maxwell Air Force Base, Alabama 2001.

Mačkić 2011

Mačkić, Z. *Vazdušna bombardovanja Banjaluke u Drugom svjetskom ratu 1941-1945.*, Glasnik Udruženja arhivskih radnika Republike Srpske, br. 3, Banjaluka 2011, 255-305.

Mahoney 2013

Mahoney, K. *Fifteenth Air Force against the Axis: Combat Missions over Europe during World War II.*, 2013.

Mumford 1968

Mumford, L. *Grad u historiji*, Zagreb 1968.

Odić 1986

Odić, S. *Savezničke vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ u desantu na Drvar, Za pobjedu i slobodu: Drvarska operacija*, Beograd 1986, 659-680.

Ostojić 1983

Ostojić, S. *Naše godine – Nova Jugoslavija s naslovnih stranica*, Zagreb 1983.

Pribilović 2006

Pribilović, K. *Povijesna građa oko bombardiranja Zadra u Drugom svjetskom ratu. Kronika događaja*, Zadar 2006.

Radulović 1986

Radulović, V. *Sadejstva savezničke avijacije sa jedinicama narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije u drvarskoj operaciji, Za pobjedu i slobodu: Drvarska operacija*, Beograd 1986, 700-708.

Roberts 2013

Roberts, W. *Tito, Mihailović i saveznici 1941-1945*, Beograd 2013.

Seferović 1985

Seferović A. *Angloamerički izvori o bombardiranju Zadra*, Zadarska revija, br. 6, Zadar 1985.

Stanković 2001

Stanković, Đ. *Savezničko bombardovanje Nezavisne Države Hrvatske u Drugom svjetskom ratu*, Tokovi istorije, br. 1-4, Beograd 2001, 77-86.

Tadić 1993

Tadić, D. *Najveće razaranje u povijesti*, Livanjski vidici, br. 18, Livno, 6. 6. 1993, 6.

Tadić 2004

Tadić, D. *Krila smrti nad gradom*, tekst za Radio Livno (emitirano 19. XI. 2004.).

Tadić 2011

Tadić, D. Razvoj organizirane zdravstvene zaštite u Livnu (Livanjska bolnica - povjesne crtice), <https://www.bolnica-livno.com>

Tadić 2012

Tadić, D. *Uspon i stradanje hrvatskog građanstva u Livnu tijekom 19. i 20. stoljeća*, Muka kao nepresušno nadahnuc kulture, Pasionska baština Bosne i Hercegovine 2, Zagreb 2012.

Tadić 2013

Tadić, D. *Livanjski Kaići*, Zagreb 2013.

Terzić 2005

Terzić, M. *Jugoslovenska kraljevska vlada, general Dragoljub Mihailović i savezničko bombardovanje ciljeva u Jugoslaviji 1944-1944. godine*, Tokovi istorije, br. 1-2, Beograd 2005, 81-111.

Zaninović 2017

Zaninović, J. *Savezničko bombardiranje Šibenika (1943.-1944.)*, Šibenik 2017.

Zakoni, zakonske odredbe i naredbe it.d. 1942

Zakoni, zakonske odredbe i naredbe it.d., Knjiga XX., svezak 191.-200., Zagreb 1942.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda 1958

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkoj borbi jugoslovenskih naroda, tom V., knj. 22, Beograd 1958.

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda 1965

Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda, tom IV, knj. 25, Beograd 1965.

Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije.

Dokumenti njemačkog Rajha 1979

Zbornik dokumenata i podataka narodnooslobodilačkog rata naroda Jugoslavije.

Dokumenti njemačkog Rajha, tom XII, knj. 4, Beograd 1979.

Električni izvori

<http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=66367>

<http://www.birdwatchingmn.org/images/>, pristupljeno
1. XII. 2018.

<https://kastela.org/novosti/aktualnosti/13261>,
pristupljeno 15. XI. 2018.

http://www.montenegrina.net/pages/pages1/istorija/cg_u_2_svj_ratu/saveznicko_bombardovanje_cg_1943_44.htm, pristupljeno 1. III. 2018.

http://centaur.reading.ac.uk/68690/2/Civilians_Alexander_Knapp_Draft3_CA%26AK.pdf, pristupljeno
9. XII. 2018.

<https://dokumen.tips/documents/38990839-geoffrey-best-cercil-i-rat.html>, pristupljeno 1. XII. 2018.

151

https://en.wikipedia.org/wiki/Air_Force_of_the_Independent_State_of_Croatia, pristupljeno 14. XI.
2018.

http://www.historyofwar.org/air/units/SAAF/21_wwII.html, pristupljeno 17. XI. 2018.

https://www.dnw.co.uk/auction-archive/past-catalogues/lot.php?auction_id=461&lot_id=291084,
pristupljeno 17. XI. 2018.

<http://discovery.nationalarchives.gov.uk/details/r/C4465216>, pristupljeno 16. X. 2018.

<https://apps.dtic.mil/dtic/tr/fulltext/u2/a529766.pdf>,
pristupljeno 13. II. 2018.

http://www.historyofwar.org/air/units/SAAF/21_wwII.html, pristupljeno 16. XI. 2018.

https://www.dnw.co.uk/auction-archive/past-catalogues/lot.php?auction_id=461&lot_id=291084,
pristupljeno 17. XI. 2018.

<https://www.14fg.org/>, pristupljeno 10. IX. 2018.

<https://www.459bg.org/>, pristupljeno 4. XI. 2018.

http://www.15thaf.org/304th_BW/, pristupljeno 4. XI.
2018.

<https://www.google.com/search?q=avion+b+24+liberator&tbo>, pristupljeno 11. XII. 2018.

<https://www.ibiblio.org/hyperwar/AAF/III/index.htm>,
pristupljeno 27. XI. 2018.

www.znaci.net/00003/600.php?broj=14, pristupljeno
3. XI. 2018.

Aerial Bombardments of Livno in World War II

Key words: Livno, war, bombardment, city, destruction, civilian casualties

During World War II, one of the most gory and complex conflict of different ideologies and affiliations in the whole of Europe took place on the territory of the Independent State of Croatia, which included the area of Livno. This was the area where the conflict between the great world powers occurred: the Allies and the Axis powers. Fascism and Nazism, communism and western capitalism contested. It was a war between Croats and Serbs, Serbian Chetniks and Croatian Ustasha, Yugoslav partisans and Italians and Germans. It was a war of village against village; a civil, interethnic and international war.

An additional internationalisation of the war was brought about by the Allies' (Anglo-American) aerial bombardment of the entire area of the former Kingdom of Yugoslavia that fell apart during the April War in 1941. Aerial strikes and bombardments by the Allies during World War II are a transnational experience, not only on the European continent, which did not circumvent the territory of ISC. At the end of World War II, the terror that the Nazi regime enforced on other states and objectionable

members of its own society started to return as a boomerang. In 1943, the Allies began a continuous campaign of bombardment.

The military operation by German military forces under the code name Rösselsprung (Knight's move), carried out at the end of May in 1944 on the territory of south-western Bosnia, with the aim of destroying the Supreme Headquarters of Yugoslav Partisans (National Liberation Army and Partisan Detachments of Yugoslavia), was the direct reason for aerial strikes and bombardments of Livno on the 28th and 29th of May 1944. These horrifying bombardments were carried out by the 15th air force unit of the American Air Force and the South African Aviation that functioned as a part of the RAF. The bombardment of an undefended city, carried out with one hundred tons of aerial bombs, caused the greatest destruction of Livno in its millennial history.

Extensive civilian casualties, which are estimated to at least 150 casualties, and a negligible number of fallen enemy soldiers (three to five), a great number of destroyed public and private buildings, lead to the conclusion that these bombardments were against the customs of war, the laws of humanity and international conventions.

Željka Markov
Novi prilozi sakralnom opusu
Gabriela Jurkića

NOVI PRILOZI SAKRALNOM OPUSU GABRIELA JURKIĆA

Željka Markov
Franjevački muzej i galerija Gorica-Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno
zeljka.markov@fmgg-livno.com

UDK: 7.046
UDK: 75Jurkić, G.
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 11. III. 2019.
Prihvaćeno: 24. IV. 2019.

Pronalazak zabilješke s popisom Jurkićevih umjetničkih djela i njihovom lokacijom u arhivu Franjevačkoga samostana na Gorici u Livnu ponukao nas je na potragu za tim djelima koja su do sada bila nepoznаница i struci i široj publici. U radu su prvi put zajedno objedinjena i predstavljena Jurkićeva umjetnička djela koja su u skladu s popisom i pronađena na spomenutim lokacijama. Navedena zabilješka dovele nas je do pronalaska i drugih Jurkićevih sakralnih djela. Nova sabrana djela sakralne tematike, pohranjena u mnogim franjevačkim župama i samostanima u Bosni i Hercegovini te Hrvatskoj, važna su dopuna boljem sagledavanju sakralne dionice Jurkićeva stvaralaštva.

Ključne riječi: Gabriel Jurkić, sakralni opus, zavjetna slika, franjevci, FMGG-Livno

Uostavštini Gabriela Jurkića u arhivu Franjevačkoga samostana na Gorici u Livnu pronađen je komadić papira s popisom Jurkićevih djela i njihovih lokacija (kat. br. 1, sl. 1 i 2). Riječ je o popisu Jurkićevih sakralnih djela koja bi se trebala nalaziti na župama u Bosni i Hercegovini, Dubrovačko-neretvanskoj županiji, Splitsko-dalmatinskoj županiji i Slavoniji.¹ Teško čitljiv rukopis i izbljedjela slova na krhku papiru kriju podatke o Jurkićevu stvaralaštvu, a sam umjetnik nesumnjivo je bio najzaslužniji kurator svoga vlastitoga umjetničkoga djelovanja.² Riječ je pretežito o zavjetnim slikama i portretima svetaca koje su naručitelji poručili od umjetnika za svoju župu ili su dio pojedinačnih franjevačkih

ostavština koje su nakon njihove smrti ostale u matičnim samostanima.³

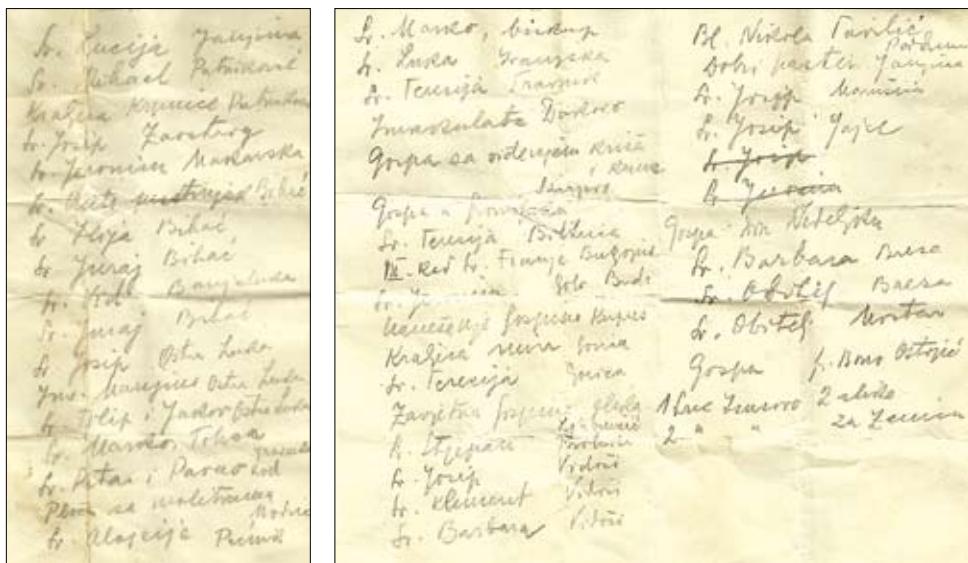
Na tom popisu navedena su sljedeća djela i mjesto u kojem se pojedino djelo nalazi: *Sv. Lucija* u Janjini, *Sv. Mihael* i *Kraljica Krunice* u Putnikoviću, *Sv. Josip* u Zaostrogu, *Sv. Jeronim* u Makarskoj, *Sv. Ante pustinjak*, *Sv. Ilij* i *Sv. Juraj* u Bihaću, *Sv. Vid* u Banjoj Luci, *Sv. Juraj* u Bihaću⁴, *Sv. Josip*, *Ime Marijino* i *Sv. Filip* i *Jakov* u Oštroskoj Luci, *Sv. Marko* u Tolisi, *Sv. Petar* i *Pavao* kod Travnika, *Ploča sa molitvama* u Modrići, *Sv. Alojzije* u Pečniku, *Sv. Marko biskup*, *Sv. Luka* u Ivanjskoj, *Sv. Terezija* u Travniku,

¹ Ovaj rad nastao je potporom mnogih franjevaca, svećenika i pojedinaca koji su svojom susretljivošću i pomoći pripomogli u nastojanjima sagledavanja neiscrpna stvaralaštva Gabriela Jurkića.

² Prepostavljamo da je Jurkić osobno napravio taj popis.

³ U potrazi za Jurkićevim sakralnim djelima navedenih s toga popisa pronašli smo neka nova Jurkićeva djela, do sada nepublicirana. Zbog tematske određenosti, ta djela neće biti predstavljena u ovom osvrtu.

⁴ Sv. Juraj (Bihać) je na Jurkićevoj zabilješci zapisan dva puta. Nemamo saznanja je li riječ o dvjema slikama *Sv. Juraj* koje bi se trebale nalaziti u Bihaću ili je autor slučajno zapisao jedno djelo dva puta. Za sada je pronađeno samo jedno djelo *Sv. Juraj* u Bihaću.

Popis Jurkićevih djela s lokacijom, (foto: Arhiv FMGG – Livno)

Imakulata u Đakovu, *Gospa sa viđenjem križa i krune* u Sarajevu, *Gospa u Gromiljaku*,⁵ *Sv. Terezija* u Bistrici, *III. red sv. Franje* u Bugojnu, *Sv. Jeronim* u Golom Brdu (Kandija), *Uznesenje Gospino* na Kupresu, *Kraljica Mira* u Gorici, *Sveta Terezija* u Gorici, *Zavjetna Gospina slika* u Ljubunčiću, *Sv. Stjepan* u Priluci, *Sv. Josip*, *Sv. Klement* i *Sv. Barbara* u Vidošima, *Bl. Nikolai Tavelić* u Podhumu, *Dobri Pastir* u Janjini, *Sv. Josip* u Marušićima, *Sv. Josip* u Jajcu, *Gospa don Nedeljku*,⁶ *Sv. Barbara*, *Sv. Obitelj* u Brezi,⁷ *Sv. Obitelj* u Mostaru, *Gospa*,⁸ fra Bono Ostojić, jedno Srce Isusovo, dvije slike za Zenicu.⁹

⁵ U Gromiljaku u Župi Imena Marijina nismo pronašli navedeno djelo Gabriela Jurkića. Naišli smo na nekadašnju oltarnu sliku *Imakulata austrijske umjetnice Gabriele Schönburg Windisch Grätz*.

⁶ Slici nismo mogli ući u trag.

⁷ Prema kazivanju sadašnjega župnika u inventarnom popisu umjetničkih djela koja se nalaze u Župi Breza nigrde nije zabilježeno djelo *Sv. Obitelj*. Teško je reći je li slika bila namijenjena za tu župu ili je možda čak naslikana za drugog naručitelja u Brezi.

⁸ U samostanu sv. Katarine u Kreševu pronađena je mala slika Gospe s djetetom. Kako na zabilješci nema detaljnijeg opisa, ne može se zasigurno reći da je to djelo navedeno djelo s zabilješke. Ipak, uobičajena je praksa da ostavštine fratara ostanu u matičnim samostanima pa pretpostavljamo da je fra Bono Ostojić svoju sliku ponio sa sobom u samostan sv. Katarine u Kreševu.

⁹ Kako su znaci navoda stavljeni ispod prvog zapisa, na zabilješci je nejasno nalaze li se dvije slike *Srce Isusovo* još u Zenici.

Riječ je o ukupno 44 slike. Do sada je s tog popisa pronađeno 30 djela. S Jurkićeva popisa devet se slika nalazi u livanjskome kraju, tj. u livanjskim župama.

Djela *Sv. Jeronim* iz Makarske, *Sv. Ilija* iz Bihaća, *Ploča s molitvama* iz Modriče, *Sv. Alojzije* iz Pečnika, *Sv. Marko biskup*, *Imakulata* iz Đakova, *Gospa sa viđenjem križa i krune* iz Sarajeva, *Sv. Jeronim* iz Golog Brda kod Bugojna, *Dobri pastir* iz Janjine,¹⁰ *Sv. Josip* iz Marušića, *Gospa za don Nedeljka*, *Sv. Obitelj* iz Breze i *Sv. Obitelj* iz Mostara nalaze se u spomenutim župama i trenutačno nemamo saznanja o njihovoj „sudbini“. Šturi podatci s Jurkićeva popisa, poput nepoznatih podataka o dimenzijama djela, o izgledu djela i tko je bio naručitelj, otežalo je potragu za slikama čije je postojanje, kao osobni autorov podsjetnik, zabilježeno samo na malom komadu papira. Ako župnici nisu zatekli djelo u župi ili ako su župne kronike nestale ili uništene tijekom vremena, djelu se gubi svaki trag. Nije bila ni neuobičajena praksa da su ponekad župnici prilikom premještaja djelo ponijeli sa sobom

¹⁰ Jedna slika *Dobrog pastira* iz 1935. godine nalazi se u samostanu dominikanaca u Dubrovniku, a druga iz 1941. godine u samostanu dominikanaca na Bolu (Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 385; Reberski, 2008, 323, KAT 264).

Slava Vrhbosanske nadbiskupije, 1933./1934.
(foto: D. Krajinović)

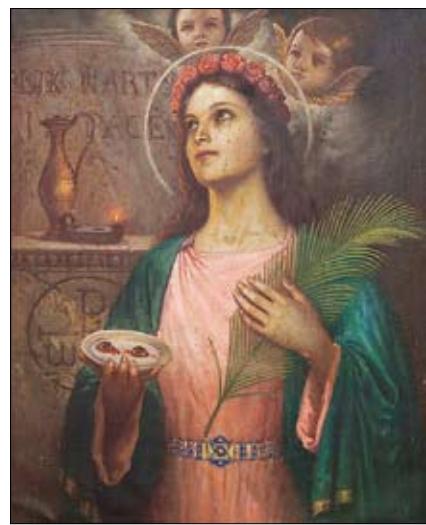
156

na drugu župu¹¹ zbog čega je djelu teško ući u trag. Međutim, ta mala zabilješka dovela nas je do nekih novih saznanja o Jurkićevim djelima za koja struka nije znala. Za njihovo postojanje znao je samo uži krug župljana i pojedinih svećenika koji su službovali na župi ili samostanu.

Sakralna dionica Jurkićeva stvaralaštva i vjera kao umjetnička inspiracija

Jurkić, jedan od najistaknutijih predstavnika simbolizma i secesije u bosanskohercegovačkom i hrvatskom slikarstvu, široj je javnosti poznatiji kao slikar i poeta prirodnih fenomena. Slikar koji je zbog čvrstih osobnih uvjerenja snažno bio vezan za vjeru, uz crkvu i franjevce ostavio je u baštinu uz opsežan pejzažni opus i mnoga djela koja svjedoče o njegovoj vlastitoj vjeri. Istodobno je dao svoj umjetničko-povijesni osvrt na biblijske tekstove i crkvenu povijest hrvatskoga naroda u Bosni i Hercegovini.

¹¹ Dug vremenski odmak i nepoznanica o izgledu slika otegotne su okolnosti koje bi nam dopustile bolje rasvjetljavanje povijesti spomenutih djela.

Sv. Lucija
(foto: D. Vrbica)

Opus, koji je još uvijek teško u potpunosti sagledati¹² upravo zbog njegove opsežnosti i rasprostranjenosti, tijekom godina polako se slaže, poput mozaika, i postupno upotpunjuje presjek stvaralačkoga rada Gabriela Jurkića. Za sva djela koja će biti spomenuta i predstavljena u radu ne možemo reći da su novootkrivena jer su pojedina djela već bila obrađena u lokalnim zbornicima ili katalozima, ali se većina tih djela spominje prvi put u ovome radu i bila su nepoznanica za umjetničku struku. Može se reći da su sabrana djela svakako ugodno otkriće za struku i važna dopuna boljem sagledavanju sakralne dionice Jurkićeva stvaralaštva.

Jurkićev sakralni opus dio je njegova duhovnoga integrleta i zapravo je vjera ishodište njegova cijelog umjetničkoga stvaralaštva. Simbolizam i posvećenje protkano je kroz sve segmente Jurkićeva stvaralaštva.¹³ Dok

¹² Iako je do sada priređeno već nekoliko izložbi u čast Gabriela Jurkića, zadnja koja je uvelike obuhvatila njegov stvaralački opus bila je retrospektiva iz 2005. godine koju je priredila dr. sc. Ivanka Reberski. Tri godine poslije, 2008. godine dr. Reberski je objavila i opsežnu monografiju.

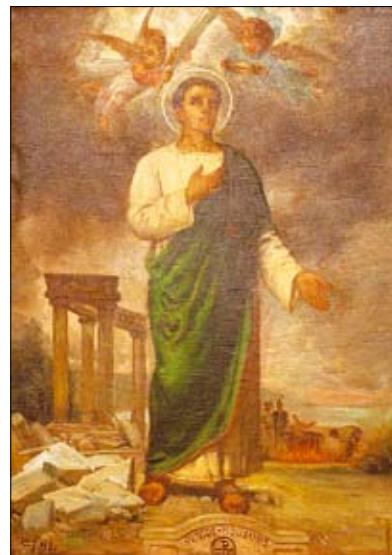
¹³ Prema Damaščaninu, slika svojim izražajnim sredstvima objedinjuje prikazivanje konkretnog historijskog lika i njegova proslavljenog stanja. Ona je oponašanje i simbol. Svatko tko se na bilo koji način susreo s Jurkićem, bilo njime osobno ili preko njegova slikarstva, ili pak imao priliku pročitati njegove misli i eseje, mogao je osjetiti da Jurkić slijedi tu misao kroz svoju umjetnost, bilo

Sv. Mihael, 1960.
(foto: D. Vokić)

Sv. Juraj, 1950.
(foto: M. Bralo)

Sv. Vid, 1953.
(foto: O. Jukanović)

je u pejzažnom opusu Jurkić stilski težio impresionističkome izričaju, u sakralnemu opusu njegova je poetika narativnija. Kao da je svoju slikarsku priču zapravo prilagodio narodu s namjerom da mu što slikovitije i jednostavnije približi vjeru i crkvenu povijest. Kroz povijest je namjena djela religiozne tematike bila približiti i učiniti ideal razumljivim pučanstvu. Vjera kao umjetnička inspiracija,¹⁴ kao i bliska povezanost s franjevačkim redom, rezultirale su jednim umjetničkim opusom koji se blisko inkorporirao u svakodnevnicu vjernika. Njegova djela dio su crkvenoga inventara koji vjernicima približava biblijske prizore i primjerima svetaca poziva ih na svetost.¹⁵ Njegovi slikovni prilozi objavljeni u pučkim kalendarima, ponajprije

instinkтивno bilo svjesno. U njegovu se slikarstvu osjeća izravno približavanje umjetnika Božjoj milosti i ljepoti putem kista (Markov, 2010/2011, 632).

¹⁴ *Istina je da se kod mene susreću često puta vjerski motivi. Zapravo cijelo moje stvaranje imade tu notu. Vjera mi je davala inspiraciju. Ja se prosto nisam mogao oteti dojmu Božje ljubavi, koja mi se stalno nametala kao aksiom, kao neodoljivi imperativ. Svuda sam gledao Stvoriteljske prste, svuda video harmoniju i nju prenosio na platno* (Vlašić, Barun, 1972, 5).

¹⁵ Jurkić kao slikar katolik kroz svoje slikarstvo, kao mnogi umjetnici kroz povijest, nastojao je na svoj način svjedočiti Božjoj prisutnosti kao i veličati krjeposti koje su istinski sljedbenici Kristova života nastojali svjedočiti kroz svoje vlastite živote (Markov, 2010/2011, 632).

izvedeni u tušu ili akvarelu, prilagođeni su i namijenjeni širokim krugovima puka koji će im u svakodnevnom životu približiti duhovnu pouku. Kalendari i godišnje knjige, poput *Danice* (Zagreb), *Kalendara sv. Ante* (Sarajevo), *Kalendara Srca Isusova i Marijina* (Zagreb), *Kalendara Hrvatskog kulturnog društva Napredak* (Sarajevo) ili pak *Glasnika sv. Ante* (Sarajevo), nisu samo ilustrirani rukom Gabriela Jurkića nego su i obogaćeni jednom notom posvećenoga umjetnika. Autor N. Subotić je u *Kalendaru sv. Ante* za 1938. godinu posvetio priču slikaru i ilustratoru Gabrielu Jurkiću pod nazivom „Legenda o Marijinom slikaru, Umjetniku Gabrielu Jurkiću“ i u jednom je naslovu sažeо sav Jurkićev svjetonazor.¹⁶ Franjo Marić je u svojoj knjizi *Gabriel Jurkić u Hrvatskim kalendarima 1926. – 1945.* obuhvatio mnoge Jurkićeve ilustracije.¹⁷ Ipak taj segment Jurkićeva stvaralaštva još nije u potpunosti istražen i sagledan. Ilustracije prenose Jurkićeve suživljjenje s autorovim tekstrom, pogotovo kada

¹⁶ Subotić, 1938, 155-162. Motiv Majke Božje Jurkiću je jedan od omiljenih sakralnih motiva.

¹⁷ Marić, 2003, 90. Franjo Marić je u navedenu djelu spomenuo nekoliko Jurkićevih radova za koje ne znamo gdje su, npr. slika *Mir i dobro* 1463. - 1878. koja bi se prema njegovoj zabilješci trebala nalaziti u novoj župnoj crkvi u Podmilaču. Svećenici danas za nju ne znaju.

Sv. Terezija, 1957.
(foto: M. Bralo)

158

Sv. Terezija, 1957.
(foto: M. Bralo)

je riječ o djelima njegove supruge Štefe Jurkić, brata Mirka Jurkića te fra Eugena Matića, poznatog pod pseudonimom Narcis Jenko.¹⁸ U pučkim katoličkim kalendarima djelomično je ostvario svoj mladenački san i naum o velikom povijesnom ciklusu bosanskohercegovačke i hrvatske povijesti te crkvene povijesti. Ilustrirao je sve zaslužne franjevce iz bosanskohercegovačke crkvene povijesti, važne povijesne događaje vezane za Katoličku Crkvu u Bosni i Hercegovini, mnoge crkve i samostane Bosne Srebrenе¹⁹ te biblijske prizore. Jurkić je jedan od onih slikara kojima je vjera bila počelo njegova slikarskoga habitusa. Jedan je od onih umjetnika koji su u jednom povijesnom okviru stvorili svoj umjetnički svijet neovisan o aktualnim likovnim tijekovima i neopterećeni priznanjem struke slijedili su svoj poziv prema vlastitu svjetonazoru. U Jurkićevu sakralnome opusu dolazi do izražaja njegov idealizam koji proizlazi iz njegove franciskanske pobožnosti. Iz njegovih djela isijava neiskvarenost i dobro koje, usprkos svome narativnome duktusu, nije nimalo naivno. Umjetnikov sakralni opus je poruka i pouka. Imajući u vidu vrijeme i

prilike u kojima je djelovao, razumljivo je da je i slikarski jezik pojednostavljen. U vremenu socrealizma umjetnici su bili u službi države, a Jurkić je upravo u tom vremenu bio u službi Crkve. Iako se sakralni opus proteže kroz sve njegovo stvaralaštvo, ipak treba istaknuti njegovu dosljednost u svojim principijelnim uvjerenjima i načelima jer su mnoga djela sakralne tematike nastala od četrdesetih do kasnih pedesetih godina XX. st. Jurkić je sebi svojstvenim simboličko-likovnim duktusom dao svoju viziju određenog kršćanskog motiva, a nerijetko i hrabar osvrt na postojeću društvenu situaciju ili povijest katolika u Bosni i Hercegovini.²⁰ U Jurkićevu sakralnome opusu tako prepoznajemo i odrednice romantizma, što se očitava u njegovoj sklonosti prema tematice koja je inspirirana legendarnim i povijesnim događajima. Evidentan je utjecaj mentora Mencija Clementa Crnčića na Jurkića, koji je u svome slikarstvu bio sklon specifičnom obliku idejnoga simbolizma iskazana realističnim sredstvima. Ta je aporija bila imanentna upravo Čikoševoj osobnosti: s jedne strane klasično, konzervativno slikarsko obrazovanje, a s druge naglašeno senzibilna, intelektualistička priroda, što on pokušava pomiriti u svome slikarstvu.²¹ Upravo kao i Jurkić.

¹⁸ Dio bibliografije umjetnikovih radova dodatno je obrađen u proširenom i dopunjrenom izdanju kataloga: Gabriel Jurkić, Livno, 2008.

¹⁹ Franjevačka provincija i jedina od svih ustanova bosanske srednjovjekovne države koja se uspjela očuvati sve do današnjih dana.

²⁰ Markov, 2010/ 2011, 633-634.

²¹ Gašparović, 2003/2004, 121.

Gospa od Ružarija, 1954.
(foto: D. Vokić)

Kod Jurkića je nemoguće bez rezervi odijeliti sakralno od narodnoga, biblijsko od povijesnoga. U pejzažnom, sakralnom ili povijesnom ciklusu uvijek postoji dvojnost,²² isprepletenost simbolične i deskriptivne poruke. Akademik Mirko Vidović, pišući o Jurkićevim slikama, govori o velikim sintezama. Govori o njegovim vizijama koje su građene s puno detalja i koje su objedinjene u završnu Jurkićevu magistralnu misao.²³ Takva je slika *Slava Vrhbosanske nadbiskupije*. Bosanski Hrvati katolici dolaze pod vodstvom nadbiskupa dr. Ivana Ev. Šarića pred Spasitelja prinoseći zahvalu za primljene milosti i za blagoslove kojima je obasuta njihova zemlja.²⁴ U tu je sliku Jurkić inkorporirao mnoge drage ljude iz svoga života: suprugu Štefu koja kleči pred Isusom, nećakinju Vericu, svoju majku, fra Lovru Karaulu²⁵ i sebe. (kat. br. 2, sl. 8).

Sustavnost i studioznost temeljne su Jurkićeve odlike. Na njegovim slikama ništa nije prepusteno slučaju. Sve je detaljno i pomno prostudirano prije no što je dovršena završna

Uznesenje Marijino, 1952.
(foto: P. Džeko)

kompozicija. Za svaku narudžbu umjetnik bi se pozorno pripremio. U zbirci Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno nalazi se nekoliko pripremnih studija za te završne kompozicije.

Uz mnoge prikaze svetaca Jurkić svoju likovnu i simboličku zamisao dopunjuje i latinskim citatima iz biblijskih tekstova i svakodnevnih molitava iz časoslova. On slika svetce s prepoznatljivom ikonografijom koju ponekad smješta u svoj livanjski, bosanski ili mediteranski krajolik. Slikajući svetce, Jurkić ponovo podsjeća na plemenitu žrtvu mučenika i primjere življjenja vjere pojedinih svetaca kao podsjetnik na svrhovitost žrtve i poticaj na činjenje dobrih djela i vječne nagrade koja im pripada.

S gledišta stilske morfologije, s obzirom na to da je Jurkić ikonografiju djela približio pučkom izričaju,²⁶ u rijetkim je primjerima uspio ostvariti tu tonsku modelaciju s duhovnom introspekcijom i tako postići mističnu koheziju.²⁷ Na njegovim slikama sakralne tematike često se sukobljavaju zahtjevi naručitelja s vlastitom umjetničko-kontemplativnom introspekcijom.

²² Vidović, 1996, 137.

²³ Vidović, 1996, 134.

²⁴ Marić, 2003, 117.

²⁵ Prosvjetitelj i graditelj crkve i samostana na Gorici 1854. godine.

²⁶ Reberski, 2008, 135.

²⁷ Vidović, 1996, 134.

Gospa od Andjela, 1959.
(foto: M. Bralo)

Gospa Olovska, 1954.
(foto: nepoznato)

Proces uosjećavanja (Einfühlung),²⁸ kojim općenito odiše njegov pejzažni opus, postignut je tek u nekoliko djela sakralne tematike. Namjena djela, naručiteljski zahtjevi kao i trenutačna osobna duhovna poniranja odredili su umjetničku kvalitetu djela. Neujednačenost stilske izražajnosti i umjetničkoga postignuća upravo je najizraženija u Jurkićevu sakralnom opusu. Ipak, snažna duhovna dimenzija koja je isijava iz pojedinih djela odaje dojam da su Jurkićeve slike most između mističnoga prema razumljivome.²⁹

Popis svetaca s Jurkićeve zabilješke

Jurkićeva sustavnost i evidencija vlastitoga umjetničkoga opusa dovela nas je, vjerujemo, samo do jednoga dijela njegova pozamašnoga i neiscrpnoga stvaralaštva. Mnoga djela sa spomenute Jurkićeve zabilješke do sada nisu bila poznata struci. Na žalost, 14 djela s toga popisa više se i ne nalaze na spomenutoj lokaciji i njihova nam je povijest nepoznata. Terenskim

istraživanjem, a ponajviše susretljivošću franjevaca, pronašli smo 30 djela s Jurkićeva popisa.³⁰ Sv. *Lucija* iz Janjine jedno je od tih nekoliko djela sakralne tematike koje je nastalo još pod utjecajem secesije i simbolizma. Jurkić je finom modelacijom postigao fluidnu atmosferu i mekoću portretirane sv. Lucije³¹ (kat. br. 1, sl. 3). Na mnogim portretima svetica poput sv. Lucije, sv. Terezije ili na mnogim prikazima Gospe možemo prepoznati lice supruge Štefe koja je bila njegova umjetnička suputnica i model za mnoge njegove likovne vizije. Duboka i nježna privrženost supruzi rezultirale su djelima u kojima se osjeća njegov kontemplativni pristup djelu i duboka emocija. Evidentna je razlika među pojedinim djelima u postignutoj

²⁸ Horvat Pintarić, 2015, 7.

²⁹ Kod Jurkića je izražen upravo taj fenomen sukladnosti pikturalnog i metafizičkim, što je u umjetnosti neminovno i najteže se postiže. Kod Jurkića je to bit transpozicije apstraktнoga u konkretno, a očituje se u magistralnoj kristalnoj i poštenoj jasnoći poteza sigurne ruke, čista oka (Vidović, 1996, 137).

³⁰ Kako su djela razasuta po župama u BiH, Hrvatskoj i Srbiji, za nekoliko smo djela podatke dobili telefonskim putem. Za sva djela, na žalost, nismo mogli dobiti profesionalnu fotografiju. Prateći Jurkićev popis, uvidjeli smo da su pojedina djela s toga popisa, poput *Regine Pacis* koja se čuva u sakralnom postavu FMGG-a u Livnu, već bila objavljena u drugim publikacijama. No, kako su navedena djela dio tog popisa, ipak smo ih predstavili u ovome osvrtu. Djela koja nisu navedena na spomenutu Jurkićevu popisu, a već su bila objavljena u istaknutim monografijama, poput djela iz samostana sv. Ante na Bistriku ili djela iz dominikanskog samostana na Bolu, nisu navedena u osvrtu. Tražajući za spomenutim djelima sa zabilješke, na određenoj lokaciji nalazila su se i druga Jurkićeva djela. Prema tome ne znamo kada je i po kom načelu nastala ta zabilješka, osim što je riječ o popisu sakralnih djela.

³¹ Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 371-387. Fotografija sv. Lucije preuzeta je iz toga rada.

Gospa Kondžilska,
(Foto: Arhiv Župe Komušina – Kondžilo)

produhovljenosti i stilskim dometima, pogotovo među djelima koja su pod snažnijim utjecajem simbolizma i secesionističkih obilježja. *Sv. Mihail iz Putnikovića*³² (kat. br. 1, sl. 4), *Sv. Juraj iz Bihaća* (kat. br. 1, sl. 8) i *Sv. Vid iz Banje Luke* (kat. br. 1, sl. 9) sadrže u sebi tu biblijsko-povijesnu alegoriju. Djela *Sv. Josip iz Zaostroga*, *Sv. Ante pustinjak iz Bihaća*, *Sv. Josip*, *Sv. Filip i Jakov*, *Sv. Luka iz Ivanjske*, *Sv. Marko iz Tolise*, *Sv. Petar i Pavao kod Travnika*, *Sv. Stjepan iz Priluka*, *Sv. Josip*, *Sv. Klement i Sv. Barbara iz Vidoša*, *Bl. Nikola Tavelić iz Podhumu*, *Sv. Josip iz Jajca* ili *Sv. Barbara iz Breze* uvjerljivog su slikarskog realiteta, ali im nedostaje nota produhovljenosti ili umjetničke ekspresije. Jurkić ih ponajprije prikazuje radi prepoznavanja ne posvećujući toliko pozornost umjetničkoj estetici koliko prepoznatljivoj ikonografskoj matrici. Ipak ta djela svjedoče o jednoj prepoznatljivoj jurkićevskoj slikarskoj maniri koju prepoznajemo u njegovim djelima sakralne tematike.

Domoljubni duh i Jurkićeva duboka privrženost i povezanost sa svojim narodom rezultirale su djelima koja su bliska

bosanskohercegovačkom narodu. On slika svetce posvećene zaštitnicima župa i mjesta bliskima hrvatskomu narodu. Pretežito je riječ o zavjetnim slikama koje su bile narudžba župnika ili zavjetni dar župljana svojoj župi. Slika sv. Barbare nalazi se na župi u Vidošima i kao oltarna slika u crkvi u Brezi, u rudarskim krajevima. Sv. Terezija bila je Jurkiću među omiljenim sveticama. Do sada je pronađeno šest slika male Terezije. Jedna se nalazi u zbirci Franjevačkoga muzeja i Galerije Gorica u Livnu (kat. br. 1, sl. 21), druga u Župi svih svetih u Livnu, treća na župi u Travniku, četvrta u crkvi sv. Ćirila i Metodija u Sarajevu na desnom pokrajnjem oltaru sv. Josipa, peta u Bistrici kod Uskoplja u crkvi sv. Terezije od djeteta Isusa³³ (kat. br. 1, sl. 17) i šesta u filijalnoj crkvi u Vilić Polju kod Bistrice. Prvi hrvatski svetac franjevac sv. Nikola Tavelić također je bio čest Jurkićev motiv. Na slikama se nalazi u klečećem položaju smješten u bosanskom krajoliku kako u rukama drži svitak. Na slici koja se nalazi u župnoj crkvi u Podhumu pokraj Livna sv. Nikola Tavelić kleći u vatri. Jurkićev sv. Nikola Tavelić³⁴ nalazi se na mnogim župama i samostanima u BiH i Hrvatskoj. Mala studija sv. Nikole Tavelića koja se čuva kod sestara u dominikanskom samostanu Andjela čuvara na Korčuli izgleda kao studija za sv. Nikolu Tavelića koji se nalazi u Franjevačkom samostanu i crkvi sv. Ante Padovanskog u Mostaru.³⁵ Na oltaru u franjevačkoj crkvi u Požegi nalazi se apostol hrvatskoga naroda blaženi Nikola Tavelić kako propovijeda bogumilima u Bosni.³⁶ Jedna od

³³ Slika je naslikana u formatu karakterističnom za oltarne pale, više u kvadratnom obliku, ali s blagim polukrugom.

³⁴ Fra Mirko Jozić navodi da se slika *Sv. Nikola Tavelić* nalazi u Župi Vitez. (Jozić, 2010, 441, bilj. 91) No prema navodu sadašnjeg župnika, to se djelo ne nalazi u toj župi. Još jedno djelo, *Sv. Nikola Tavelić iz 1938.*, nalazi se u franjevačkom samostanu sv. Ante u Sarajevu (Reberski, 2008, 320, kat. 225). To je jedno od uspјelijih djela s motivom bl. Nikole Tavelića.

³⁵ Slike koje se nalaze na Korčuli kod sestara dominikanki u samostanu Andjela čuvara darovalo je Jurkićev brat blizanac Mirko Jurkić. Studija blaženoga Nikole Tavelića bila je vlasništvo sestara iz Kanade i prenesena je na Korčulu. Lik bl. Nikole Tavelića i Male Tereze najučestaliji su svetački motivi u Jurkićevu sakralnom stvaralaštву.

³⁶ Gabriel Jurkić je na skici naveo da se slika nalazi u crkvi u Požegi. Franjo Marić u knjizi *Gabrijel Jurkić u hrvatskim kalendarima 1926. – 1945.* navodi da se slika nalazi u franjevačkoj crkvi u Požegi. Slika je bila na izložbi Sv.

³² „Zamjenska“ slika Gabriela Jurkića na oltaru u Dubravi. Gabriel Jurkić je 1960. godine naslikao novu sliku sv. Mihovila za glavni oltar. Slika je u vrlo lošem stanju. Opširnije vidjeti: <http://www.kr.hr/Dokumenti12%20Restauriranje%20slike%20sv.%20Mihovila%20iz%20Dubrovac%CC%8Cke%20biskupije.pdf>

Gospa od Osove, 1928.
(foto: D. Stanić)

162

većih kompozicija je i slika III. reda sv. Franje koja se nalazi u crkvi sv. Ante Padovanskog u Bugojnu. U toj je slici Jurkić projicirao svoju vjeru i vjeru bosanskohercegovačkoga naroda i njegovo štovanje Boga, Majke Božje i svetoga Franje. U toj likovnoj sintezi Isus, Majka Božja i sv. Franjo bdiju nad brojnim narodom i svećenikom koji upravo prima u red novu vjernicu predajući joj skapular.³⁷

U fundusu Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno nalazi se nekoliko vrlo zanimljivih neposrednih studija maloga formata do većih umjetničkih ostvaraja danas izloženih u sakralnome postavu galerije.³⁸

Regina Pacis ili *Kraljica Mira* jedno je od onih djela o kojima govorimo kao o Jurkićevoj likovnoj sintezi, o magistralnim zamislima. *Regina Pacis* (1954.) ističe se svojom simbolikom koju je utkao u djelo i koja svjedoči o njegovoј privrženosti i ljubavi prema vjeri, Bosni i hrvatskome narodu. Kraljica Mira Jurkićeva je verzija Bogorodičine krunidbe. U središtu slike nalazi se Gospa na

Zemlja u Umjetničkom paviljonu u Zagrebu ožujka 1936. godine (Marić, 2003, 144). Na žalost, nismo uspjeli stupiti u kontakt s franjevačkim samostanom Duha svetoga u Požegi kako bismo potvrdili da se slika nalazi kod njih.

³⁷ Krlić, 1974, 82.

³⁸ Uzbirci FMGG-a Livno nalazi se velik opus Jurkićevih djela, ali samo su četiri navedena na toj zabilješci. Djela *Uznesenje Gospino* i *Sv. Stjepan* rađena su za druge župe i tek naknadno donesena na Goricu (Markov, 2014, 214-238).

stolcu s hrvatskim pleterom i krunom na glavi. Andeli su natkrilili Gospu, Jurkićev rodni kraj Livno i Slatku Goricu,³⁹ a s njezine desne strane hrvatski vojnik moli krunicu. Ispod Gospe je naslikan svitak s porukom pape Lea X.: *Antemurale Christianitatis*.⁴⁰

Uznesenje Gospino iz 1953. godine prvotno je slikano za Župu Suho Polje na Kupresu.⁴¹ Bogorodičino uznesenje Jurkić stavlja u bosanski – kupreški krajolik. Bogorodicu su na nebu, poput mandorle, uokvirili andeli, a pastiri i pastirice u narodnoj nošnji pored stada ovaca blaženo promatraju uznesenje Blažene Djevice Marije. Slikajući Gospu među svojim sunarodnjacima, Jurkić uvijek nanovo ističe Marijinu ulogu koju ona ima u njegovu zavičaju.⁴²

Kraljica Krunice ili *Gospa od Ružarija*⁴³ (kat. br. 1, sl. 5), kako ju zovu u župi Putniković, također je jedna od Jurkićevih slikarskih sinteza. Sv. Dominik i sv. Katarina Sijenska s trnovom krunom na glavi ponizno predaju svetu krunicu Gospo koja se na oblaku u pratnji andela i s Isusom u naruču spustila do svetaca. Uz sv. Dominika naslikan je jedan od njegovih atributa, pas s gorućom bakljom u ustima.⁴⁴ U

³⁹ Franjevci tako nazivaju samostan sv. Petra i Pavla na Gorici u Livnu.

⁴⁰ *Antemurale Christianitatis* u prijevodu znači „predziđe kršćanstva“.

⁴¹ Kao zavjetna i oltarna slika donesena je na Župu Suho Polje 1953. godine. Župnik fra Eduard Kulier 1951. godine zamolio je Provincijalat u Sarajevu za veću Gospinu sliku. Provincijal fra Josip Markušić preporučio mu je da naruči sliku kod Jurkića, što je župnik i učinio. Kraj osamdesetih godina XX. st. sliku je fra Tihomir Salapić odnio u Franjevački samostan na Goricu (Karaula, 2014, 117, bilj. 137).

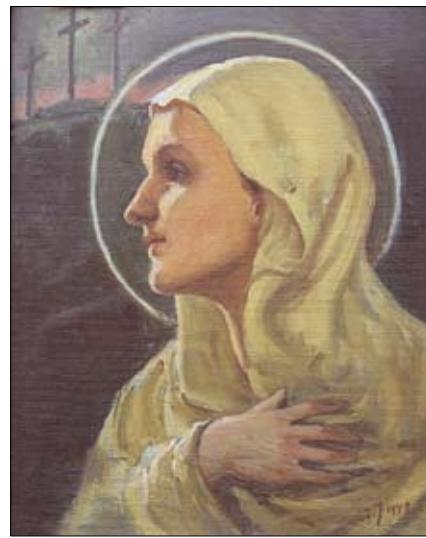
⁴² Markov, 2010/2011, 636.

⁴³ Zavjetne slike poput *Gospa od Ružarija*, *Gospa od Osove*, *Gospa Kondžilske* djela su koja su bila nošena u procesiji pa su nerijetko uokvirena ispod stakla jer su ih vjernici dodirivali ili ljubili.

⁴⁴ Sv. Katarina Sijenska se uz sv. Dominika smatra suučiteljicom dominikanskoga reda. Blagdan Kraljice sv. krunice uveo je papa Pio V. nakon što je za vrijeme bitke kod Lepanta 1571. godine molio s narodom krunicu te pobedu kršćanske nad turskom vojskom pripisao Blaženoj Djevici Mariji. U znak zahvalnosti za ovu veliku i važnu pobjedu kršćanstva, koja se dogodila 7. listopada, papa Pio V. ustanovio je 1572. blagdan Gospo od Pobjede, a njegov nasljednik papa Grgur XIII. 1573. godine preimenovao ga je te se sve do danas slavi

Sv Franjo, 1931.
(foto: D. Krajinović)

Imakulata, 1948.
(foto: M. Bralo)

jednom od anđela prepoznajemo lice supruge Štefe.

U samostanu Gospe Sinjske u Sinju nalazi se *Gospa od Anđela i sv. Franjo*, još jedna uspjelija slikarska sinteza koju krasи prepoznatljiv senzibilitet Jurkićeve slikarske manire (kat. br. 2, sl. 102). *Kraljica Krunice* iz Putnikovića i *Gospa od Anđela* iz Sinja djela su slične stilske izražajnosti.

Umjetnik u svojim slikarskim sintezama istražuje legende iz narodne i usmene predaje, bliski su mu biblijski motivi i njegove su slike njegovo osobno slikarsko svjedočanstvo jedne povijesne dionice. Na temelju zapisa ili usmene predaje ostvario je nekoliko djela.

Djelo *Zdravlje nemoćnika* nalazi se na unutarnjem sjevernom zidu crkve u Ljubunčiću pokraj Livna. Jurkić ju je nanovo izveo 1956. godine, a u desnom donjem kutu zapisao je: PO OSTATCIMA PROPALI ZAVJETNE SLIKE FRA LOVRE KARAULE I NARODA IZ-DOBE-VELIKIH-NEVOLJA OKOG 1865-NA NOVO-IZVEO G. J. 1956.⁴⁵ Slika Gospa izrađena je po

i naziva blagdanom Kraljice sv. Krunice. Nakon bitke kod Lepanta dominikanci se sve više posvećuju širenju pobožnosti krunice. http://www.dominikanci.hr/images/stories/2012-10-18-sv_dominik-pdf/vjeronaucna_olimpijada_kb.pdf

⁴⁵ Godine 1864. pojavila se u Bosni i Hercegovini kao i Župi Ljubunčić nemila bolest, u narodu prozvana *krepa goveda*. Sljedeće godine počeše obolijevati i ljudi tako da

narudžbi fra Lovre Karaule 1865. godine, no uništена je u nepoznatim okolnostima. Jurkić je po njezinu opisu ponovno naslikao to djelo koje je važno za župljane Župe Ljubunčić. Gospa u sjedećem stavu drži u naručju maloga Isusa, a desnom rukom brani ljude i životinje od anđela koji u ruci drži mač. Ispod Gospina lika prikazano je nekoliko bolesnika i bolesnih životinja i ljudi koji se zajedno s fra Lovrom Karaulom mole Gospu za ozdravljenje.⁴⁶ U zbirci Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno nalazi se nekoliko pripremnih studija za te završne kompozicije. Na osnovnom crtežu za propalu sliku *Zdravlje nemoćnjeh* piše latinski natpis: *Contine manum tuam / Zadrži ruku svoju*. Među tim crtežima nalazi se i nekoliko skica: skica za *Uznesenje Gospino*, izložena u sakralnom postavu FMGG-a, skica za *Sv. Josipa* u Jajcu, za sliku *Sv. Nikola Tavelić propovijeda bogumilima* te skica za sliku *III. red sv. Franje* koja se nalazi u crkvi sv. Ante Padovanskoga u Bugojnu.

Prema kazivanju franjevaca, fra Petar Čapkun je u arhivu u Vatikanu našao opis stare zavjetne

su mnogi i umirali od te bolesti. Te su godine župljani zajedno sa župnikom fra Lovrom Karaulom odlučili dati zavjet Gospu pod imenom „*Zdravlje nemoćnikah*“ i sagraditi joj crkvicu (Barun, 2015, 145-146).

⁴⁶ Barun, 2015, 147.

slike Gospe Olovske⁴⁷ i dao ga fra Luji Zloušiću. Gabriel Jurkić je prema tom opisu 1954. godine naslikao sliku Gospe. U Rami na Šćitu postoji Gospino svetište od dolaska franjevaca na ove prostore pa sve do danas.⁴⁸ Jurkić je 1955. godine prema fotografiji, po uzoru na Rohdenovu sliku iz 1880. godine, koja je spaljena 1942., naslikao sliku *Andđeli donose Ramsku Gospu*.⁴⁹ Slika predstavlja uznesenje Marijino u nazočnosti ramskoga naroda u narodnoj nošnji.

Sliku Gospe Bošnjačke na drvetu, koja se nalazi u zbirci fra Nikole Bošnjaka u Tolisi, Jurkić je naslikao 1947. godine.⁵⁰ U svetištu Gospe Kondžilske iz 1949. godine nalazila se još i takozvana Mala Gospina slika koju je naslikao Jurkić. To je bila replika originalne čudotvorne slike Gospe od Kondžila, jednakih dimenzija kao i original, koja se u procesiji nosila na Kondžilo za Dan mladih i pri završetku listopadskih pobožnosti. Na žalost, u vihorima ratne 1992. godine toj se slici gubi svaki trag.⁵¹ Prema zapisu

⁴⁷ Sljedeća navedena djela nisu se nalazila na Jurkićevu popisu, a također su urađena prema usmenoj predaji ili fotografiji.

⁴⁸ Topić, 2005, 195.

⁴⁹ Rimski slikar Alberto de Rohden na poziv nadbiskupa Josipa Stadlera završavao je u sarajevskoj katedrali četiri slike koje su ostale nedovršene iza smrti Seitza starijega. Stadler je ponudio ramskim fratrima da im Alberto napravi sliku za veliki oltar, ali oni nisu imali čime platiti. Stadler je obećao da će on platiti sliku ako se napravi prema njegovu planu pa je De Rohden dolazio u Ramu radi priprema za veliku oltarsku sliku. Trebalo je predstaviti kako andđeli vraćaju Gospinu sliku, a zadivljen svijet gleda u nebo. Za tu sliku slikar je snimio sve osobe koje je mislio smjestiti na svojoj slici, a sa sobom je ponio narodne nošnje za sve osobe. Ta je odijela slikar nakon završetka rada poklonio rimskomu muzeju, a sliku je platio nadbiskup Stadler 1000 forinti. Bio je to njegov zavjet Ramskoj Gospo. De Rohden je pri povratku u Rim bio i u Sinju i snimio sliku Gospe Ramske, odnosno Sinjske. Slika je dopremljena u Ramu 1892. godine. Bila je visoka 5, a široka 2,5 m. De Rohden je poslao u Ramu još sliku sv. Franje u meditaciji. Obje su, kao i ostale, izgorjele kad su partizani zapalili ramsku crkvu 13. srpnja 1942. godine. (<https://ramske-vjesnik.ba/clanak/stadlerov-zavjet-ramskoj-gospi/111780/>)

⁵⁰ Riječ je o svetištu u Ulici Ljudevita Gaja (Buče) gdje se Gospa ukazala dvjema djevojčicama i jednom dječaku, svi dobi od 9 do 15 godina. Ukažanja su trajala od ljeta 1945. do ljeta 1963., u početku na samom „svetištu“, a poslije i u župnoj crkvi na oltaru BDM. [https://hr.wikipedia.org/wiki/Bo%C5%A1njaci_\(Vukovarsko-srijemska_%C5%BEupanija\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Bo%C5%A1njaci_(Vukovarsko-srijemska_%C5%BEupanija))

⁵¹ Čudotvorna slika Gospe od Kondžila u pisanim se tragovima prvi put spominje 1779. godine u izvještaju fra Filipa Čovića, tajnika biskupa fra Marka Dobretića, načinjenu povodom biskupova posjeta Komušini u rujnu 1779. godine. Tada

Gospa Snježna
(foto: Arhiv Župe Deževice)

fra Branka Krilića, Jurkić je renovirao staru oltarsku sliku Gospe Snježne u Župi Deževice kod Fojnice.⁵²

Jurkić kao slikar katolik uvelike je doprinio uređenju sakralnih prostora u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji u drugoj polovici XX. st., a pojedina djela očuvala su se i do današnjih dana.

U Jurkićevu sakralnome opusu ne možemo govoriti o nekom evolutivnom tijeku i razvoju njegove stilске invencije, nego o trenutačnom kontemplativnom nadahnuću koje je u krajnosti odredilo kvalitetu djela. Ipak, u pojedinim djelima posvećenima Gospi i muci Kristovoj prepoznajemo određenu natprosječnu produhovljenu interpretaciju.

je biskup ustvrdio kako se u Komušini čuva i pobožno štuje vrlo stara i čudotvorna slika Djevice Marije na nebo uznesene. Pretpostavlja se da je slika djelo mlađe škole nastala najranije krajem XVI. st. Predstavlja Majku Božju u nebo uznesenu. Čudotvorna slika Gospe Kondžilske čuva se u župnoj crkvi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Komušini i napušta ju samo jednom godišnje, na Veliku Gospu kao patron župe, kada ju nošenu u procesiji vjernici prate na Kondžilo. Slika je obnovljana 1888. godine u Grazu po nalogu prvog vrhbosanskog nadbiskupa dr. Josipa Stadlera te 1949. godine kada ju obnavlja slikar Gabrijel Jurkić (http://www.komusina-kondzilo.net/default.asp?qID=svetiste&eID=o_slici).

⁵² Krilić, 1974, 81. Navedenoj se slici nakon restauracije izgubio trag i ne zna se gdje se nalazi. Također se ne zna tko je autor te slike. U Župi Deževice pohranjena je crno-bijela fotografija navedenog dijela kojemu se izgubio trag.

Katalog 1:⁵³

1. *Popis Jurkićevih djela s lokacijom,*
(foto: Arhiv FMGG – Livno)
2. *Popis Jurkićevih djela s lokacijom,*
(foto: Arhiv FMGG – Livno)
3. *Sv. Lucija*, 1951.
ulje na platnu, 80x65 cm
sign. dlc.: G. J. 1951.
Župni ured sv. Vlaha, Janjina
4. *Sv. Mihail*, 1960.
ulje na platnu, 187,5x116 cm
sign. ldk.: G. J. 1960.
Crkva sv. Mihovila u Dubravi, Putniković
5. *Kraljica Krunice*, 1954.
ulje na platnu, 118x88 cm
sign. ddk.: G. J. 1954.
Župa Sv. Marije Magdalene, Putniković
6. *Sv. Josip*, 1955.
ulje na lesonitu, 180x95 cm
sign. dlc.: G. J. 1955.
Na vrpcu koju drži andeo u ddk stoji:
Quem constituit Dominus super familiam suam
Franjevački samostan sv. Marije, Zaostrog
7. *Sv. Ante Pustinjač*, 1952.
ulje na platnu, 70x60 cm
sign. ddk.: G. J. 1952.
Župa sv. Ante Padovanskog, Bihać
8. *Sv. Juraj ubija zmaja*, 1950.
ulje na platnu, 73x51 cm
sign. ldk.: G. J. 1950.
privatno vlasništvo, Selo Dobrenica kod Bihaća

⁵³ Fotografija: Marina Bralo, Ognjen Jukanović, Dijana Muminović, Perica Džeko, Denis Vokić, Arhiv Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno, Arhiv Kulturno-duhovnog centra – Galerije prijateljstva Mostarsko-duvanjske biskupije, Mostar, Studio NADA – Ploče, Damir Misura, Davor Krajinović, fra Ivan Opačak, fra Marinko Živković, fra Ilija Alandžak, fra Franjo Miletić, Ivo Dolić, Ivan Popović, D. Vrbica, s. Jana Dražić, Božena Popić-Kurtela, vlč. Boris Salapić, vlč. Mato Križanac, Arhiv Župe Deževice, Danihel Stanić.

9. *Sv. Vid*, 1953.
ulje na platnu, 78,6x61,6 cm
sign. ldk.: G. J. 1953.
Župa sv. Vida, Barlovci

10. *Sv. Josip*, 1939. (?)
ulje na platnu, 58,5x68,5 cm
ldk: G. J. 1939.
ldk: SV. JOSIP RADNIK,
ZAŠTITNIK SELA OŠTRA LUKA
Župa Imena Marijina, Oštra Luka

11. *Ime Marijino*, 1954.
ulje na platnu, 54x69 cm
dl.: DAR ŽUPLJANA OŠTRE LUKE I BOKA U SPOMEN SV. MARIJANSKE GODINE 1954.
dd: ET NOMEN VIRGINIS MARIA
Župa Imena Marijina, Oštra Luka

12. *Sv. Filip i sv. Jakob*, 1938.
ulje na platnu, 58,5x68,5 cm
sign. ddk: G. J. 1938. (?)
ld: SV. FILIP I SV. JAKOB,
APOSTOLI ZAŠTITNICI SELA BOK
Župa Imena Marijina, Oštra Luka

13. *Sv. Marko Tolisa*, 1946.
ulje na lesoru, 68,2x49 cm
sign. ddk. : G. J. 1946.
Samostan i Župa uznesenja BDM

14. *Sv. Petar i Pavao*, 1955.
ulje na platnu, 152x111 cm
sign. ldk: G. J. 1955.
ddk: IZVEDENO BRIGOM I NASTOJANJEM
ŽUPNIKA
FRA HRVOJA DUVNJAKA U GODINI 1955.
Župa Sv. Petra i Pavla, Brajkovići

15. *Sv. Lukas*, 1952.
Ulje na platnu, 53,1x42,1cm
sign. ldk. : G. J. 1952.
Župa i samostan sv. Ante Padovanskog,
Petrićevac

16. *Sv. Terezija*, 1955.
ulje na platnu, 90x70 cm
sign. ldk. : G. J. 1955.
Župa sv. Ivana Krstitelja, Travnik

17. *Sv. Terezija*, 1957.
ulje na platnu, 107,5x104 cm
sign. ldk. : G. J. 1957.
Župa sv. Terezije od Djeteta Isusa, Bistrica

18. *III. red sv. Franje*, 1956.
ulje na platnu, cca 216x140 cm
sign. ldk. : G. J. 1956.
s: Kraljice franjevačkoga reda, moli za nas
Župa sv. Ante Padovanskog Bujogno

19. *Uznesenje Gospino*, 1953.
ulje na lesontu, 179x78,5 cm
sign. ddk: G. J. 1953
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

20. *Kraljica Mira*, 1954.
ulje na platnu, 122x190 cm
sign. ds: *Antemurale Christianitatis*
Leo X. u Marijanskoj godini 1954. G. J.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

21. *Sveta Terezija*, 1957.
ulje na platnu, 66x62 cm
sign. dlk. G. J. 1957.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

22. *Zdravlje nemoćnika*, 1956.
ulje na platnu, 186x138 cm
ddk: PO OSTATCIMA PROPALAE ZAVJETNE
SLIKE FRA LOVRE KARAULE I NARODA
IZ-DOBE VELIKIH-NEVOLJA
OKO G.1865-NA NOVO-IZVEO G. J. 1956 –
Župa Rođenja BDM, Ljubunčić

23. *Sv. Stjepan*, 1957.
ulje na platnu, 122x90 cm.
sign. ddk: *Gospodine, ne primi im ovo za grijeh*
Dj. Ap. 7,60. G. J. 1957
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

24. *Sv. Josip*, 1957.
ulje na lesontu, 141x125,7 cm
sign. ldk: *Blago – tebi – uživajući – trudove*
– ruku – svojih PS 127-2-G. J. 1957.
Župa bezgrješnog začeća Blažene Djevice
Marije, Vidoši

25. *Sv. Klement*, 1957.
ulje na lestonitu, 139x69,5 cm.
sign. ddk.: G. J. 1957.
Čuvat ēu vas od sve štete kad me za to zazovete.
Župa bezgrješnog začeća Blažene Djevice
Marije, Vidoši

26. *Sv. Barbara*, 1958.
ulje na lestonitu, 97x70 cm
sign. ldk.: G. J. 1958.
Župa bezgrješnog začeća Blažene Djevice
Marije, Vidoši

27. *Sv. Nikola Tavelić*, 1957.
ulje na lestonitu, 73x100 cm
sign. ldk.: G. J. 1957.
Župa sv. Ivana Krstitelja, Podhum

28. *Sv. Josip*, 1955.
ulje na platnu, 120x90 cm
sign. ddk.: G. J. 1955.
ldk.: Zavjet trećoredaca sv. Franje u Jajcu, 1955.
Samostan sv. Luke i Župa Uznesenja BDM, Jajce

29. *Sv. Barbara*, 1947.
ulje na platnu, 144x66 cm
sign. ldk.: G. J. 1947.
Župa sv. Barbare, Breza

30. *Gospa s djetetom*, 1948.
ulje na kartonu, 17x13 cm
sign. ldk.: G. J. 1948.
Franjevački samostan sv. Katarine, Kreševo

31. *Srce Isusovo*, 1955.
ulje na lestonitu, 32x33 cm
sign. ldk.: G. J. 1955.
Crkva sv. Ilije proroka, Zenica

32. *Vizija sv. Margarete Alacoque*
ulje na lestonitu, 32x33 cm
sign. ldk.: G. J. 1955.
Crkva sv. Ilije proroka, Zenica

Uskrsnuće Lazara, 1924.
(foto: Arhiv FMGG - Livno)

Popis sakralnih djela po franjevačkim zbirkama

Jurkićev popis vlastitih umjetničkih djela s njihovom lokacijom doveo nas je i do drugih djela sakralne i pejzažne tematike koja nisu bila navedena na tom popisu. Osim zbirke u Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica u Livnu velik broj umjetničkih djela Gabriela Jurkića nalazi se i u samostanu i Župi sv. Franje u Gučoj Gori⁵⁴ i u samostanu i Župi Duha Svetoga u Fojnici.⁵⁵

Slika *Transsupstantiatio*, koja se nalazi u samostanu u Gučoj Gori, stilski je identična djelu iz sakralnoga ciklusa *Otajstva svete krunice*, koji se nalazi u sakralnoj baštini Gospičko-senjske biskupije.⁵⁶ Među novootkrivenim djelima treba istaknuti djelo produhovljene estetike: *Gospa od Osove* koja je također zavjetna slika (kat. br. 2, sl. 7) i nalazi se na Župi Uznesenja Blažene Djevice Marije u Osovi, iz 1928. godine.⁵⁷ U ovom djelu Jurkić je minucioznom manirom postigao iznimian sklad između uzvišene

produhovljenosti Gospe s djetetom naspram ugodajne pejzažne pozadine. Suptilnom invencijom i picturalnom iluminacijom postigao je gotovo nadrealnu atmosferu iz koje isijava blaženost, nježnost i spokoj. Mistična kohezija između autora i slikanog motiva, iako nastala u drukčijem slikarskom duktusu, postignuta je u prikazu sv. Lucije u Župi sv. Vlaha u Janjini i Gospinu portretu *O Clemens* u Gučoj Gori. U motivu Gospe i svetica u kojima se prepoznaje lice supruge Štefe, Jurkić postiže emociju koja je nadjačala slikarski stil. U djelu *Sv. Franjo* (kat. br. 2, sl. 9), koje se nalazi u Ordinarijatu u Sarajevu, ili u djelu *Immaculata* iz Fojnice (kat. br. 2, sl. 12) također je u pojednostavljenoj slikarskoj maniri prožeo svoju duboku emociju i dao djelima kontemplativnu dimenziju koja na promatrača djeluje spokojno i uvlači ga u meditativno stanje. Imajući u vidu umjetnikovu posvećenost, može se reći da su pojedina djela iskaz njegove spoznaje i milosti. U malim studijama s prizorima Isusova života, koje su mu uglavnom služile kao predtekst za velike kompozicije, znao je postići iznenađujuću neposrednost.⁵⁸ Manje uljane studije iz zbirke na Gorici, sve nastale u razdoblju od 1923. do 1924. godine, ističu se svojim reduciranim, brzim potezom kao i mekoćom Jurkićeva poteza te time postižu svoju umjetničku izražajnost (*Tri Marije idu Isusu na grob*, *Uskrsnuće Lazara*, *Oranje*, *Kralj – biblijski motiv*, *Adam i Eva*). Mnoge skicirane impresije ekspresivnije su i

⁵⁴ Nekoliko Jurkićevih djela bila su dio ostavštine fra Stanka Karina.

⁵⁵ Oba samostana imaju bogate umjetničke zbirke. U zbirci u Fojnici nalaze se 82 djela Gabriela Jurkića, a u ovom osrtu predstavljeno je samo njih devet sa sakralnom tematikom. U fojničkom muzeju izloženo je i 60 akvarela, crteža u olovci i tušu. To su radovi koji su bili objavljeni u već spomenutim katoličkim kalendarima.

⁵⁶ Reberski, 2008, 336, kat.390. U Gučoj Gori nalazi se i slika sv. Stanislava. Sličan motiv, samo u zrcalnoj formi, pronaden je u monografiji Gabriela Jurkića iz 2003. godine (Gabriel, Jurkić, 2003, 189, kat. br. 144).

⁵⁷ Za ovu prigodu, na žalost, nismo uspjeli dobiti bolju fotografiju jer je djelo uokvireno ispod stakla.

Portret o. Mate Šimića
(foto: Digitalni studio Nada, Ploče)

živje od pomalo idealiziranih ukalupljenih završnih djela.⁵⁹

Franjevački samostan sv. Marije u Zaostrogu posjeduje zanimljiv portret oca Mate Šimića (kat. br. 2, sl. 1) u impresionističkoj interpretaciji. Jurkićev spoj simboličke i impresionističke interpretacije uvijek je bio na dobitku. U zbirci fra Nikole Bošnjaka nalazi se i devet portreta istaknutih franjevaca te provincije te dva portreta apostolskih vikara koje je Jurkić izradio za povjesničara i sveučilišnoga profesora dr. fra Julijana Jelenića.⁶⁰ Pojedini crteži bili su skice za uljana djela koja se danas čuvaju u zbirci na Gorici u Livnu i u pinakoteci Franjevačke klasične gimnazije u Visokom.

Svjesni Jurkićeve franciskanske produhovljjenosti i njegove povezanosti s franjevcima ne iznenađuju djela koja su vezana za povijest crkve, povijest franjevačkoga reda kao i portreta pojedinih franjevaca. U zbirci FMGG-a u Livnu nalazi se niz manjih portreta značajnijih franjevaca koji su svojim životom ili pastoralnim djelovanjem bili vezani za gorički samostan i

Madona s đjetetom, 1935.
(foto: Arhiv FMGG – Livno)

uvelike pridonijeli znanstvenom, kulturnom i prosvjetnom radu svojoj zajednici kao i društvu. Portret fra Filipa Kunića, koji se nalazi u zbirci na Gorici, izveden je u jednoj modernijoj maniri, netipičnoj za Jurkića s obzirom na to da je djelo nastalo u kasnijem razdoblju njegova stvaralaštva. Potez je slobodniji i Jurkić ostavlja dio špere za teksturu fratarskoga habita. U fundusu FMGG-a zasigurno neuobičajen likovni iskorak u dosad već prepoznatljivu umjetnikovu sakralnu maniru jest i modernija interpretacija Madone s đjetetom iz 1935. godine. Rad je spoj poentilizma naspram plošne i izrazito izražajne kromatske podloge s naglašenim crnim linearnim obrisima. Poviše Madone s đjetetom Jurkić je inkorporirao često korišten zapis Majci Božjoj: O – CLEMENS – O – PLIA – O – DULCIS – VIRGO – MARIA⁶¹ (kat. br. 2, sl. 90).

U Jurkićevim mapama, pohranjenima uzbirci Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno, pronađeni su mnogi krokiji na temu franjevaca kao pripreme za konačne kompozicije: blaženi Tavelić propovijeda bogumilima, crteži za

⁵⁹ Markov, 2010/2011, 635.

⁶⁰ Krilić, 1974, 82-83.

⁶¹ „O blaga, o mila, o slatka Djevice Marijo“.

Sv. Katarina, 1928.
(foto: M. Bralo)

Džulus, fra Andeo Zvizdović prima Ahd Namu, skice franjevca za sliku *Mučeništvo fratara* i studije crkvenih ponutrica te mnogobrojne skice s Gospom: *Vidovita*, *Navještenje*, *Madonna – Prijestolje mudrosti*, skice svetaca poput sv. Franje, sv. Tereze, sv. Ignacija, sv. Augustina, sv. Tome, sv. Katarine itd.⁶² Pojedina završna djela pronađena su, a mnoga dosad neotkrivena još uvijek rese nama nepoznate sakralne prostore, samostanske zbirke, galerije ili privatne zbirke. U FMGG-u u Livnu pohranjena je studija Male Gospe I. iz 1948. godine koja je nastala kao skica za nama nepoznatu oltarnu sliku Male Gospe. Slika sv. Katarine Aleksandrijske iz 1928. godine bila je rađena kao oltarna slika za crkvu sv. Katarine u Kreševu⁶³ i danas se nalazi u crkvi na desnom bočnom zidu. Sa svetičine desne strane na oblaku je Gospa u pratnji anđela, a u naručju drži maloga Isusa koji se igra sa svetičinim prstima. S lijeve strane djevojčica

Štefa kao model
(foto: Arhiv Franjevačkog samostana Gorica)

pridržava kotač s bodežima (kat. br. 2, sl. 100).⁶⁴ Iako je slika zamišljena kao oltarna pala, Jurkić je na platnu naslikao tu polukružnu formu. Usprkos korektnoj realističnoj interpretaciji, tom djelu, na žalost, nedostaje prepoznatljiva mekoća Jurkićeva poteza kao i produhovljena komponenta toliko specifična za njegov rad, pogotovo kada mu je model bila supruga Štefa.

Ciklus povijesnoga karaktera donosi istinske događaje iz crkvene povijesti bosanskoga naroda i obilježen je snažnim domoljubnim nabojem.⁶⁵ U Franjevačkome muzeju i galeriji Gorica pohranjene su mnoge njegove pripremne studije za te velike povijesne kompozicije. U pinakoteci Franjevačke klasične gimnazije u Visokom

⁶² Markov, 2010/2011, 635.

⁶³ Pred Božić je postavljen novi oltar od umjetnog kamena, vrlo lijepo izrađen, a iznad njega treba biti postavljena slika sv. Katarine koju je naslikao akademski slikar Gabrijel Jurkić. (Buljan, 1997, 61)

⁶⁴ Kod prof. Šunjića nalazi se identična mala studija sv. Katarine (Reberski, 2008, 316, kat. 187). Kako se po predaji vjeruje da je samostan sagradila posljednja bosanska kraljica Katarina Kosača Kotromanić, moguća je prepostavka da je Jurkić u svetičinu liku predstavio dvije žene.

⁶⁵ Gabriel Jurkić je bez sumnje pretrpio znatan utjecaj svog prerano preminulog kolege i sugrađanina N. Jenka. Zajednički im je bio mistični zanos, ista ljubav prema onome što je njihova predodžba hrvatske prošlosti u Bosni, ista priroda romantičnoga pejzaža, snažnih ljudi, pobožnih simbola, ludila u Kristu. (Vidović, 1996, 133)

Mučeništvo fratara, 1924.
(foto: P. Džeko)

nalaze se dva takva djela: Đulus i *Fra Andeo Zvizdović prima Ahd Namu*.⁶⁶ U sakralnom postavu u Fojnici nalazi se i portret fra Andela Zvizdovića. Jurkićev slike, svjedočanstvo jedne povijesne dionice u Bosni i Hercegovini, jest i slika *Mučeništvo fratara*⁶⁷ koja se nalazi u Provincijalatu u Mostaru (kat. br. 2, sl. 99).

U Jurkićevu opusu, koliko je to dosad poznato, postoje tri reprezentativnija ostvarenja na temu raspeća. *Raspeće Kristovo* iz 1935. nalazi se u samostanu dominikanaca na Bolu, drugo iz 1947. u samostanu sv. Ante u Sarajevu i *Raspeće* iz 1933./34. u Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica u Livnu.

Jurkićev *Raspeće* koje se nalazi u fundusu FMGG-a u Livnu razlikuje se od ostalih po tome što je izvedeno u renesansnom duhu. Izrazito je naglašen chiaroscuro, a iznimna je pozornost posvećena anatomiji Isusova tijela. Krist s trnovom krunom na glavi i dugačkom perizomom oko struka, natopljenom krvlju,

čak i u boli izgleda uzvišen i dostojanstven, kao da nema više patnje. Iz mrtva se tijela širi topla magličasta svjetlost i sugerira da se njegova duša uzdiže prema svom nebeskom Ocu. Raspeće u fundusu FMGG-a više simbolizira raspeće pobjede nad smrću nego patnju i smrt. Simbolična je i činjenica da je Jurkić sliku stvarao prema godini Isusove smrti, od 1933. do 1934.⁶⁸ Motiv raspeća Jurkić je znao ukomponirati i u pojedine sakralne kompozicije i portrete: u svom autoportretu iz 1947. godine, kao i u portretu fra Vitomira Jeličića koji se čuva u zbirci u Fojnici.

Djelo *Isus razapet sa razbojnicima* iz 1947. godine⁶⁹ (kat. br. 2, sl. 3) iz samostana u Gučo Gori i *Trpeći Krist* iz samostana u Fojnici jedni su od rijetkih i novih pronađenih motiva raspeća iz slikarskoga opusa Gabriela Jurkića. Slikani u tamnom tonalitetu i u slobodnijoj maniri svjedoče o drukčijem slikarskom izričaju koji je puno uspješniji od pojedinih sakralnih sinteza kojima nedostaje umjetnička neposrednost. Sličan primjer uočavamo i u studiji *Kraljica Krunice* s Petrićevca koja je puno uspješnija mala studija od istoimenog djela⁷⁰ većih dimenzija koja se čuva u samostanu u Fojnici.

Sv. Vlaho iz 1911., koji se čuva u Župi Gospe od Šunja na Lopudu (kat. br. 2, sl. 95), nastao je godinu dana nakon slike *Sv. Vlaho* iz 1910.⁷¹

⁶⁶ Fra Andeo Zvizdović je 1463. godine u susretu sa sultonom na polju Milodražu u Brestovskom, nedaleko od Fojnice, isposlovao povelju (ahd-namu) da franjevci zajedno s katoličkim pučanstvom mogu ostati i živjeti po zakonima svoje vjere (Karamatić, 1991, 59).

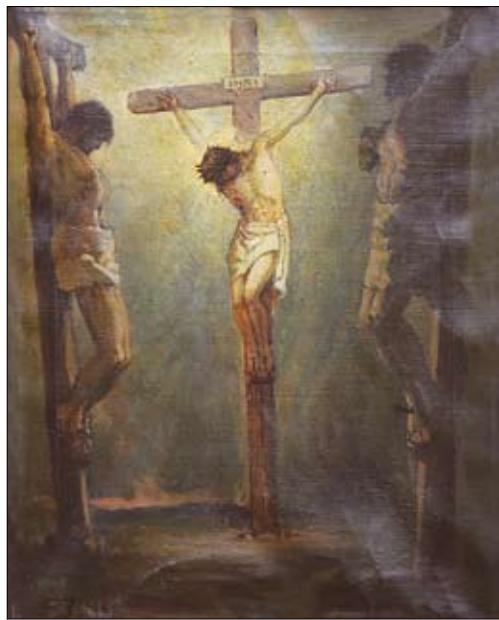
⁶⁷ Za taj triptih donedavno se smatralo da je riječ o smaknuću fratara u Konjicu 1524. godine (Dragić, 2006, 75; Markov, 2014, 228-229). U zbirci FMGG-a Livno nalazi se nekoliko tih skica triptiha mučeništva fratara s naznakom *mučeništvo*. Iako su se mučeništva odvijala u svim krajevima, postavilo se pitanje koje je Jurkić likovno ovjekovječio. Fra Petar Bakula u svojoj knjizi *Mučeništva u franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini* opisuje mučeništva franjevaca u Hercegovini. Izgleda da je ipak riječ o mučeništvima koje opisuje fra Bakula u svojim opservacijama (Bakula, 2014, 216).

⁶⁸ Markov, 2010/2011, 639.

⁶⁹ Djelo je dosta oštećeno.

⁷⁰ Nazvana *Imakulata* u popisu djela fojničkog muzeja.

⁷¹ Sliku *Sv. Vlaho* Gabriela Jurkića poklonio je Niko Nardelli 1925. godine crkvi sv. Vida (Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 378, bilj. 25).

Isus razapet s razbojnicima, 1947.
(foto: Marina Bralo)

koja se nalazi u crkvi sv. Vida u Trstenom pokraj Dubrovnika.⁷² Sv. Vlaho stoji na platou Srđa i raširenih ruku dočekuje Bogorodicu s malim Isusom u naručju. Gospa na oblacima, okružena anđelima, spustila se nad panoramu Dubrovnika obasjanim ljetnim suncem. Iako su obje slike, gotovo identične, nastale pod utjecajem secesije, razvidna je razlika u opuštenijoj Jurkićevoj maniri koja je uočljiva na slici *Sv. Vlaho iz Župe Gospe od Šunja*.

Jurkićev opus sakralne tematike ne ističe se toliko stilskim jezikom koliko svojom autentičnošću i isprepletenim simboličkim likovnim duktusom produhovljenog nadahnuka.

Sv. Vlaho, 1911.
(foto: B. Popić-Kurtela)

Pregledavajući Jurkićev sakralni opus, uzevši u obzir i novosabrana djela, uviđamo jednu umjetničku ostavštinu koja je u svakodnevnom nastajanju iznjedrila slobodnije i opuštenije studije koje su umjetnički izražajnije od pojedinih završnih kompozicija idealizirane estetike kruto podređenih realnoj interpretaciji. Ipak, u djelima posvećenima Gospici i muci Isusovoj prepoznajemo određenu izvanprosječnu produhovljenu interpretaciju.

⁷² Lupis, Žaja Vrbica, 2016, 379.

Katalog 2.:

1. *Portret o. Mate Šimića*
ulje na platnu, 33,5x50,5 cm
sign. ddk.: G. J. S
ds: Ocu Mati Šimiću, hrvatskom rodoljubu,
prosvjetitelju puka, začetniku Kačićeva
spomenika prigodom zlatne mise
g. 1921 – prijatelji pokloniše -
Franjevački samostan sv. Marije, Zaostrog

2. *O Clemens*, 1948.
ulje na lesonitu, 49,1x33,1 cm
sign. ldk.: G. J. 1948.
O – CLEMENS – O – P IA – O DULCIS
– VIRGO – MARIA
Samostan i Župa sv. Franje, Guča Gora

3. *Isus razapet sa razbojnicima*, 1947.
ulje na platnu, 50x40 cm
ldk.: G. J. 1947.
Samostan i Župa sv. Franje, Guča Gora

4. *Transsupstantiatio*, 1949.
ulje na platnu, 46,1x52 cm
sign. ddk.: G. J. 1949.
Samostan i Župa sv. Franje, Guča Gora

5. *Sv. Stanislav*, 1947.
ulje na platnu, 40,7x50,3 cm
sign. ldk.: G. J. 1947.
Samostan i Župa sv. Franje, Guča Gora

6. *Fratri u molitvi*, 1936.
ulje na platnu, 54x94,8 cm
sign. ldk.: G. J. 1936.
Samostan i Župa sv. Franje, Guča Gora

7. *Gospa od Osove*, 1928.
ulje na platnu, 100x80 cm
sign. d.: GOSPA od OSOVE
-ZAVJET- ŽENA-OSOVSKA-ŽUPE-
PO-ŽUPNIKU-FRA-A. KRISTIĆU.
OSOVA U PROLJEĆE 1928
Župa Uznesenja BDM, Osova

8. *Slava Vrhbosanke nadbiskupije*, 1933./34.
ulje na platnu, 200x170 cm
sign. ldk.: 1933./34.
Vrhbosanska nadbiskupija

9. *Sv. Franjo*, 1931.
ulje na platnu, 70x45 cm
sign. ldk.: G. J. 1931.
Vrhbosanska nadbiskupija
10. *Gospa s djetetom Isusom*, 1927.
ulje na kartonu, 25x35 cm
sign. ddk.: G. J. 1927.
Privatno vlasništvo

11. *Sv. Cecilija*, 1923.
ulje na kartonu, 16,5x50 cm
sign. ldk.: G. J. 1923.
Samostan i župa Duha svetoga, Fojnica
12. *Imakulata*, 1948.
ulje na kartonu, 26x21 cm
sign. ddk.: G. J. 1948.
Samostan i župa Duha svetoga, Fojnica

13. *Sotona kuša Spasitelja*, 1948.
ulje na kartonu, 19x14,1 cm
sign. ldk.: G. J. 1948.
Samostan i župa Duha svetoga, Fojnica
14. *Gospa Adoracia*, 1947.
ulje na kartonu, 13,5x11 cm
sign. ldk.: G. J. 1947.
Samostan i župa Duha svetoga, Fojnica

15. *Kraljica krunice*, 1939.
ulje na platnu, 75,5x60,5 cm
sign. ddk.: G. J. 1939.
Samostan i župa Duha svetoga, Fojnica
16. *Trpeći Krist*, 1946.
ulje na platnu, 73x49,8 cm
sign. ldk.: G. J. 1946.
Samostan i župa Duha svetoga, Fojnica

17. *Portret fra Vitomira Jeličića*, 1947.
ulje na platnu, 93x92,4 cm
sign. ldk.: G. J. 1947.
Samostan i župa Duha svetoga, Fojnica

18. *Portret fra Bone Šapine*, 1961.
ulje na lesonitu, 36x29,3 cm
sign. ldk.: G. J. 1961.
Samostan i župa Duha svetoga, Fojnica

19. *Fra Andeo Zvizdović*, 1958.
ulje na lesonitu, 69x79 cm
sign. ddk.: G. J. 1958.
Samostan i župa Duha svetoga, Fojnica

20. *Gospa Olovska*, 1954.
ulje na dasci, 65x48 cm
sign. desno dolje: G. J. 1954.
ds. AVE MARIA
Svetište majke Božje, Oovo

21. *Sv. Franjo s kozama*
Ulje na platnu, 44,5x95,7cm
sign. nema
Samostan presvetog trojstva i
Župa sv. Ante Padovanskog, Petrićevac

22. *Sv. Franjo s raspelom*
ulje na platnu, 28,8x22,3 cm
sign. ldk.: G. J. (?)
Samostan presvetog trojstva i
Župa sv. Ante Padovanskog, Petrićevac

23. *Kraljica krunice*
ulje na platnu, 21x16,4cm
sign. ldk.: G. J.
Samostan presvetog trojstva i
Župa sv. Ante Padovanskog, Petrićevac

24. *Sv. Ivan Krstitelj*, 1940.
ulje na platnu, 77,8x62,8 cm
sign. ddk.: G. J. 1940.
Župa sv. Ante Padovanskog, Bugojno

25. *Portret fra Kazimira Ivića*
ulje na platnu, 80x60 cm
sign. ldk.: G. J. 1935.
Samostan i Župa Uznesenja Marijina Rama-Šćit

26. *Andđeli donose Gospu Ramsku*
ulje na platnu, 160x95 cm
sign. d:IZ GOD 1892 KOJA JE IZGORJELA
NA NOVO IZRADIO GOD 1958 GABRIEL
JURKIĆ
Samostan i Župa Uznesenja Marijina Rama-Šćit

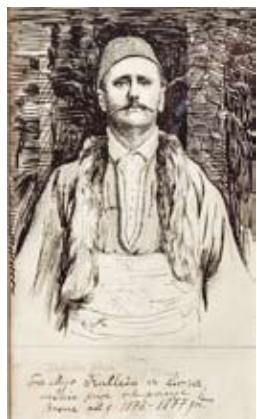
27. *Virgo Dolorosa*, 1952.
ulje na platnu, 26x21 cm
sign. ldk.: KOP. G. J. 1952.
Kulturno-duhovni centar – Galerija prijateljstva
Mostarsko-duvanjske biskupije, Mostar

28. *Mala Terezija*
ulje na platnu, 70x50 cm
sign. nema
Crkva Sv. Ćirila i Metodija u sklopu
Vrhbosanskog bogoslovnog sjemeništa

29. *Gospa Bošnjačka*, 1947.
ulje na platnu, 65x49 cm
sign. ldk.: G. J. 1947.
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

30. *Na odru*, 1910.
olovka na papiru, 20x18 cm
sign. dd: Lapad, 27. VII. 1910.
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

31. *Fra Mijo Kutleša*
tuš na papiru, 25x15 cm
sign. ld.: G. Jurkić
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

32. *Fra Mijo Sučić*, 1913.
tuš na papiru, 20x12 cm
sign. gdk.: Gabriel Jurkić 1913.
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

33. *Fra Grgo Martić*
tuš na papiru, 18x12 cm
sign. dd.: G. Jurkić
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

34. *Fra Ilija Starčević*
tuš na papiru, 25x14 cm
sign. Ds.: G. Jurkić
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

35. *Fra Mijo V. Batinić*
tuš na papiru, 19x12 cm
sign. dd.: G. Jurkić
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

36. *Fra Filip Kunić*
kombinirana tehnika na papiru, 21x15 cm
sign. desno dolje.: G. Jurkić
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

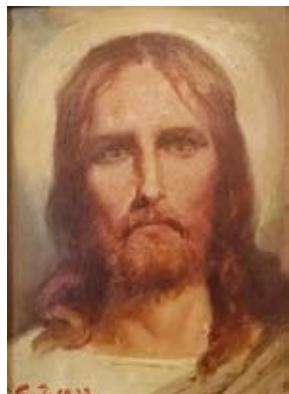
37. *Fra Pascal Vujičić*
tuš na papiru, 24x12 cm
sign. dd.: G. Jurkić
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

38. *Fra Lovro Tomić*
tuš na papiru, 20x13 cm
sign. ds.: G. Jurkić
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

39. *Fra Grgo Ilijić*
kombinirana tehnika na papiru, 21x12 cm
sign. ddk. G. Jurkić
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

40. *Fra Frano I. Jukić putuje u Carigrad u progonstvo*
kombinirana tehnika, 10x25 cm
sign. dd.: G. Jurkić
Samostan i Župa Uznesenja BDM, Tolisa

41. *Isus*, 1939.
ulje na platnu, 18x13,5 cm
sign. ldk.: G. J. 1939.
Privatno vlasništvo

42. *Sv. Franjo*, 1950.
ulje na platnu, 13,5x10,5 cm
ldk.: G. J. 1950.
glk. S. Fanciscus
Privatno vlasništvo

43. *Đulus*
ulje na platnu, 63x88 cm
sign. ldk.: Gabriel Jurkić
Pinakoteka Franjevačke klasične gimnazije
Visoko

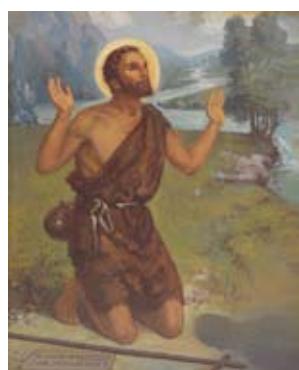
179

44. *Fra Andeo prima Ahd namu*
ulje na platnu, 95x150 cm
sign. ddk.: Gabriel Jurkić
Pinakoteka Franjevačke klasične gimnazije
Visoko

45. *Fra Pascal Vujičić*, 1913.
ulje na platnu, 100x75 cm
sign. ddk.: Gabriel Jurkić S 1913
Pinakoteka Franjevačke klasične gimnazije
Visoko

46. *Fra Andeo Franjić*, 1920.
ulje na platnu, 65x50 cm
sign. ddk.: Gabriel Jurkić 1920.
Pinakoteka Franjevačke klasične gimnazije
Visoko

47. *Ivan Frano Jukić*, 1957.
ulje na platnu, 100x70 cm
sign. ldk.: G. J. 1957.
Pinakoteka Franjevačke klasične gimnazije,
Visoko

48. *Sv. Ivan Krstitelj*, 1958.
ulje na lesonitu, 54,5x45 cm
sign. ldk.: G. J. 1958.
Sv. Ivan Krstitelj Evo jaganjac Božji
Župa Bezgrješnog začeća Blažene Djevice Marije,
Vidoši

49. *Sv. Lovro*, 1958.
ulje na lesonitu, 59,8x 44,3 cm
sign. ldk.: G. J. 1958.
ddk.: Sveti Lovro-Mučenik
Kapelica u Sturbi
50. *Sv. Stjepan*, 1959.
ulje na lesonitu, 69x55 cm
sign. ldk.: G. J. 1959.
ds: SV. STJEPAN
ddk: DAR FRANJE BRDARA AMERIKANCA
Kapelica na groblju u Zabrišću

51. *S. Pacificus*,, 1949.
ulje na platnu, 57,5x36 cm
sign. ddk.: Preradio za M. DŽ. G. J. 1949.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
52. *Madona sklopljenih ruku*, 1949.
ulje na platnu, 50x45, 1 cm
sign. ldk.: G. J. 1949.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

53. *Biblijski motiv - Pod dugom*, 1914.
ulje na kartonu, 7,5x31,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1914.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
54. *Elia*, 1914.
ulje na kartonu, 7,5x31,5 cm
sign. d.: Elia
dlk.: G. J. 1914.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

55. *O. Eugen Matić*, 1959.
ulje na platnu, kaširano na kartonu, 40,6x29,7 cm
sign. dlk.: G. J. 1959.
gdk.: O. EUGEN MATIĆ
(NARCIS JENKO) 1889. - 1918.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
56. *Portret - O. Filip Kunić 1821. - 1871.*, 1960.
ulje na lesonitu, 36,5x30,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1960.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

57. *Portret - Dr. Fr. Alojzije Ćubelić* 1959.
ulje na platnu, 36,5x30,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1959.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

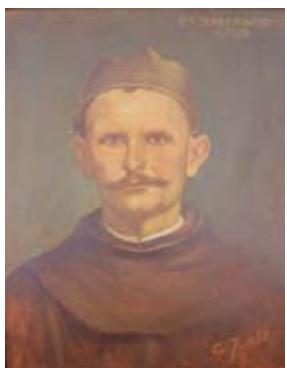
58. *O. fra Miroljub Pervan - portret*, 1948.
ulje na lesonitu, 20x30 cm
sign. dlk.: G. J. 1948.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

59. *Portret - O. F. Nikola Franjić* 1820. – 1897.,
1959.
ulje na platnu, 36,5x28,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1959.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

181

60. *Portret - O. Ljudevit Franjičević*, 1960.
ulje na platnu, 37x28,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1960.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

61. *Portret - O. Fr. Jerko Mihaljević g.* 1878.
ulje na lesonitu, 38x30 cm
sign. ddk.: G. J. 1958.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

62. *Portret - O. F. Tomo Džaja - 1886. – 1955.*,
1960.
ulje na platnu, 35x28 cm
sign. ddk.: G. J. 1960.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

63. *Portret - O. Miroslav Džaja*, 1960.
ulje na kartonu, 35x28,3 cm
sign.: G. J. 1960.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

64. *Fra Lovro Sučić - portret*, 1957.
ulje na platnu, 35x30 cm
sign. dlk.: G. J. 1957.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

65. *O. Dominik Duvnjak*, 1959.
ulje na platnu, kaširano na kartonu,
35,8x28,5 cm
sign. ddk.: G. J. 1959.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

66. *Sv Ante s Isusom*, 1916.
ulje na platnu, 52x34 cm
sign. ddk.: Gabriel Jurkić S 1916.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

67. *Sv. Barbara*, 1958.
ulje na platnu, 27,5x20 cm
sign. ldk.: G. J. 1958.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

68. *Madonna s anđelom*, 1940.
ulje na platnu, 68,5x48,5 cm
sign. ddk.: G. J. 1940.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

69. *Portret - Biskup Alfred Pichler*, 1961.
ulje na lesoru, 50x39,5 cm
sign. ddk.: G. J. 1961.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

70. *Zvijezda mora*, 1940.
ulje na platnu, 53x47,5 cm
sign. ddk.: G. J. 1940.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

71. *Portretna impresija - Isus*, 1959.
ulje na platnu, 19,7x16,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1959.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

72. *Sv. Jeronim - s lavom*, 1958.
ulje na platnu, 38x30 cm
sign. ddk.: G. J. 1958.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

73. *Kralj - biblijski motiv*, 1924.
ulje na kartonu, 15x25,7 cm
sign. gdk.: G. J. 1924.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

75. *Madonna s Isusom*, 1939.
ulje na platnu, 82x77,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1939.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

183

77. *Sv. Franjo s Raspelom*, 1942.
ulje na platnu kaširano na kartonu
40,8 x 31,5 cm
sign. gdk.: G. J. 1942.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

79. *Mala Gospa*
ulje na kartonu, 17x14 cm
sign. dlk.: 1948. G. J. -MALA GOSPA-
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

80. *Mala Gospa II*.
ulje na kartonu, 17x15cm
sign. dolje: G. J. /1948 MALA GOSPA II.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

81. *Dobri Pastir u Šumi*, 1949.
ulje na kartonu, 33,7x47,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1949.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

82. *Isus uskrsuje Lazara (skica)*, 1924.
ulje na kartonu, 11x27,8 cm
sign. gdk.: G. J. 1924.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

83. *Mater Amabilis*, 1957.
ulje na lesoru, 15x13,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1957.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

84. *Žalosna Madonna*, 1959.
ulje na platnu, 18x15,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1959
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

85. *Impresija*, 1958.
ulje na lesoru, 29x36,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1958.
Na poleđini piše:
O. ĆVARDIĆANU
FRA LOVRI SUČIĆU U SPOMEN
GORICA – 7 II 1958
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

86. *Isus*, 1947.
ulje na platnu, 28,3x22,5 cm
sign. dlk.: G. J. 1947.
Župni ured Čuklić
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

87. *Raspeće*, 1933. - 1934.
ulje na platnu, 193x139,5 cm
sign. dolje u sredini: 1933. - 1934., G. J.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

88. *Sv. Nikola Tavelić*
ulje na platnu, 100x65 cm
sign. nema
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

89. *Glasnik sv. Ante*
ulje na kartonu, 39,5 x 27,5 cm
sign. nema
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

90. *Madona s djetetom*, 1935.
ulje na dasci, 44,1 x 35 cm
sign. ddk.: G. J. 1935.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

91. *Isus okrunjen trnovom krunom*, 1958.
ulje na lesontu, 23,8 x 21,1 cm
sign. sd.: G. J. 1958 .
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

185

92. *Tri Marije idu Isusu na grob*, 1924.
ulje na kartonu, 8,5 x 21,5
sign: gdk.: G. J. 1924.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

93. *Oranje*, 1923.
ulje na kartonu, 9,5 x 27,5 cm
sign. dkk.: G. J. 1923.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

94. *Sv. Terezija od malog Isusa*, 1939.
ulje na platnu, 117 x 87,5 cm
sign. ddk.: G. J. 1939.
Župa svih svetih Livno

95. *Sv. Vlaho*, 1911.
ulje na platnu, 150 x 100 cm
sign. ddk.: Gabriel Jurkić 1911.
Župa Gospe od Šunja, Lopud

96. *Studija Gospe*, 1922.
ulje na kartonu, 20 x 27,5 cm
sign. ldk.: IZ GOD. G. J. 1922.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

97. *Nikola Tavelić*, 1938.
ulje na kartonu, 34x24 cm
sign. ddk.: G. J. 1938.
Dominikanski samostan anđela čuvara, Korčula

98. *Sv. Nikola Tavelić*
ulje na platnu, 150x 93,8 cm
sign. nema
Samostan i Župa sv. Ante Padovanskog, Mostar

99. *Mučeništvo fratara*, 1924.
ulje na platnu, 55,9x167,2 cm
sign. ddk.: Gabriel Jurkić 1924.
Samostan i Župa sv. Ante Padovanskog, Mostar

100. *Sv. Katarina*, 1928.
ulje na platnu, 271x192 cm
sign. ddk.: GABRIEL JURKIĆ 1928.
Franjevački samostan sv. Katarine, Kreševo

101. *Gospa od anđela i sv. Franjo*, 1959.
ulje na platnu, 105x80 cm
sign. ddk.: G. J. 1959.
Franjevački samostan Gospe Sinske

102. *Mala Terezija*, 1944.
ulje na platnu, 70x50 cm
sign. ld.: G. J. 1944.
Vilić Polje / Župa Bistrica

103. *Skica za trećoredski oltar u Bugojnu*, 1955.
olovka na papiru, 25,5x19,3 cm
sign. ddk.: G. J. 1955
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

104. *Uznesenje Gospino*, 1952.
olovka na papiru, 30,2x12,2 cm
sign.: G. J. 1952.
Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

105. *Sv. Josip za Jajce*, 1955.

olovka na papiru, 30,2x23 cm

sign. ddk.: G. J. 20/I 1955

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

106. *Zdravlje nemočnijeh*, 1956.

olovka na papiru, 32,1x24,4 cm

sign.: Osnovni crtež za propalu sliku Gospa od Zdravlja u Ljubunčiću

Zdravlje nemočnijih Nanovo izveo sliku g. 1956
G. J.

CONTINE MANUM TUAM

Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno

107. *Blaženi Tavelić propovijeda bogumilima*,
1939.

olovka na papiru, 28,3x20,6 cm

sign. ldk.: G. J. 1939.

Ds: U CRKVI U POŽEGI

Zaključak

Duga umjetnička prisutnost kao i postojan slikarski kontinuitet posvećenog i samozatajnog slikara stvorila je teško saglediv umjetnički opusom koji se i dandanas otkriva. Jurkićeva usustavljenost vlastitog umjetničkog opusa, sačuvana na maloj zabilješci, dovela nas je do nekih novih saznanja o njegovoj sakralnoj dionici i djelima rasprostranjenima po mnogim župama i samostanima diljem Bosne i Hercegovine i Hrvatske. Od 44 spomenuta djela sa zabilješke pronađeno je 30 djela. O ostalim djelima trenutačno nema saznanja o njihovoj sudbini. Spletom okolnosti došli smo i do novih informacija o djelima Gabriela Jurkića pohranjenima u župama Bosne Srebrenе, župama u Hrvatskoj ili u privatnu vlasništvu u Beogradu.

Dva su razloga dvojnosti slikarskoga izričaja u Jurkićevu sakralnome stvaralaštvu. Prvi je taj da Jurkić kao vjernik, brat i član Trećeg franjevačkog reda radi po zahtjevu svojih naručitelja. Kroz umjetnikov dugogodišnji rad nastaju mnoge zavjetne slike, ali i crteži koje je kao jedan od glavnih ilustratora u katoličkom izdavaštvu objavljivao u mnogim katoličkim časopisima. Sakralna dionica u Jurkićevu stvaralaštvu bila je ujedno njegov osobni doprinos hrvatskom katoličkom puku, ali i njegov egzistencijalni angažman u kojem je ponekad umjetničku likovnost podređivao unaprijed zadanim ciljevima.

Drugi je razlog da slikarstvo Jurkiću, slikaru katoliku, služi kao sredstvo iskazivanja osobnih promišljanja, kao molitva i susret s Bogom. U pojedinim djelima kroz tu je osobnu duhovnu kontemplaciju stvorio djela izvanredne mistične kohezije.

Polazeći od njegova duhovnoga habitusa katoličkoga slikara, možemo zaključiti da je Jurkićev sakralni opus ne samo poruka i pouka narodu nego i umjetnikovo vlastito svjedočanstvo istinske vjere. Njegova sklo-

nost prema simboličkom izrazu, kao i prema realističnoj interpretaciji u sakralnom opusu, dovodi do sukobljavanja tih likovnih interpretacija. Čini se da Jurkić uporno želi napraviti kompromis između trenutačnih likovnih promišljanja – nekad uspješno, a nekad i neuspješno. Trenutačna duhovna inspiracija bila je na koncu ključna smjernica prema određenom stilskom iskazu. Kod većine pronađenih djela nije riječ o značajnim stilskim otkrićima. Većina njih potvrđuje sada već prepoznatljivu jurkićevsku sakralnu maniru. Jurkić je 40-ih i 50-ih godina XX. st. intenzivno sudjelovao u uređenju sakralnih interijera u Bosni i Hercegovini i u Hrvatskoj. Umjetnikov opus sakralne tematike ne ističe se toliko stilskim jezikom koliko svojom autentičnošću i isprepletenim simboličkim likovnim duktusom osobnoga nadahnuća. Ipak, među inima postoje iznimke. Neka od ostvarenja iskaz su iznimne suživljenosti s vrlo izraženom prozračnom modelacijom. U njima se uz autorovu duboku emociju i nadahnuće osjeća i jedno otkrivenje. Male uljane studije i pojedini radovi poput *Gospe Osovske, Sv. Franje* iz Vrhbosanske nadbiskupije, *Sv. Lucije* iz Janjine i *Male Terezije* iz Vilić Polja kod Bistrice, koje su u svome korijenju ipak iznikele iz temelja simbolizma i secesije, slikarske su interpretacije vrhunskih stilskih dometa i izrazito produhovljene interpretacije. Novo sabrana djela predstavljena u ovome radu malen su doprinos u sagledavanju neiscrpna opusa Gabriela Jurkića kao i pokazatelj važnosti sakralne dionice Jurkićeva stvaralaštva koja je nastajala usporedno s njegovim pejzažnim ciklusima.

Gabriel Jurkić jedan je od rijetkih katoličkih slikara na našim prostorima koji je kroz svoj poziv – kroz svoju umjetnost podsjećao na vječne vrijednosti i koji je ostavio vlastito svjedočanstvo vjere. Jurkićev pejzažni opus njegova je osobna impresija realnoga, a sakralna dionica njegova stvaralaštva njegova je impresija vjere i nadrealnoga.

Literatura

Bakula 2014

Bakula, P. *Mučeništva u Franjevačkoj opservantskoj misiji u Hercegovini*, Mostar 2014.

Barun 2015

Barun, A. *Povijest Župe Ljubuncić*, Župa Ljubuncić, Sarajevo 2015, 137-198.

Buljan 1997

Buljan, S. *Povjesne crtice Kreševa i franjevačkog samostana 1897. – 1997.*, Kiseljak 1997.

Dragić 2006

Dragić, Z. *Gorka vremena hrvatskoga naroda Konjica, Klisa, Župe i Bjelimića*, Mostar 2006.

Gašparović 2003

Gašparović, M. *Plenerizam – simbolizam – slikarstvo secesije*, Secesija u Hrvatskoj, 15. 12. 2003. – 31.3. 2004., katalog izložbe, Zagreb 2003, 115–125.

Horvat-Pintarić 2015

Horvat-Pintarić, V. *Umijeće opisivanja*, Zagreb 2015.

Jozić 2010

Jozić, M. *Sakralni prostori gučogorskog samostana u drugoj polovici dvadesetog stoljeća*, Franjevački samostan u Gučoj Gori, Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 150. obljetnice samostana u Gučoj Gori, 25. i 26. rujna 2009, Guča Gora – Sarajevo 2010, 431-448.

Jurkić Gabriel 2003

Gabriel Jurkić, Galerija Martino, Mostar 2003.

Karamatić 1991

Karamatić, M. *Franjevačka provincija Bosna Srebrena*, Sarajevo 1991.

Karamatić, Nikić 1990

Karamatić, M., Nikić, A. *Blago franjevačkih samostana Bosne i Hercegovine*, Zagreb 1990.

Karaula 2014

Karaula, M. Župa Suho polje na Kupresu, Sarajevo 2014.

Krilić 1974

Krilić, B. *Smrt velikog umjetnika, Bosna Srebrena*, God. XXV, br. 3, Sarajevo 1974.

Lupis, 2016

Lupis, V. B. Žaja Vrbica, S. Ž. *Dubrovačka arkadija Gabrijela Jurkića*, Analji Zavoda za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku, 54/2, Dubrovnik 2016, 371-387.

Marić 2003

Marić, F. *Gabrijel Jurkić u Hrvatskim kalendarima: Danica, kalendar sv. Ante, Kalendar Srca Isusova*

i Marijina, Napredak i Glasnik sv. Ante 1926.

– 1945., Zagreb 2003.

Markov 2011

Markov, Ž. *Motivi muke i uskrsnuća u djelima Gabriela Jurkića iz zbirke franjevačkog muzeja i galerije Gorica u Livnu*, Pasionska Baština Bosne i Hercegovine 2: Muka kao nepresušno nadahnucje kulture VII i VIII, Vitez 2010/ Buško Blato 2011, 629-651.

Markov 2014

Markov, Ž. *Umetnik – crta – posvećenje*, Kolekcija crteža Gabriela Jurkića iz fundusa FMGG-a, Cleuna 1, Livno 2014, 214-238.

Reberski 2008

Reberski, I. *Gabriel Jurkić, Od realizma do secesije, Od simbolizma do impresije*, Zagreb 2008.

Subotić 1938

Subotić, N. *Legenda o Marijnom slikaru, Gabrielu Jurkiću*, Kalendar sv. Ante, Sarajevo 1938.

Topić 2005

Topić, M. *Ramske starine*, Rama-Sarajevo 2005.

Vidović 1996

Vidović, M. *Gabrijel Jurkić – prizma bosanske mistike*, Sudbine i djela, književnost, umjetnost, jezikoslovje, Hrvatska revija u egzilu 1951. – 1990., III, Zagreb 1996, 128-139.

Vlašić, Barun 1972

Vlašić, F. Barun, B. *Naš razgovor s Gabrielom Jurkićem*, Naša ognjišta, II, 5 (11), Duvno 1972, 5.

Vokić 2017

Vokić, D. *Restauriranje slike sv. Mihovila iz Dubravačke biskupije*, Izvješće o obavljenim restauratorskim radovima, Dubrovnik 2017.

Elektronički izvori

<http://www.kr.hr/Dokumenti/12%20Restauriranje%20slike%20sv.%20Mihovila%20iz%20Dubrovac%C8Cke%20biskupije.pdf>, pristupljeno 15. I. 2019.

<https://www.vecernji.ba/vijesti/rijeka-vjernika-u-dezevicama-se-molila-gospo-snjeznoj-1262383> - www.vecernji.ba, pristupljeno 22. I. 2019.

<http://zupa-dezevice.com/index.php/novo/2-zupa-dezevice-2>, pristupljeno 24. I. 2019.

http://www.komusina-kondzilo.net/default.asp?qID=svetiste&eID=o_slici, pristupljeno 26. I. 2019.

<https://ramske-vjesnik.ba/clanak/stadlerov-zavjet-ramskoj-gospo/111780/>, pristupljeno 2. XII. 2018.

[https://hr.wikipedia.org/wiki/Bo%C5%A1njaci_\(Vukovarsko-srijemska_%C5%BEupanija\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Bo%C5%A1njaci_(Vukovarsko-srijemska_%C5%BEupanija)) pristupljeno 20. I. 2019.

New contributions to the sacral oeuvre of Gabriel Jurkić

Key words: Gabriel Jurkić, sacral oeuvre, votive painting, Franciscans, FMGG – Livno

The finding of Jurkić's memorandum with a list of his works of art and their exact location in the archive of the Franciscan monastery on Gorica in Livno, led to new insights about the still unknown sacral oeuvre of Gabriel Jurkić. Of the 44 mentioned works of art from the artist's personal list, which are supposedly located in parishes in Bosnia and Herzegovina, the Dubrovnik-Neretva County, the Split-Dalmatia County and in Slavonia, 30 works of art have been found and presented.

The mentioned memorandum also led to the finding of other works of art by Jurkić that are located in Franciscan parishes and monasteries in Bosnia and Herzegovina and Croatia, and

which are an important amendment in the contemplation of the sacral part of Jurkić's creative activity. The new collected works confirm that iconographic authenticity is the main specificity of his sacral oeuvre. Among these newly collected works of art, several works that mirror the painter's interpretation of superior stylistic reaches and have sprung from the basis of symbolism and secession truly stand out. Jurkić's sacral oeuvre does not feature an evolutionary course and development of his stylistic invention. Mainly it features a momentary contemplative inspiration that eventually determined the quality of the work. However, in the works of art dedicated to the Virgin Mary and the Passion of Christ, an exceptional spiritual interpretation is recognizable.

Željka Markov
Prvi međunarodni trijenale
grafike Livno

PRVI MEĐUNARODNI TRIJENALE GRAFIKE LIVNO

Željka Markov
 Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno
 Gorička cesta b. b.
 80101 Livno
 zeljka.markov@fmgg-livno.com

UDK: 76(497.6Livno)
 Primljeno: 6. III. 2019.
 Prihvaćeno: 6. III. 2019.

Međunarodni trijenale grafike Livno je manifestacija grafičke umjetnosti koju je 2017. godine pokrenuo Franjevački muzej i galerija Gorica – Livno. Na prvoj grafičkoj smotri od 26. lipnja do 27. listopada 2017. izlagalo je 109 umjetnika iz 33 zemlje svijeta. Prateća izložba bila je posvećena doajenu bosanskohercegovačke grafike akademiku Dževadu Hozi.

192

Jedna od dugoročnih vizija Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica – Livno bila je stvoriti nov kulturni proizvod koji će obogatiti bosanskohercegovačku umjetničku produkciju i koji će ju snažnije povezati s međunarodnim umjetničkim krugovima. Božo Biškupić kao idejni začetnik te manifestacije ujedno je i najzaslužniji za njezino pokretanje. Sve je započelo 2013. godine donacijom suvremene hrvatske grafike iz Zbirke Biškupić Franjevačkom muzeju i galeriji Gorica – Livno. Četiri godine nakon donacije uz potporu franjevaca, lokalne i federalne vlasti te velikim entuzijazmom mujejskoga kolektiva realizirana je ideja o osnutku grafičke manifestacije u Livnu.

Prvi međunarodni trijenale grafike Livno¹ bio je pozitivna inicijativa i svojevrstan izazov ne samo za organizatora nego i za mali grad u jugozapadnome dijelu Bosne i Hercegovine koji se tom umjetničkom manifestacijom želi uključiti u svjetska likovna zbivanja. Nakon procvata i velikog međunarodnog uspjeha bosanskohercegovačke grafike u drugoj

polovici 20. stoljeća, rat i poslijeratna društvena zbilja pasivizirali su međunarodnu umjetničku suradnju, ali ne i umjetničku produkciju.

U cilju njegovanja već utvrđenih postignuća, poput fenomena sarajevske grafičke škole, pokretanje nacionalne platforme za promociju domaće grafičke umjetnosti nametalo se kao nužan i prirodan čin.

Upravo zbog svoje izvrsnosti, grafička produkcija u Bosni i Hercegovini, kao jedan od mogućih bosanskohercegovačkih kulturnih brendova, tražila je vlastitu umjetničku manifestaciju za populariziranje još uvijek kvalitetne i vrlo prisutne grafičke izražajnosti. Osnivanje vlastite manifestacije takva karaktera u našoj zemlji služi kao poticaj stvaralaštvu mladim bosanskohercegovačkim grafičarima. Ona će biti nacionalno polazište za promicanje grafičkoga medija. Svaka umjetnička manifestacija u jedinstvenom zemljopisnom, kulurološkom i ideološkom prostoru posebno inspirira i kreira vlastitu dimenziju u stvaranju novih umjetničkih dijaloga.

Usprkos sve većoj popularnosti revijalnih izložaba, ne samo na svjetskoj nego i na regionalnoj sceni, možemo se nadati da će manifestacija u Livnu svojim umjetničkim programom

¹ Opširnije vidjeti: 1. međunarodni trijenale grafike Livno, 2017, 1-176.

doprinijeti osnaživanju različitih kulturno-umjetničkih dijaloga te razmjeni i protoku umjetničkih iskustava. Svjestan svih izazova pred kojima se nalazi, Međunarodni trijenale grafike Livno tek treba izgraditi svoj identitet manifestacije s vlastitim umjetničkim potencijalom. A dio tog potencijala svakako su mladi studenti s triju umjetničkih akademija u BiH.

Pozitivan odjek Prvog međunarodnog trijenala grafike bio je u neku ruku ohrabrujući poticaj za reakciju ostalih likovnjaka u BiH. Samo godinu dana nakon pokretanja grafičke smotre u Livnu pokrenute su još dvije slične manifestacije. U organizaciji JU Bosanskog kulturnog centra Sarajevske županije pokrenuto je Grafičko bijenale mladih BiH, a pod inicijativom bosanskohercegovačkoga umjetnika Safeta Zeca u Sarajevu je održan prvi ulični bijenale grafike Grafičko proljeće u Sarajevu. Cilj je tih manifestacija njegovati i podupirati buduću grafičku produkciju u Bosni i Hercegovini i promovirati ju u svijetu.

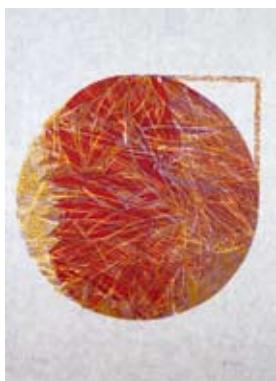
193

Kako bi za Prvi međunarodni trijenale grafike Livno osigurali što višu stručnu razinu, nužnu za kontinuitet manifestacije, stručni organizacijski odbor je zajedno s koordinatorima iz nekoliko zemalja pozivao najreprezentativnije grafičare iz tih zemalja. U stručnom organizacijskom odboru bili su: Ivica Šiško, Igor Konjušak, Mikica Maštrović, Stanislav Marjanović, Mladen Lompar, Goran Milovanović, Elka Nyagolova, Ivan Melicherchik i Gordan Novak. Na prvom međunarodnom trijenalu bilo je zastupljeno 109 autora iz 33 zemalje svijeta. Sudjelovanjem na smotri u Livnu i donacijama svojih djela umjetnici su formirali međunarodnu grafičku zbirku koja će doprinijeti stvaranju međunarodnoga grafičkoga arhiva.²

Tema trijenala bila je slobodna kako bi se umjetnicima dao veći prostor za predstavljanje i isticanje svojih trenutačnih grafičkih promišljanja. Izlagači su bili istaknuti profesori i predstavnici grafičke produkcije u svojim zemljama.

U današnje doba, kada je umjetnost u modernom i uzburkanom napretku tehnologije postala interdisciplinarna i višemedijska, izazov je u muzeološkoj praksi podsjećati i poticati na tradicionalne grafičke vještine. Radi reafirmacije i očuvanja tradicionalnih grafičkih tehnika za Prvi međunarodni trijenale grafike u Livnu željeli smo da se autori predstave u tradicionalnim grafičkim izrazima. Unatoč tomu, sudionici su svojim djelima pokazali neslućene mogućnosti koje grafika pruža. Spoj novih saznanja i individualnih umjetničkih nadahnuća donijeli su cijelu lepezu grafičkih izraza i potvrđili da u umjetnosti uvijek postoje novi, još neotkriveni horizonti. Cjelina koju je činilo više od 200 različitih umjetničkih ekspresija nastalih na 109 mikrolokacija

² Darovane su 142 grafike.

Maria Bonomi,
Pjesma, 2015.
Foto: Lena Peres

Jorge Pulido Moreno,
Kampiranje u dinama, 2017.
Foto: Igor Konjušak

Ourania Fragkoulioudou,
A. P. Chapter 13, 2015.
Foto: Ourania Fragkoulioudou

194

diljem svijeta, a izloženih u jednom zajedničkom vremenskom i prostornom okružju, stvorila je jedinstvenu grafičku strukturu koja je progovorila o stvaralačkoj dimenziji otiska.

Prateći program trijenala: Dževad Hozo – univerzalan doprinos bosanskohercegovačkoj grafici

Dževad Hozo pripada darovitom naraštaju bosanskohercegovačkih umjetnika koji su napravili preokret na polju grafičke umjetnosti šezdesetih i sedamdesetih godina XX. stoljeća. Osebujan grafičar, pisac, estetičar, akademik, pedagog koji je iškolovao naraštaje i naraštaje grafičara, čovjek s 50-godišnjim neumornim stvaralačkim radom činio se najboljim mogućim izborom za prateću izložbu Prvog međunarodnog trijenala grafike u Livnu. Smatrali smo da treba još jednom istaknuti i ukazati na njegov nemjerljiv doprinos bosanskohercegovačkoj grafici kao i na sva iznimna postignuća na području grafičke umjetnosti koje je akademik Dževad Hozo postigao zajedno sa životnom i umjetničkom suputnicom Metkom Kraigher-Hozo.

Zajedno s kolegama poput Halila Tikveše, Mersada Berbera, Virgilija Nevjestića, Emira Dragulja, Borislava Aleksića, Memnune Vile-Bogdanić, Radovana Kragula, Safeta Zeca, Salima Obračića, Tomislava Dugonjića,

Enesa Mundžića, Ivice Šiške, Kemala Širbegovića i mnogih drugih potvrđio je da bosanskohercegovačka grafička umjetnost ne samo da ne zaostaje nego, naprotiv, stoji uz bok najboljima na europskoj umjetničkoj sceni. Darovit naraštaj bosanskohercegovačkih grafičara koji su studirali na likovnim akademijama u Beogradu, Ljubljani i Zagrebu, svojom je izražajnom individualnošću i uspjesima izvan matične sredine stvorio fenomen bosanskohercegovačke grafike. To je naraštaj umjetnika koja je oblikovao i ustanovio bosanskohercegovačku grafiku u pola stoljeća njezina procvata, rasta i nadogradnje.

Oni su bili nositelji bogate bosanskohercegovačke grafičke platforme iz koje su stasali mnogi naraštaji današnjih priznatih grafičara i profesora. I danas se mladi suvremeni autori lakše probijaju na međunarodnoj umjetničkoj sceni upravo zahvaljujući ne samo svom vlastitom umjetničkom angažmanu nego i kvalitetnom grafičkom znanju koje su naslijedili od svojih vrsnih mentora.

Na Prvom međunarodnom trijenalu grafike Livno iz Hozina bogata opusa izložena su djela iz nekoliko ciklusa: „Iz Makove mape“, „Suočenja“ i „Sarajevska pasija“ (Hommage Maku Dizdaru) te iz ciklusa „Autobiografika– virtualni koncerti Dževada Hoze“, na kojem autor radi zadnjih nekoliko godina.

Katri Ikávalko, Buđenje, 2015.
Foto: Igor Konjušak

Dževad Hozo,
Plemenitaš, 1967.
Foto: Narcis Pozderac

Lindsey Clark-Ryan,
Povratak, 2017.
Foto: L. Clark-Ryan

Nagrade

Zahvaljujući odazivu sponzora, podijeljeno je osam nagrada.

Kao dobitnici glavne nagrade Nevenki Arbanas iz Republike Hrvatske pripala je novčana nagrada i organizacija samostalne izložbe. Nagrada grada pripala je Stoimenu Stoilovu iz Bugarske, nagradu županije dobio je Petar Waldegg iz Austrije, a nagradu „Gabriel Jurkić“ dobio je Safet Zec, bosanskohercegovački umjetnik koji živi u Italiji. Nagrada „Cleuna“ pripala je Tae Kyu Jeongu iz Južne Koreje, nagradu „Bistrica“ dobila je Ourania Fragkouliou iz Grčke, nagradu „Želimir“ primio je Dušan Kállay iz Slovačke i nagradu „Liber“ Robert Koch iz Argentine.

Posebno priznanje Prvog međunarodnoga trijenala grafike Livno dobili su: Zoran Banović, Lea Jerlagić i Milan Stašević. Akademiku Dževadu Hozu dodijeljena je povelja trijenala za sveukupan doprinos razvoju umjetnosti multioriginala.

Umjetnički program trijenala, vizije, perspektive i izazovi

Uz glavnu izložbu trijenala koncept manifestacije je prirediti i prateći program. Kao dio pratećega programa priredit će se izložbe eminentnih grafičara kako bi se podsjetilo na njihov doprinos grafičkoj umjetnosti.

Dio pratećeg programa bit će i organizacija prigodnih simpozija, tribina o aktualnim likovnim pitanjima, grafičke radionice te izložbe prvonagrađenih autora pojedinačnih trijenala.

Pozornice grafičkih manifestacija svakim valom novoga naraštaja donose osvježenja u suvremenoj grafičkoj praksi, obilježene su upravo pečatom individualnosti i novim promišljanjima. Specifičnost grafičkoga trijenala u Livnu bit će zapravo njegovanje tradicionalnih grafičkih vještina koje zbog suvremenih modernističkih promišljanja potaknutih napretkom tehnoloških inovacija polako iščezavaju. Vjerujemo da će za većinu autora to biti pozitivan izazov dok će kod dijela umjetnika stvoriti negativnu konotaciju u smislu nesuvremenosti.

Za Franjevački muzej i galeriju Gorica kao organizatora trijenala izazov je osigurati dovoljno velik izložbeni prostor kako bi se mogla pratiti suvremena izлагаčka gibanja i omogućilo izlaganje većeg broja radova.

Vjerujemo da će s vremenom organizator dobiti snažniju potporu odgovornih struktura koje će prepoznati vrijednost i perspektivu Međunarodnog trijenala grafike Livno i pomoći u osiguravanju dodatnog izložbenog prostora. Do tada će organizator morati prilagoditi svoj umjetnički program, a pripreme za 2. međunarodni trijenale grafike Livno, koje se treba održati 2020. godine, već su u tijeku.

Safet Zec, Zagrljaj.
Foto: Igor Konjušak

Stoimen Stoilov, Ciklus
"Odjeci -San".
Foto: Igor Konjušak

Nevenka
Arbanas, Novi
listovi, 2017.
Foto: Perica
Džeko

Dušan Kállay, Prekrasni
eksperiment Don Quijota
de la Manche da leti na
vjetrenjači.
Foto: Ivan Kriz

Popis sudionika:

ARGENTINA/ARGENTINA
PABLO FLAISZMAN
ROBERT KOCH
CRISTINA SANTANDER

AUSTRIJA/AUSTRIA
HEINRICH HEUER
PETAR WALDEGG

BELGIJA/BELGIUM
KOENRAAD CLAES
JOCHEN HARTEVELD
CHRIS VAN DER VEKEN

**BOSNA I HERCEGOVINA/
BOSNIA AND HERZEGOVINA**
ZORAN BANOVIĆ
IGOR DRAGIČEVIĆ
DARKO DUGANDŽIĆ
MARINA FINCI
ANTONIJA GUDELJ
LEA JERLAGIĆ
MILAN KRAJNOVIĆ
GORICA MILETIĆ OMČIKUS
SALIM OBRALIĆ
RENATA PAPIŠTA
HALIL TIKVEŠA
SAFET ZEC
AVDO ŽIGA

BRAZIL/BRASIL
MARIA BONOMI

BUGARSKA/BULGARIA
VENTSESLAW ANTONOV
DIMO KOLEV KOLIBAROV
STOIMEN STOILOV

CRNA GORA/MONTENEGRO
ISMET HADŽIĆ
DIMITRIJE POPOVIĆ
IGOR RAKČEVIĆ

ČILE/CHILE
GUILLERMO FROMMES HOLOTA
DANILO POTOČNJAK EASTON
JORGE PULIDO MORENO

DANSKA/DENMARK
BO HALBIRK
HALFDAN HALBIRK
CHARLOTTE HJORTH-ROHDE

FINSKA
MAIJA ALBRECHT
MATTI HINTIKKA
KATRI IKÄWALKO
KUUTI LAVONEN

FRANCUSKA/FRANCE
SYLVIE ABELANET
NATHALIE GRALL
CATHERINE KEUN

GRČKA/GREECE
OURANIA FRAGKOULIDOU
XENOPHON SACHINIS
VICKY TSALAMATA

HRVATSKA/CROATIA
NEVENKA ARBANAS
JOSIP BUTKOVIĆ
IGOR ČABRAJA
HAMO ČAVRK
MAJA S FRANKOVIĆ
JURE KOKEZA
IGOR KONJUŠAK
STANISLAV MARIJANOVIĆ

ZDENKA POZAIĆ
KRISTINA RESTOVIĆ
KARINA SLADOVIĆ
ANA VIVODA
MARKO ŽIVKOVIĆ

INDIJA/INDIA
ANJALI AGGARWAL
SANJAY KUMAR

ITALIJA/ITALY
ALBERTO BALETTI
SANDRO BRACCHITTA
GIOVANNI FRANGI
LUCA PIGNATELLI
PIERO PIZZI CANNELLA

JAPAN/JAPAN
EMI NINOSEKI

KANADA/CANADA
MARK BOVEY
ANONG MIGWANS BEAM
BRIANA PALMER
STEPHANIE RUSS
TONY SCHERMAN
LAURA WIDMER

KINA/CHINA
TIAN HAOWEN

KOLUMBIJA/ OLOMBIA
CONSUELO BARBOSA
GLORIA PALACIO
JUŽNA KOREJA/SOUTH KOREA
EUM HAYOUNG
TAE KYU JEONG

LUKSEMBURG/ LUXEMBOURG
SYLVIE KARIER

MAĐARSKA/ HUNGARY

PETER BERENTZ

ALAJOS ESZIK

ISTVAN MADACSY

MAKEDONIJA/MACEDONIA

TATJANA MANEVA

NIZOZEMSKA/ NETHERLANDS

BERT MENCO

NJEMAČKA/GERMANY

RUDOLF ACKERMAN

ANA FEINER ŽALAC

ULRICH J WOLFF

POLJSKA

MALGORZATA CHOMICZ

DOROTA NOWAK

OLGA PALKA ŠLASKA

ANNA SADOWSKA

SJEDINJENE AMERIČKE

DRŽAVE/USA

LINDSEY CLARK-RYAN

KAREN KUNC

SHARON LINDENFELD

CARRIE ANN PLANK

SEIKO TACHIBANA

SLOVAČKA/SLOVAKIA

DUŠAN KÁLLAY

VLADIMÍR GAŽOVIĆ

KAMILA ŠTANCLOVÁ

SLOVENIJA/SLOVENIA

ČRTOMIR FRELIH

IVO MRŠNIK

JANKO ORAČ

SRBIJA/SERBIA

DANIELA FULGOSI

MILAN STAŠEVIĆ

ŠVEDSKA/ SWEDEN

BJÖRN BRUSEWITZ

BRANKA GRIZELJ

LARS NYBERG

UKRAJINA/UKRAINE

OLEKSANDRA AVERBAKU

UJEDINJENO KRALJEVSTVO/

UNITED KINGDOM

ANNE DESMET

SARAH GILLETT

PETER FORD

Literatura

- međunarodni trijenale grafike Livno, Livno 2017, 1-176.

The 1st International Triennial of Graphic Arts in Livno

The International Triennial of Graphic Arts in Livno is a graphic arts event that was initiated by the Franciscan Museum and Gallery Gorica – Livno in 2017. The first graphic arts review, which took place from June 26th to July 27th

2017, featured 109 artists from 33 countries. The accompanying exhibition was dedicated to the doyen of Bosnian-Herzegovinian graphic art, Academician Dževad Hozo.

E v l i j a Č e l e b i S e y a h a t n a m e E v l i j a Č e l e b i S e y a h a t n a m e E v l i j a Č e l e b i S e y a h a t n a m e E v l i j a Č e l

Nenad Moačanin

Livno i livanjski kraj u *Putopisu*
Evlije Čelebija i u turskim
arhivskim izvorima 17. stoljeća

LIVNO I LIVANJSKI KRAJ U PUTOPISU EVLIJE ČELEBIJA I U TURSKIM ARHIVSKIM IZVORIMA 17. STOLJEĆA

Nenad Moačanin
Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu
Ivana Lučića 3, 10000 Zagreb
nenad.moacanin@zg.t-com.hr

UDK: 94(497.6Livno)"16"
Stručni rad
Primljeno: 9. XI. 2018.
Prihvaćeno: 19. II. 2019.

200

Osmanski putopisac Evlija Čelebi (*Derviš Mehmed Zilli*, rođen u Istanbulu 25. ožujka 1611., umro u Kairu,iza 1682.), autor Putopisa (*Seyahatname*) u deset knjiga, obišao je Livno, njegovu okolicu i zonu ratnih operacija u neposrednome jadranskom zaleđu Kliškome sandžaku koncem 1660. godine (peta knjiga). Ovdje se raspravlja o razlikama prijevoda toga djela iz pera Hazima Šabanovića (1916. – 1971.) i novoga izdanja po autografu s početka ovoga stoljeća te se rezultati kontrastiraju i dopunjaju s podatcima iz osmansko-turskih arhivskih izvora. Premda autograf nije pisan vlastitom rukom, nego je nastao diktiranjem vlastoručnih bilježaka, ipak ga je putopisac pregledao te ga se može zvati autografom i pridati mu značenje koje zaslužuje kao prvorazredni narativni izvor. Potvrđen je daleko širi obavijesni potencijal autografa u rasponu od materijalnih činjenica do mitsko-legendarnih tema. Posebno su dragocjena putopiscičeva opažanja o hrvatskome jeziku i identitetu.

Ključne riječi: Evlija Čelebi, Livno, Kandijski rat, legende, arhivska građa

Uvod

Gotovo stoljeće i pol (od 1815.) u više su navrata objavljivani i prevođeni manji dijelovi *Seyahatname* u raznim zemljama i na raznim jezicima. No sve su to bili vrlo kratki ulomci čija izdanja uglavnom nisu zadovoljavala kriterije objavljanja građe na znanstveno prihvatljiv način. Tek je prijevod Hazima Šabanovića ispunio te kriterije. Godine 1954. u izdanju nakladničkog poduzeća Svjetlost iz Sarajeva objavljena je prva knjiga odabranih dijelova *Seyahatname* na 290 stranica pod naslovom *Putopis: Odlomci o jugoslovenskim zemljama*. Godine 1957. objavljena je druga knjiga na 268 stranica. Iste je godine objavljeno i drugo dopunjeno izdanje prve knjige. Kao što naslov govori, Šabanović je odlučio prevesti i objaviti sve one dijelove iz V., VI., VII. i VIII.

svaska u kojima Evlija opisuje svoje kretanje po zemljama koje su u vrijeme nastanka prijevoda bile sastavnice Jugoslavije. Godine 1967. u izdanju istog izdavačkog poduzeća objavljena je dopunjena i objedinjena verzija *Putopisa* koja se sastoji od 682 stranice s deset dodatnih stranica, popraćena terminološkim komentarima, indeksom geografskih i topografskih naziva, indeksom vlastitih imena i etničkih naziva. Drugo izdanje ove verzije objavljeno je 1973. godine na 705 stranica, 1979. godine iznova, a četvrti ponovljeno izdanje 1996. godine u izdanju nakladničke kuće Sarajevo – Publishing na 702 stranice. Budući da je izdanje prijevoda iz 1967., zajedno sa spomenuta tri naknadno ponovljena, donedavna široko korišteno u jugoslavenskoj i postjugoslavenskim historiografijama, taj je tekst u ovome radu kritički kontrastiran s autografom.

Grad Livno i okolica, ratna zbivanja

Glede opisa samoga Livna i šire okolice po autografu¹ javlja se niz kontrasta spram verzije İkdam/H(azim)Ş(abanović).² I u kvantitativnom smislu autograf je obavjesniji: šezdeset prema trideset tri reference. Visina nadarbine sandžakbega spomenuta je ondje zapravo točno, no bez dviju nula na kraju, dakle 1425, a treba 142500 akči.³ Brojke koje se odnose na spahijske snage u objema se verzijama podudaraju, međutim iskaz kako uz 975 timarnika i zaima ukupna sila iznosi 2000 boraca nije pobudio zanimanje istraživača. Svega 1000 boraca kao pratinje spahija vrlo je nizak broj. Sa stajališta ustroja spahijske vojske to je nefunkcionalno. Sličan višak zapovjednoga kadra u odnosu na vojnike u Kliškom se sandžaku zapaža i u sastavu tvrđavskih posada. Vjerojatno je riječ o prilikama koje su zavladale još stotinjak godina prije, kada je pritisak uskoka nametnuo potrebu da se sva vojna sila angažira u obrani, uz nemogućnost odlaska na udaljena ratišta, a zatim se, s opadanjem uloge timarske organizacije, petrificirala. O tome zorno govori regest fermana iz 1583. koji kaže da svi moraju ostati na službi u svome kraju unatoč pritužbi kako još nikada nije došao ni nalog, ni čauš, ni pismo kojim bi se tražilo da idu na „istočni pohod“ (misli se protiv iranskih Safavida).⁴ Pa ipak, dvadesetak godina prije boravka u Livnu, Evlija je opisao borbe sa zaporoškim kozacima za Oziju/Özü/Očakov/Očakiv na ušću Dnjepra u Crno More, gdje su sudjelovala najmanje

dvojica kraljišnika s područja Kliškoga sandžaka (Grbo buljukbaša i „Yunakoğlu“ buljukbaša) koji su s drugim zapovjednicima vodili tisuću dragovoljaca Hrvata i Kurda (o Hrvatima muslimanima v. tekst niže bilj. 29).⁵ Doduše, to nije ni spahijska ni tvrđavska vojska.

U gradu se nalaze tri odreda janičara (gradskih čuvara ili lokalnih janičara) kojima zapovijeda Portin aga Halil te po jedan odred topnika mustahfiza i oružara (džebedžija), sveukupno s drugim redovima 600 posadnika.⁶ U objema se verzijama javlja i komentar da sve kuće imaju puškarnice jer dok nije bilo janičara neprestance je dolazilo do uskočkih upada. Sada se pak za sigurnost brine bosanski vezir te vlada mir. Livanjski su se janičari odlikovali u bitci s morlačkim zapovjednikom Šarićem kod Marine.⁷ Na takvu situaciju podsjeća jedan regest fermana iz 1576. prema kojem se kotarska raja, spahijske i posadnici tuže da im veliku štetu nanose „mletačke bande“. Porta je odgovorila da ne može pomoći, no savjetuje svima da grade kuće od kamena i „dvore“ (*polaçalar*), a drvene kapije da zamijene željeznima.⁸ Možemo pretpostaviti da su intenzivni i dugotrajni uskočki prodori narušili unutrašnju stabilnost Kliškoga sandžaka do te mjere da nije trebalo dugo čekati da otpočnu i sukobi među lokalnim osmanskim prvcima i odmetanje dijela njih u obično razbojništvo. Uz već dobro poznate destruktivne aktivnosti krčkoga Halil-bega⁹ treba spomenuti i izvore koji navode i niz drugih nasilnika. Tako su godine 1605. apostrofirani dizdar i kapetan Klisa zajedno s agama gradske posade te više krčkih aga. Oni haraju oko Klisa i po Livanjskom i Glamočkom polju. Isto čine i age s Livanjskoga polja: Selim čehaja s dvojicom braće, jedan Atlagić, a Subašić Ali, Nuh i Kara Memi oružjem su napali stanovnike Lištana, po starom običaju okupljene o Jurjevu. Jednog su

¹ Ovdje će biti riječi o odlomcima iz 5. i 7. knjige. Usp. YK V., 228, 274 – 275. VII., 48 – 49, 114 – 115, 126, 128, 305, 310.

² Časopis *İkdam Gazetesi*, izlazio u Istanbulu. Svesci koji nas ovdje zanimaju objavljuvani su u razdoblju 1896. – 1900. Usp. Evlija Čelebi 1979, 137 – 142. U hrvatsku su historiografiju mogli doprijeti i prijevodi stariji od Šabanovićeva, katkada više, a katkada manje obaviesnii. Tako je Vjekoslav Klaić prenio Evlijin opis Livna vjerojatno iz prijevoda Sejfudina Kemure. Klaić 1928.

³ Šabanović nagada o drugim, puno nižim iznosima. Ikd/HŠ, 138, bilj. 78.

⁴ BOA (1).

⁵ YK V 98.

⁶ Kreševljaković, 1991, 123, spominje sedam stotina ljudi.

⁷ YK V 247. İkd/HŠ te to ne navodi.

⁸ BOA (2), datum 2. 7. 1576.

⁹ Vinaver, 1951.

zimiju ubili, dvojicu ranili i spalili osam kuća sa svom imovinom. Zapravo bili su dijelom u obiteljskim, a vjerojatno i u raznim interesnim vezama s kliškim nasilnicima.¹⁰

Na samoj tvrđavi samo su tri kućice,¹¹ tri skladišta za žito i jedna carska džamija u koju stane samo dvadeset ljudi. Tvrđava je malena, na strmoj stijeni pa nema opkopa.¹² Zbog takva terena ni varoš nema ni vinograde ni bašće.¹³ Vrelo Dumana autograf opisuje kao vodu koja navire „iz pećine ove tvrđave što ju je iskopao div Rivne“ (*bu kalcanın Rivne divin kazdığı mağărânın içinden bir âbı nâbı zülâl gjigirup çkar*). U Īkd/HŠ ovaj je ulomak posve ispremiješan tako da se čini kao da vrelo izbjiga „iz pećina planine Ravna i planine Juk Kaz [pokraj] ovoga grada“.

Livanjsko polje Evlija prikazuje plodnim, a o stanovništvu samo pripominje da nahija ima osamdeset i pet sela. Iz popisnih deftera moguće je nabrojiti sedamdeset jedinica pod nazivom „selo“. Moguće je da je taj broj povećan pribrajanjem naseljenih mezri i čitluka. Inače, popis iz 1585. bilježi u nahiji 298 baština i 233 manjih parcela i čitluka.¹⁴ No s obzirom na okolnost da stočari ne trebaju mnogo obradive zemlje te ako se uzme u obzir površina Livanjskoga polja, posve je vjerojatno da je u vrijeme Evlijina boravka u široj okolini Livna obitavalo oko dvije tisuće domaćinstava. Sličnu brojku 1626. zabilježio je i Atanazije Jurjević (1590. – oko 1650.).¹⁵

Mitsko, legendarno, arhetipsko

Možda će najveći izazov u budućem istraživanju biti pokušaj da se ustanove veze i utjecaji i unutar osmanske historiografije i književnosti te mogućih dodira sa zapadnjačkim

izvorima slične naravi. Trenutačno se nameću pojmovi *mirabilia*, *ars apodemica* i *şehirengiz* literatura, a svakako bi se našlo još toga. Što se tiče pojma *şehirengiz*,¹⁶ čini se da vanjskih utjecaja nema jer je to bio vrlo rasprostranjen žanr u osmanskoj literaturi i Evlija je samo kreativno slijedio već uhodanu praksu. S druge strane, umetanje apokaliptičnih proroštava može imati veze sa zapadnim izvorima jer je već utvrđeno da su osmanski autori preuzimali podosta građe od „neprijatelja“ koja obiluje sumornim predviđanjima o propasti Osmanskoga Carstva i dinastije te ju preoblikovali na svoj način.¹⁷ *Mirabilia* pak u *Seyahatnami* pokazuju dosta sličnosti s istovrsnim gradivom iz neposrednog susjedstva¹⁸ i nije isključena mogućnost da je u nekim slučajevima riječ o usmenoj cirkulaciji na krajiškim prostorima. Konačno, ne očekuje se da će se ispostaviti da je Evliji bila dostupna ikoja rasprava apodemičke naravi (*Reisekunst* itd.). Navest ćemo samo nekoliko primjera. Putopisac se, naime, dulje zadržao u Livnu i okolini pripremajući se za ulogu „ratnog reportera“. Već sâm početak opisa, odnosno naslov, nagovještaj je prvorazrednoga *mirabile*: „Opis goleme špilje Rivna, ili visokog bedema Livna“. Osmanska književnost neobično voli aliteracije, što je utjecalo i na diplomatske formule pa čak i na inače suhoparan jezik administrativnih dokumenata. Tako se i Evlija trudi gotovo svakom imenu većeg i znatnijeg naselja pridodati po zvuku sličan epitet ili drugo ime. U Šabanovićevu prijevodu prema izdanju Īkdam ne naslućuje se nikakvo *mirabile*: „Opis visokog grada Livna“.¹⁹ Koliko je prevoditelj predložak već odstupio od izvornika, a koliko je prevoditelj skraćivao nije provjereno, no to je lako učiniti, a ovdje i nije pretjerano važno. U nastavku Evlija veli:

¹⁰ BOA (3).

¹¹ Īkd/HŠ 139: „tri stotine“.

¹² Īkd/HŠ 139 samo navodi da nema opkopa.

¹³ Īkd/HŠ toga nema.

¹⁴ BOA (4).

¹⁵ Batinić, 1885, 142.

¹⁶ „Zabavni dodaci“ opisima gradova, obično opisi i divljenje lijepim djevojkama i još ljepšim mladićima.

¹⁷ Teply, 1980.

¹⁸ Primjerice kod Habdelića, Valvasora i dr.

¹⁹ YK V, 228. Īkd/HŠ 137.

Kako kažu latinski povjesničari²⁰, u vrijeme proroka Sulejmana²¹ od njega je pobjegao i na ovu se planinu – tvrđavu sklonio div zvan Rivne, te je ondje izdubio golemu šilju, u njoj se nastanio i učinio da iz nje poteče velika rijeka.²² Do današnjeg dana ta voda teče. Potom je taj div umro, a kada je ova kliška zemlja spašena od jada koji je stvorio, u vrijeme Aleksandra Velikog, godine (...) ovu je livanjsku tvrđavu pod imenom Strčam izgradio dubrovački knez nevjernik Strčan...²³

U sadržajnom smislu obje verzije nadalje teku razmjerno blizu jedna drugoj premda zna biti i većih odstupanja, pa i ozbiljnijih manjkavosti i pogrešnih čitanja u Īkd/HŠ, no ona ne pripadaju domeni fantastike.

Nije isključeno da je u slučaju „diva“ Rivne putopisac poseguo za najbližim mogućim toponimom (Duman) te ga malo „kreativno preuredio“ (Duman → Dumna → Rumna → Rivna; samoglasnici su sporedni).²⁴ Arapska slova *dal* (*d*) i *rā* (*r*) vrlo se slično pišu, a k tomu se *r + i* (likvid za kojim slijedi *i*) lijepo slaže s *l + i* u *Hilevne*. Napokon, autograf (ili kvaziautograf)

nastao je potkraj Evlijina života kada je u Kairu sveukupan tekst (deset knjiga) diktirao svomu tajniku. Nije se baš svega mogao precizno sjećati i ispravljati bilježnice.

Konačno pripomenimo da se priča o divovima javlja i prilikom opisa rudnika Srebrenice gdje se etnonim Bošnjak izvodi od praoca po imenu Posnak, diva po kome su i Bosanci visokog uzrasta. Kada je Bilgis Hatun²⁵ došla proroku Sulejmanu, bila je sva dlakava. Nato se div Posnak pobrinuo za srebrni nakit (iz rudnika Srebrenice) te je ona sebi posvuda utrljala to srebro i odmah zabljesnula neviđenim sjajem.²⁶

Odlomak o bazenu pod pećinom na izvoru Bistrice dosta je širi u YK verziji. On u Īkd/HŠ djeluje bez neke posebne „arome“, no u YK jasno izbija njegovo *şehrengiz* obilježje. Īkd/HŠ tek navodi da *u bazen ulaze kao morske vile i vješto plivaju svi gradski mladići*. Izdanje po autografu (Yapı Kredi, dalje: YK) umjesto mladići ima *mahbubi* (oni koje se ljubi), pa veli da oni *ulaze u bazen zajedno s dervišima, plutaju i s njima se bez zadrške grle i prepliću*. Ovdje derviši možda ne predstavljaju posebno obilježenu skupinu, nego bi se prije moglo raditi o „poznatijim građanima“. U popisu iz 1585. cjelokupno je muslimansko civilno stanovništvo označeno terminom *sufiyun* (sufiji, derviši) koji su kao dragovoljni sudionici u vojnim pothvatima oslobođeni niza nameta.²⁷

Preostali sedi teksta do odlaska iz livanjskoga kraja ne odnosi na grad, ali sadrži još veće razlike pri čemu je Īkd/HŠ ne samo za pedesetak redaka kraći nego su odlomci ispremiješani. Tome pripada i znamenit odlomak o krajiškom krvnom pobratimstvu pri čemu YK daje više podataka i pojašnjenja premda poanta ostaje ista. U Īkd/HŠ ta se epizoda nadovezuje na postupak sa zarobljenicima nakon sukoba kod Prologa. S

²⁰ Čini se da bi barem onaj dio piščevih predložaka koji sadrže priče ovakvoga tipa trebalo tražiti u bliskoistočno-levantinskom krugu, a ne srednjeeuropskome. Akmaz, 2010. Također YK V, 223.

²¹ Kralj Salomon. Ovdje u Īkd/HŠ vlada potpuna zbrka. „Div Rivne“ nije uočen, nego se javlja kao „planina Ravna“, a navod da je izdubio šilju (particip kazdiği) pročitan je kao Kaz Dağı i postao još jednom planinom (doslovce „planina gusaka“). Planina pod takvim imenom doista postoji, ali kod Edremita u SZ Anadoliji.

²² Mjestimice prevedeno drukčije od YK.

²³ U odlomku o boravku u Dubrovniku nema traga temi o dubrovačkim „kraljevima“ kao osnivačima gradova u unutrašnjosti. Možda bi ovakva putopisčeva naglašanja mogla imati veze s činjenicom da su dubrovačke kolonije u balkanskom zaledu na neki način predstavljale početke gradskog života. YK VI, 258 – 262. Ime „Istirčam/Istirčan“ teško je tumačiti. Za sada neka ostane otvorenom mogućnost da je Evlja čuo za postojanje srednjovjekovnoga grada Bistrice pa ga ponešto izobilčio.

²⁴ Duvno se u Īkd/HŠ javlja kao Duvna (YK čitanje manjkavo: „Duna“), ali u poreznim popisima često u liku „Dumna“.

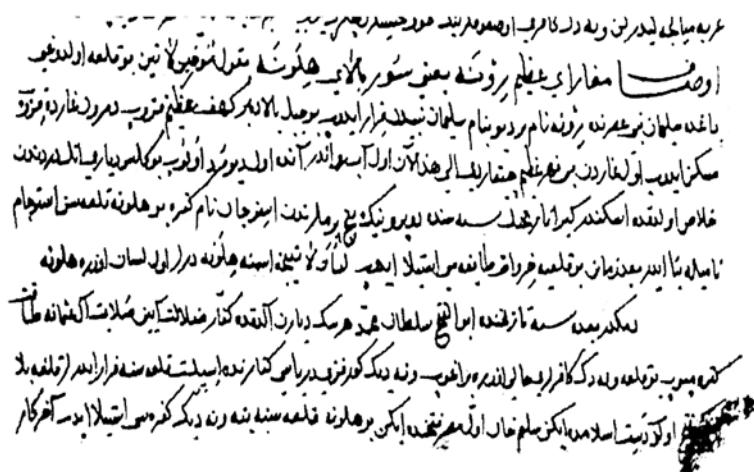
²⁵ Kraljica od Sabe.

²⁶ YK V, 223.

²⁷ Kasumović, 2017, 237, bilj. 9. Također BOA (4).

druge strane u YK nakon što, kao i u Ikd/HŠ, Atlibegović zatraži od Melek Ahmed-paše da se vođu neprijatelja i sve ostale smakne, dolazi dulji tekst o vođi razbojnika koji se razotkriva kao ključ za tumačenje motiva iz pašinog sna pa istom nakon toga dolazi epizoda o pobratimstvu. U Ikd/HŠ odlomak o pašinu snu javlja se dosta prije i tako nekako „visi u vakuumu“, dok je u YK linija naracije čvršća. Prema autografu vođa „zlotvora“, dakle stanoviti Morlak,²⁸ bio je nizak, debeo, glave poput bosanskoga kupusa i onako u lancima oko ruku i vrata oteo se čuvaru i stupio pred pašu te se uspeo na propovjedaonicu na *musalli* (otvorenu prostoru za molitvu). Evlija ga je uzalud nastojao spriječiti potezanjem lanca pa ga konačno drugi svukoše. Paša se začudio na tolikoj srčanosti zarobljenika, a gazije rekoše da je njegovo ime i lik *Vasil*, što bi značilo *medvjed harambaša*, i da već dvadeset godina nakon poraza Tekeli-paše pustoši ove krajeve. Veći dio priče o kobnu pretkazanju u snu vezanu uz sudbinu Sejdi Ahmed-paše prilično je sličan u objema verzijama: Melek Ahmed-paša usnuo je kako se Sejdi Ahmed-paša u oklopu penje na propovjedaonicu i navješće svoje smaknuće te se strmoglavi odsječene glave. Potom se na sceni pojave zarobljeni neprijatelji i jedan „debeo žut medvjed“ koji se uspne na propovjedaonicu, a Evlija ga obori i posiječe. Putopisac paši protumači san na utješan način. I sada u YK dolazi odlomak o Vasilu ili medvjedu harambaši kao stvaran događaj. Ovakav scenarij zavrjeđuje pozornost i sa stajališta analitičke psihologije jer u nekoj mjeri uprizoruje „sinkronicitet“ kao akauzalnu povezanost dvaju fenomena.

²⁸ Obje verzije vele da je bio čosav. Moguće je da je riječ o uskočkom kapetanu Šariću iz boja kod „Rinice“ (Ikd/HŠ) ili „Ribnice“ (YK) – neubicirano, možda čak Bilice kod Šibenika. „Vasil“ turski ne znači medvjed, ali Šarić nije daleko od tur. sari = žut (usp. gore „žuti medvjed“). Prepustimo pitanje „Vasila Šarića“ daljem istraživanju.

Sl. 1: Seyahatname, knjiga V, 134a autograf,
početak opisa Livna

Hrvati i hrvatski jezik

Konačno vrijedi pridodati dvije opaske glede piščeva poimanja Hrvata i hrvatskoga jezika, što je zabilježeno u dijelu koji slijedi nakon odlaska iz Livna i donosi sjećanja s područja u Zagori zahvaćenog ratnim operacijama. Inače, u deset knjiga *Seyahatname* na svega 129 mjesta i to I (6), II (3), V (106), VI (1), VII (7), VIII (1) i X (5), nalaze se odrednici Hrvat, hrvatski, Hrvatska. Evlija nije dosljedan glede uporabe etnonima, no općenito nagnje shvaćanju da Hrvati žive kako na području pod vladavinom Mletaka i „ćesara“, odnosno „bečkoga kralja“, tako i na osmanskoj strani. Međutim, ti „domaći“ Hrvati tek su manji dio stanovništva jer je riječ o *muslimanima*.²⁹ Evlija ih silno hvali te uz uobičajen naziv *gazije rabi* i riječi koje je čuo da ih sami rabe kao što su *yunak* i čovik. No zamjera im uživanje alkohola i praznovjerice (pokapaju se s oružjem da se mogu obraniti od

²⁹ Vrlo je vjerojatno da se upravo na te Hrvate misli u znamenitoj Kaimijinoj pjesmi o Kandiji. Primjeri se odnose na područje istočnojadranskoga zaleđa (Zagore). Slučajno ili ne, etnonimi *Hrvat*, odnosno „*Bošnak*“ kod Evlije jedva da su u porabi za transdinarski dio Kliškog sandžaka, poglavito prostor Zavrsja/Tropolja. Slično je i glede jezika. Ipak, spomenuti primjer otvara mogućnost da su Hrvati dragovoljci dolazili sa šireg područja sandžaka. Štoviše, YK 246 i Ikd/HŠ 189 spominju tri tisuće hrvatskih dragovoljaca pješaka u sukobima kod Šibenika, a teško da su pridošli samo s nevelikog „cisdinarskog“ prostora.

šejtana koji bi ih odvukli u pakao). Konačno se snebiva nad molitvom na hrvatskome jeziku (sura *Fatiha*), no veli da je prijevod dobar. S druge strane kršćanska se većina, čini se, percipira kao da ju tvore dvije „sociokulturne narodnosti“: jedna je bezimena zemljoradnička raja, a druga su ratoborni „narod Uskoka“³⁰. Posljednji su dvojbene lojalnosti pri čemu se znatan dio njih odmetnuo, prešao neprijatelju i stalno provaljuje na osmanski teritorij.³¹ Hrvati pak imaju dva jezika: jedan je latinski (jer su „Latini“), a drugi je sličan govorima ostalih skupina što žive istočnije, južnije, pa i daleko na sjeveru (Češka, Poljska, Moskovija).

Zaključak

Komparativna analiza *Putopisa* Evlige Čelebija i autografa pokazala je da je usporedbom tih dviju verzija Evlijina djela sada moguće razriješiti mnoga nejasna mjesta i ispraviti pogreške koje su se potkrale prilikom tiska i prijevoda *Seyahatname*. Također, moguće je nadopuniti cenzurirana mjesta i upotpuniti saznanja o nekim gradovima i krajevima za koje se čini da su „manjkavo“ opisani, pa tako i u slučaju Livna. Uz to, u autografu je pronađena zavidna količina posve nepoznate autentične i originalne građe. U autografu ima daleko više teksta te se u svakom dijelu koji govori o nekoj hrvatskoj regiji ili području, naselju ili povijesnom događaju pojavljuju nove informacije kojih nema u *Putopisu*. Kao što je istraživanje pokazalo, Evlija je u mnogim elementima vrlo pouzdan i sustavan izvor, osobito onda kada ima namjeru informirati, a ne zabaviti čitatelje. Tako je i s Livnom i livanjskim krajem pa i s Kliškim sandžakom u cjelini. Dosta se toga može popraviti i nadopuniti kada je riječ o faktografiji, no osobito je zahvalno područje krajiske svakodnevice u kontekstu Kandijskoga rata te mitsko-legendarnih preplitanja pučkih vjerovanja i učenih predaja.

³⁰ Nema traga očekivanom nazivu „Vlah“.

³¹ Odlomak o pokušaju uskočkih „specijalaca“ da ubiju Melek Ahmed-pašu vrlo je zanimljiv jer spominje da su razgovarali s pašinom stražom turski i to, s piščeva gledišta, u iskvarenu obliku (zapravo vrlo raširenim „balkanskim turskim“). Dakle, za razliku od franjevaca i trgovača, nalazimo i treću skupinu s posve različitom motivacijom za učenje. YK 243.

* kratica prema imenu izdavača izdanja po autografu, ovdje se iznimno rabi iz praktičnog razloga.

Kratice

BOA Başbakanlık Osmanlı Arşivi İstanbul
YKYapı Kredi Yayınları*
İkd/HŠ İkdam gazetesi/Hazim Šabanović

Popis izvora

Objavljeni izvor (YK):

- EVLİYÂ ÇELEBÎ SEYAHATNÂMESÎ, V. Kitap, İstanbul 2001.
EVLİYÂ ÇELEBÎ SEYAHATNÂMESÎ, VI. Kitap, İstanbul 2002.

Neobjavljeni izvori (BOA):

- BOA (1)
BOA A_{DVN.MHM_00052_00042;
BOA (2)
BOA MHM.ZEYLI3/84 (2.7.1576.);
BOA (3)
BOA A_{DVN.MHM_00077_00070; 000111; 000114;
BOA(4)
BOA TT 622. fol. 156 A.

206

Literatura

Akmaz 2010

Akmaz, M. G. *Evliya Çelebi in Bosnia*, 2nd International Symposium on Sustainable Development, June 8-9, Sarajevo 2010, 385 – 393.

Batinić 1885

Batinić, M. N. *Njekoliko priloga k bosanskoj crkvenoj poviesti*, Starine JAZU XVII, Zagreb 1885, 77 – 150.

Evlija Čelebi 1979

Evlija Čelebi, *Putopis: odlomci o jugoslovenskim zemljama* (preveo, uvod i komentar napisao Hazim Šabanović), Sarajevo 1979.

Kasumović 2017

Kasumović, F. *Evaluating Political Flexibility of the Ottomans: Urban Population and the Exemption from Extraordinary Taxes on the Western Ottoman Borders, c.1548-1604*, Uluslar arası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu, I, Çanakkale 2017.

Klaić, 1928

Klaić, V. *Grada za topografiju i historiju Hlivanske županije i grada Hlivna*, Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, sv. XV, Zagreb 1928, 13-24.

Kreševljaković 1991

Kreševljaković, H. *Izabrana djela*, Sarajevo 1991.

Teply 1980

Teply, K. *Türkische Sagen und Legenden um die Kaiserstadt Wien*, Wien-Köln-Graz 1980.

Vinaver 1951

Vinaver, V. *Dogadjaji u Lici 1609–1610 godine*, Istoriski glasnik 3-4., Beograd 1951, 147-148.

Livno and its surroundings in the „Book of Travels“ of Evliya Çelebi and in the Ottoman Turkish 17th century archival sources

Key words: Evliya Çelebi, Livno, Cretan war, legends, archival sources

Here some passages from the fifth book of Evliya Çelebi's „Book of Travels“ (*Seyahatname*) are put under scrutiny. They mainly display legendary and mythic contents, but factual data as well. Geographically the area is the present – day Croatian – Bosnian borderland, with particular focus on the town of Livno. It is safe to assume that in case of the „fantastic“ portions of the text one can witness a permeation of archaic patterns of thought with living reality of the Ottoman borderland, coupled with the traveler's inclination to entertain the reader with would-be etymologies. The translation produced by Hazim Šabanović was hitherto largely used in Croatian, Yugoslav and post-yugoslav historiography. After the publication of the transcription of the autograph by a team of

experts at the beginning of the present century the formerly used translation has become obsolete in many points. In general, nobody is to blame for these shortcomings. Long before the discovery of the autograph different versions, all of them flawed, were used in the academic world. The most widely used printed version had appeared in the Ottoman review „İkdam“ around 1900. Beside its incompleteness, it was censored by the government of Abdülhamid II. In addition, the translator Hazim Šabanović had eliminated some words and phrases which he considered to be either unnecessary decorations or, more seriously, politically suspect. Thus it has happened that Evliya's „Book of Travel“ in too many cases was analyzed and interpreted misfittingly. Since the autograph was published, this source offers more solid ground for scholarly investigation.

Aiša Softić

Televizijske osmrtnice u Bosni i Hercegovini - Između tradicijskog i savremenog -

TELEVIZIJSKE OSMRTNICE U BOSNI I HERCEGOVINI – IZMEĐU TRADICIJSKOG I SAVREMENOG –

Aiša Softić
Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
Franje Račkog 1
71000 Sarajevo, Bosna i Hercegovina
aisa.softic@gmail.com

UDK 393
Pregledni rad
Primljeno: 12. XI. 2018.
Prihvaćeno: 11. II. 2019.

210

Autorica se u radu bavi televizijskim osmrtnicama koje se danas emitiraju na nekoliko lokalnih TV-stanica u Bosni i Hercegovini, tragajući za uzrocima i povodima nastanka, ali i širenja ove svojevrsne nove običajnosti. Rad se zasniva na praćenju osmrtnica kao dijela televizijskog programa u vlastitom domu te na klasičnom etnografskom radu u sredinama koje poznaju ovu praksu. Posebna pažnja posvećena je načinu na koji kazivači razumijevaju i doživljavaju televizijske osmrtnice, razlozima prihvatanja ili o dbijanja ovakvih sadržaja, te pitanju uloge i odnosa medija prema smrti, što ih, između ostalog, otvaraju upravo televizijske osmrtnice kao dio marketinškog programa promatranih TV-stanica na bosansko hercegovačkom prostoru.

Ključne riječi: televizijske osmrtnice, mediji, tradicija, smrt, nova običajnost

Uvod

Već od same pojave savremenih medija, njima su se bavile brojne i različite discipline, poput sociologije, ekonomije, filozofije, historije itd. U istraživanje medija antropologija se relativno kasno uključila. Razlog tome ponajprije leži u poimanju antropologije kao nauke o Drugom i Dalekom. Stoga su antropolozi medije vidjeli kao destruktivni faktor koji razara daleke i egzotične zajednice što su bile u fokusu njihovog interesovanja, kako to ističe američka antropologinja Fej Ginzburg.¹

Preovlađujuće jemišljenje da se antropologija medija kao poddisciplina antropologije konačno profilirala sredinom odnosno krajem osamdesetih godina prošlog stoljeća. Porast

zanimanja antropologa za proučavanje medija naročito je uočljivo od devedesetih godina 20. stoljeća. Na tu činjenicu presudno je utjecalo saznanje da „novi oblici komunikacije (pre svega digitalna komunikacija) i novi oblici zajednica (kao što je na primer Internet) kreiraju i nove oblike interakcije, koji su zanimljivi za različite autore“.² Ali, bez obzira na porast zanimanja za medije iz antropološke perspektive, još uvijek postoje dileme koje se tiču općeprihvaćene definicije ove poddiscipline antropologije kao i samog njenog naziva, o čemu je detaljnije pisala Ana Banić Grubišić.³ Ista autorica je dala sažet i vrlo informativan pregled postanka, razvoja i savremenih tendencija u antropologiji medija. Među definicijama koje su ponudili savremeni antropolozi (poput M. Comana, D. Spitulnik, K.

¹ Banić Grubišić, 2013, 139.

² Bošković, 2010, 193.

³ Banić Grubišić, 2013, 140.

Esku, Ontario) možda se posebno zanimljivom čini ona Erika Rotenbuhlera, prema kojoj je „medijska antropologija interdisciplinarno polje istraživanja, mesto susreta između dve discipline – sociokultурne antropologije s jedne strane, i studija medija i komunikacije s druge“.⁴

U prvim radovima iz oblasti istraživanja medija posebna pažnja posvećivana je odnosu publike i medija, odnosno sadržaja koji su se nudili putem masovnih medija. Promjena u percepciji publike – od pasivnog konzumenta ka aktivnom učesniku kojem se priznaje pravo da može i ne mora prihvatići sliku stvarnosti koju mu mediji nude, da ta slika podliježe i kritičkom vrednovanju – bitno je odredila antropološko proučavanje medija,⁵ koji sami po sebi generiraju specifične diskurse.⁶

Kad je riječ o savremenim medijima, naročito se potencira uloga televizije. Tako neki autori ističu da vjerovatno ništa nije tako snažno obilježilo 20. stoljeće kao televizija.⁷ Globalna rasprostranjenost ovog medija i njegovo zauzimanje važnog, ako ne i centralnog mesta u prostoru koji je čovjek još od najdublje starine sakralizirao, prostoru vlastitog staništa (doma), neki su od elemenata koji su doprinijeli tome da televizija postane dominantna u životu ljudi diljem planete. Upravo se ulazak televizijskih aparata u domove smatra najznačajnijim trenutkom, u procesu pretvaranja sredstava javnog informisanja (o svetu oko nas) u sredstvo konstruisanja (slike) sveta oko nas⁸. Slično tome, Coman tvrdi da su masovni mediji vrsta kulturnog sistema za socijalnu konstrukciju stvarnosti. Pojedini autori povezuju televiziju i homogenizaciju društva do koje dolazi upravo zahvaljujući dejstvu televizijskog medija koji, „kao sredstvo masovnog komuniciranja..., dostupno svima, prenosi informacije i znanje

masovnom auditorijumu i na taj način vrši ujednačavanje kulture, umanjujući razlike među klasama i slojevima“.⁹ Danas se sa sve brojnijim antropološkim i različitim drugim pristupima u istraživanju savremenih medija, poput onih filozofskog ili sociološkog karaktera, javljaju radovi koji postavljaju pitanje budućnosti medija uopće. Između ostalog, razmatra se ideja o smrti medija, odnosno o procesu njihovog odumiranja.¹⁰

Kad je pak riječ o samoj temi smrti, ona je u savremenim medijima na različite načine vrlo prisutna. Eksploriranje tematike povezane sa smrću u medijima je svakodnevno i ne mora biti povezano samo sa vječitom čovjekovom fascinacijom smrću, već se može promatrati i kao način udovoljavanja zahtjevima medijskog tržišta.¹¹ Upravo se tako može objasniti pojавa televizijskih *osmrtnica*,¹² kroz koje se smrt, pored općepoznatih i prihvaćenih načina (film, izvještaji sa ratnih poprišta, mjesta katastrofa i nesreća, smrti državnika i drugih javnih ličnosti itd.), uselila u savremeni medijski prostor Bosne i Hercegovine.

Etnografska istraživanja koja potječu iz 20. i 21. stoljeća pokazuju da običaji koji prate smrt i danas, makar u rudimentarnom obliku, čuvaju tragove nekih arhaičnih vjerovanja.¹³ Paralelno s tim, svjedoci smo brojnih promjena koje se događaju u savremenosti, a tiču se posmrtne običajne prakse. Upravo pojava osmrtnica kao redovnog programskog sadržaja na lokalnim TV-stanicama u nekim manjim gradskim sredinama u Bosni i Hercegovini može se označiti jednim potpuno novim segmentom

⁹ Mikašinović-Grujić, 1976, 78–79.

¹⁰ Vuksanović, 2015, 1012.

¹¹ Vuksanović, 2015, 1016.

¹² Pod ovim terminom Dunja Rihtman-Auguštin podrazumijeva sljedeće tipove novinskih oglasa: 1. obavijest o smrti (i pogrebu), 2. zahvala ili obavijest o četrdesetodnevnom pomenu, odnosno posjeti grobu, 3. sjećanja u različitim razdobljima nakon smrti (Rihtman-Auguštin 1978:125). U BiH ovaj termin nije nepoznat, ali je češće u upotrebi termin *smrtovnica*.

¹³ Vidi kod Kajmaković, 1964; Softić, 2016.

⁴ Banić Grubišić, 2013, 140.

⁵ Banić Grubišić, 2013, 138.

⁶ Coman, 2005, 10.

⁷ Marković, 2010, 237.

⁸ Pavićević, 2018.

u sklopu običaja oko smrti. Osnovna svrha ovih osmrtnica jeste obavještavanje lokalne zajednice o smrti i posmrtnoj praksi koja slijedi. One predstavljaju zamjenu za tradicionalne načine obavještavanja o smrti i u direktnoj su vezi sa promjenama u načinu života. Također, one obnavljaju sjećanja na pokojnike i tako ih „čuvaju od zaborava“, kako se to često navodi u osmrtnicama koje se vezuju za komemoriranje pokojnika.

Danas su osmrtnice dio programskog sadržaja sljedećih lokalnih bosanskohercegovačkih televizijskih stanica: Visoko, Zenica, Kakanj, Bugojno, Maglaj i SANA Sanski Most. Na RTV BPK Goražde također se sporadično („u dva-tri mjeseca jednom“) objave pojedinačne osmrtnice i to na izričit zahtjev srodnika preminule osobe,¹⁴ ali stalne prakse objavljivanja televizijskih osmrtnica nema, za razliku od gore navedenih. Kad je riječ o praksi redovnog emitiranja osmrtnica, treba istaći da je riječ o lokalnim televizijskim stanicama koje su znatno usmjerene ka onim sadržajima kojima se „često podilazi publici“ i čiji je „isključivi interes podići gledanost u najvećoj mogućoj meri“.¹⁵

Ovaj rad upravo se bavi televizijskim osmrtnicama na bosanskohercegovačkom prostoru. Njime se nastoji kroz virtualni aspekt i rad na terenu ukazati na specifičnosti ovog vida posredovanja smrti. Poseban naglasak je na odnosu kazivača prema različitim elementima koji su uključeni u televizijske osmrtnice. Neki od tih elemenata susreću se samo u televizijskim osmrtnicama (poput „kazivanja“ osmrtnica ili muzičke podloge) i mogu se označiti njihovom osobenošću. S obzirom na to da su ove osmrtnice postale dio običajne prakse na samom kraju 20. stoljeća, nametnulo se pitanje šta je presudno utjecalo na pojavu televizijskih osmrtnica. Odgovor na to pitanje pokušao se dobiti i od kazivača.

¹⁴ Zahvalnost za ovaj podatak dugujem gospodri Muvedeti Mirvić, uposlenici RTV BPK Goražde.

¹⁵ Marković, 2010, 240.

U tom pogledu oni su imali različit stav. U Visokom, gdje su najprije počele da se objavljuju televizijske osmrtnice, kazivači su isticali da su one nastale kao direktna posljedica ratnih zbivanja, kada je komunikacija među članovima zajednice bila svedena na minimum ili čak u potpunosti onemogućena. Ali i u Visokom, kao i u drugim mjestima gdje se emitiraju televizijske osmrtnice, više kazivača je navodilo da je na pojavu ovih sadržaja u sklopu redovne programske sheme presudno utjecala želja za finansijskom dobiti. Uz spomenuto, ipak se ne može zanemariti činjenica da je riječ o manjim gradskim sredinama koje ne posjeduju dnevne novine, koje su već odavno u velikim urbanim centrima preuzele ulogu obavještavanja o smrti. Tu se, pored ostalog, mogu tražiti razlozi nastanka ovakvih specijaliziranih emisija. To nikako ne znači, pogotovo iz pozicije lokalnih televizijskih stanica koje poznaju praksu emitiranja TV-osmrtnica, da na uvođenje ovakvih sadržaja u programske sheme nije u znatnoj mjeri, pa možda čak i presudno, utjecao finansijski efekat koji se ostvaruje kroz objavljivanje TV-osmrtnica. Tome u prilog idu i iskazi rukovodećih ljudi sa pojedinim TV-stanicama, poput direktora zeničke Televizije Nandina Škrbića, koji priznaje da objavljivanje „umrlica predstavlja vrlo značajan izvor prihoda“.¹⁶ Neki pak finansijski efekat stavljaju u drugi plan, a kao razlog objavljivanja televizijskih osmrtnica navode mišljenje kako „svako s ovoga svijeta treba biti ispraćen na dostojanstven način“, kako to ističe direktor NTV Maglaj Faruk Zupčević.¹⁷

Cijene osmrtnica relativno su ujednačene i kreću se između 15 i 30 KM, s izuzetkom TV Maglaj, gdje cijena varira od 5 do 10 KM.¹⁸

¹⁶ Bajtarević, 2018, 1.

¹⁷ Bajtarević, 2018, 2.

¹⁸ Cjenovnik po pojedinim TV-stanicama je sljedeći:
TV Visoko: a) osmrtnica za jednog pokojnika – 15 KM;
b) za dva pokojnika – 20 KM; c) za tri pokojnika – 35 KM. U cijenu je uključen tekst i fotografija. Ukoliko se želi ponoviti objava i naredni dan, ponovo se plaća ista cijena.

S obzirom na standard bosanskohercegovačkih građana, opći stav kazivača je da je cijena objave osmrtnica na televiziji previsoka te da „nije humano da se ostvaruje zarada na račun tuđe tuge“.¹⁹

Sa uvođenjem TV-osmrtnica u programske sheme na lokalnim televizijskim stanicama u BiH započelo se ranih devedesetih godina 20. stoljeća. Činjenica da su takvi sadržaji budili pažnju publike, odnosno da je došlo do porasta gledanosti lokalne TV-stanice, nije mogla ostati nezapažena, o čemu svjedoče izjave uposlenika koji raspolažu takvim podacima. Tako direktor RTV Zenica Nandino Škrbić ističe da su TV-osmrtnice, uz centralne informativne emisije, najgledaniji sadržaj.²⁰ Istim podatkom raspolaže i direktor lokalne kakanjske televizije Almedin Trako.²¹ Stoga ne čudi to da televizijske osmrtnice i dalje pokazuju tendenciju širenja. U toku etnografskog rada, koji je podrazumijevao nestrukturirane i polustrukturirane intervjuje, prepoznavanje obostrane korisnosti za lokalnu televizijsku kuću i za publiku koja je na ovaj način dobijala pravovremenu i potpunu informaciju pokazalo se ključnim razlogom za opstanak i širenje ove svojevrsne nove običajnosti.

TV Zenica: cijena osmrtnice je 25 KM.

TV Kakanj: a) osmrtnica za jednog pokojnika – 20 KM; b) za dva pokojnika – 25 KM.

TV Maglaj: cijena osmrtnice se kreće od 5 do 10 KM.

TV Bugojno: a) osmrtnica za jednu osobu i za dva termina emitiranja – 15 KM; b) osmrtnica za dvije osobe za dva termina emitiranja – 20 KM. Zanimljivo je to da je na ovoj lokalnoj televizijskoj stanici ograničeno da zajednička osmrtnica (u pravilu iz kategorije „Sjećanja“) može uključivati samo dvije umrle osobe.

TV SANA Sanski Most: cijena emitiranja osmrtnice u pet termina u toku jednog dana iznosi 100 KM.

RTV BPK Goražde: cijena osmrtnice je 20 KM.

¹⁹ Fadil Beganović prema: Bajtarević, 2018, 2. Stav prema visini cijena TV-osmrtnica možda najbolje ilustrira iskaz mog kazivača M. Š., penzionera iz Kakanja: „[K]ad znamo da za tu cijenu možemo kupiti vreću brašna i još dvije-tri litre ulja, onda je to skupo.“ Kazivao M. Š., (1953), Kakanj, zapisala Aiša Softić 2019.

²⁰ Bajtarević, 2018, 1.

²¹ Bajtarević, 2018, 3.

Historijat nastanka i karakteristike TV-osmrtnica u BiH

Osmrtnice na TV Visoko

Lokalna televizijska stanica u Visokom osnovana je 1992. godine. Već naredne 1993. godine u njenoj programskoj shemi zaživjela je emisija pod nazivom *Sjećanja*, u kojoj su emitirana različita obavještenja vezana za smrt. Ova specijalizirana televizijska emisija danas se emitira svaku veču u tačno utvrđenom terminu i, kako navode uposleni na ovoj televizijskoj stanci, jedan je od najgledanijih sadržaja TV Visoko. Emisija se sastoji iz tri cjeline: 1) prva obavještenja o smrti ili smrtovnici; 2) posljednji pozdravi; 3) sjećanja.²²

Kada su u pitanju televizijske obavijesti o smrti, one po svojoj formi u potpunosti preslikavaju novinske, uključuju fotografiju pokojnika, ime i prezime te očeve ime (i za muškarce i za žene), tekst i imena ožalošćenih, odnosno onih koji daju obavijest. Samo trajanje obavijesti o smrti ograničeno je na četrdeset sekundi. Nastojanje da se tekst kao važan element kanališe ogleda se u činjenici da postoje već pripremljeni tekstovi. Zainteresirani biraju onaj tekst koji im se najviše dopada. Međutim, u nekim slučajevima zainteresirani, oni koji daju televizijsku osmrtnicu, donose tekst koji su sami sročili i izričito su protiv bilo kakvih intervencija u pogledu sadržaja tekstuallnog dijela osmrtnice. U takvim slučajevima poštuju se želje naručioca odnosno klijenta.

Iz participacije u posmrtnom ritualu proistekao je i običaj posljednjih pozdrava koji predstavljaju drugu cjelinu ovih specijaliziranih televizijskih emisija. Posljednje pozdrave upućuju najbliži srodnici pokojnika (skupno ili odvojeno), rodbina, prijatelji, komšije, radne kolege. Brojnost posljednjih pozdrava, kao i uopće njihovo objavljivanje, direktno je povezano sa statusom koji je pokojnik uživao

²² Zahvalnost za detaljnije informacije dugujem gospodi Ameli Manjgo (TV Visoko).

u zajednici. Posljednji pozdravi donekle oslikavaju upravo širinu socijalnih mreža pokojnika, ali svakako i njegovih najbližih živih srodnika.

Treća cjelina emisije su sjećanja koja obuhvataju vrlo širok vremenski raspon, od obilježavanja godišnjice smrti pa nadalje. Iako se najčešće objavljaju osmrtnice i sedam i četrdeset dana nakon smrti, što korespondira sa tradicionalnim kalendarom komemoriranja pokojnika, ova obavještenja ipak se još uvijek ne zasnivaju na „sjećanju“. Vremenska distanca od sedam ili četrdeset dana očigledno u narodnoj predstavi još uvijek nije dovoljna da bi mrtvac „zaista bio mrtav“, pa time i zauvijek preselio u prostor sjećanja.

Osmrtnice na TV Visoko objavljaju svi, „i mladi i stari“, kako navode i zaposlenici na TV Visoko i kazivači. Zanimljivo je da ovaj vid osmrtnica daju i oni koji žive u drugim dijelovima BiH, ali su porijeklom ili rodbinski vezani za Visoko i okolinu. Oni najčešće u dva slučaja pribjegavaju objavlјivanju osmrtnica na lokalnoj visočkoj televiziji – u slučaju smrti člana porodice, pa tada o smrti obavještavaju zajednicu porijekla, te u slučaju kada nastaje kroz televizijske osmrtnice (bilo kao posljednje pozdrave ili kroz sjećanja) da obilježe smrt bliske rezidualne osobe.

Osmrtnice na TV Zenica

Kad je riječ o bloku u kojem se emitiraju različita obavještenja vezana za smrt, praksi TV Visoko hronološki je slijedila i TV Zenica. Sadržaj ovog tipa TV Zenica emitira od svog osnivanja početkom 1995. godine. Na ovoj lokalnoj televizijskoj stanici obavještenja vezana za smrt podvode se pod marketinški blok, kao što je to slučaj i sa drugim TV-stanicama koje poznaju praksu objavlјivanja televizijskih osmrtnica.

Na TV Zenica također su se s vremenom iskristalizirali standardizirani tekstovi osmrtnica pa je korisnicima danas na raspolaganju oko stotinu različitih tekstova. Pored tipskih

osmrtnica, zainteresirani imaju mogućnost da i sami sroče tekst koji žele da se emitira. U tom slučaju tekst podliježe samo lekturi, ali njegova suština se ne dira.²³

Osmrtnice na TV Kakanj

TV Kakanj se na samom kraju 20. odnosno početku 21. stoljeća također pridružila lokalnim televizijskim stanicama koje redovno emitiraju osmrtnice. Prema svjedočenju uposlenika ove TV-stanice, do pokretanja spomenute tematske emisije došlo je na poticaj izvana (nakon iznenadne smrti vrlo mlade osobe).

Upravo spremnost lokalne televizijske stanice da i sama učestvuje u komemoriranju smrti koja se u zajednici doživljava kao posebno težak gubitak, jer se nije uklapala u pojam smrti „po redu“, odnosno u pojam „dobre smrti“, kako je definiraju pojedini tanatolozi,²⁴ još je jedna potvrda da tradicionalni obrasci nastavljaju svoje trajanje, samo u drugom obliku i kroz druge forme. Taj svojevrsni presedan koji se dogodio u programskoj shemi TV Kakanj utjecao je na zaživljavanje specijalizirane emisije koja tematizira isključivo različita obavještenja vezana za smrt, a koja traje bez prekida šesnaest i više godina. Prema podacima kojima raspolažu, na ovoj TV-stanici u prosjeku se dnevno emitira između 40 i 60 osmrtnica. Upravo brojnost takvih obavještenja uslovila je da se ona danas emitiraju svakodnevno čak u tri termina.

Osmrtnice na TV Kakanj objavljaju svi socijalni slojevi i, kao i u slučaju drugih lokalnih televizijskih stanic koje emitiraju ovakve sadržaje, pripadnici svih konfesija. Vječita opsjednutost čovjeka smrću ogleda se, između ostalog, i u činjenici da je program TV Kakanj danas „nezamisliv“ bez ovog sadržaja te da je to „jedan od najgledanijih segmenata programa“.²⁵

²³ Prema informacijama gospodina Sanela Hasanovića, uposlenika TV Zenica.

²⁴ Kuljić, 2013, 61.

²⁵ Zahvalnost za navedene informacije dugujem gospodi Emini Karzić, uposlenici TV Kakanj.

Osmrtnice na TV Bugojno i TV SANA Sanski Most

I ove dvije lokalne televizijske stanice imaju u svojim programskim shemama blok pod nazivom *Sjećanja*. Pod ovaj naziv na TV Bugojno²⁶ podvedena su sjećanja, osmrtnice i obilježavanje godišnjica. Kao i u slučaju svih drugih televizijskih osmrtnica u BiH (osim osmrtnica na TV Visoko), i na ove dvije lokalne televizijske stanice one su „zvučne“, odnosno govorne. U vizuelnom pogledu uočava se nastojanje da se bar nekim detaljem osmrtnice razlikuju od jedne do druge TV-stanice. Tako, u slučaju TV Bugojno, kad je riječ o prvim obavijestima o smrti – smrtovnicama – one su potpuni preslik novinskih smrtovnica u vizuelnom pogledu, s jedinom razlikom što su zvučne, odnosno čita ih oficijelni spiker.

Na TV SANA osmrtnice, u čijem centralnom dijelu dominira fotografija pokojnika, uokvirene su u ornament arabeskog tipa i također su zvučne. Sadržaji ovog tipa na lokalnoj televizijskoj stanci u Sanskom Mostu emitiraju se u posljednjih godinu i po. O sadržaju osmrtnice odlučuju korisnici, koji imaju mogućnost ili da odaberu neki od već gotovih ili da sami sroče tekst. Osmrtnice na ovoj lokalnoj TV-stanici „objavljaju svi“, kako to najčešće formuliraju kazivači, podrazumijevajući pri tome pripadnike svih konfesionalnih zajednica u Bosni i Hercegovini.²⁷ Zanimljivo je da se na TV SANA iste osmrtnice u toku jednog dana ponavljaju u pet termina, počev od 17 sati pa zaključno sa 24 časa.

²⁶ I pored niza nastojanja da od odgovornih osoba na TV Bugojno dobijem informacije koje se odnose na osmrtnice, nažalost, nisam uspjela. Stoga se ovih nekoliko osnovnih informacija temelji na promatranju osmrtnica u sklopu redovnog programskog sadržaja TV Bugojno (etnografski rad kod kuće).

²⁷ Podatke mi je saopćila gospođa Indira Paunović, uposlenica TV SANA Sanski Most, te joj se ovom prilikom zahvaljujem.

Karakteristike televizijskih osmrtnica, sjećanja i posljednjih pozdrava

Objavljivanje novinskih osmrtnica, ili nekroloških oglasa, kako ih naziva Ivan Čolović,²⁸ poznata je praksa koja se susreće još od početka 19. stoljeća u printanim medijima diljem evropskog i izvan evropskog prostora.²⁹

Između novinskih osmrtnica, koje postoje dulje od dva stoljeća, i interneta kao najsavremenijeg medija u kojem su također različita obavještenja vezana za smrt našla svoje mjesto, stoje televizijske osmrtnice. Već sami nazivi pod koje su podvedene televizijske osmrtnice (*Sjećanja* na TV Visoko, TV Bugojnoi TV SANA Sanski Most te *Dženaze i sahrane* na TV Zenica i TV Kakanj) upućuju na zaključak da su namijenjene svima i da su njihovi korisnici svi, bez obzira na konfesionalnu pripadnost. Baš kao i u novinskim osmrtnicama, i u televizijskim mrtvi su zajedno, u zasebnom svijetu mrtvih. To zajedništvo mrtvih potvrđuje činjenica da u objavljinju osmrtnica na TV-u (uostalom kao što je to slučaj i sa novinskim osmrtnicama) ne postoji praksa odvajanja po bilo kojoj osnovi (ni po konfesionalnoj ni po spolnoj, kao ni po položaju i ugledu pokojnika). Osmrtnice se objavljaju onim redom kako su pristizale u redakciju. Stoga se čini da su svi drugi identiteti pokojnika nevažni u odnosu na presudnu činjenicu *smrti*. Na takav zaključak upućuje i činjenica da televizijske smrtovnice (osim na TV Bugojnoi TV SANA Sanski Most) ne posjeduju ustaljene i općeprihvaćene simbole koji su svojstveni smrtovnicama što se ističu na javnim mjestima, a iz kojih se jasno iščitava konfesionalna pripadnost pokojnika. Međutim, ti simboli (kao što su mjesec i zvijezda, odnosno krst ili križ, ili bez ikakvih religijskih simbola, ili plavo uokvirena osmrtnica što upućuje da je pokojnik bio ateista) u televizijskim smrtovnicama se,

²⁸ Čolović, 1984, 49-56.

²⁹ Rihtman-Auguštin, 1978; Čolović, 1984 i 1988.

odnosno općenito osmrtnicama, nadoknađuju tekstualnim dijelom koji jasno upućuje na vjersku pripadnost pokojnika.³⁰ Ono što je zajedničko i manje-više identično jeste središnji dio televizijskih osmrtnica u kojem ožalošćeni iskazuju pijetet prema umrlom, ističući trajnu povezanost sa pokojnikom.³¹

Uočljivo je da sa protokom vremena i intenzitet bola koji se iskazuje u osmrtnicama jenjava. Dok je u onim prvim, objavljenim neposredno nakon smrti, ta skala bola dovedena do vrhunca, doclje je ona smirena, rezignirajuća, a često i potpuno prevladana, u čemu ključnu ulogu imaju „lijepa“ sjećanja koja se favoriziraju i koja su nadomjestak za umrlog. Ali, prelazak u sjećanja ne znači i zaboravljanje umrlog. Naprotiv, sjećanja su potvrda njegovog trajanja. U prvim bolnim trenucima odvajanja smrt se skoro ne prihvata, što je vidljivo i iz narednih primjera:

„Navršava se deset tužnih i gorkih dana
otkako nas je napustio naš dragi... Ti si bol
koja nikada ne prestaje. Ostaješ u našim srcima
uvijek voljen i nikada zaboravljen.“

Ili, u jednoj televizijskoj osmrtnici porodica koja je izgubila muža i oca se pita:

„A šta ćemo sa tugom golemom što nas
stićće i guši?“

³⁰ Dana 5. 6. 2016. godine blago je u Gospodinu preminuo naš dragi i voljeni suprug, otac i djed... – iz čega je jasno da je riječ o umrlom koji je pripadao katoličkoj sredini, kao što je iz slijedeće formulacije vidljivo da je umrli bio musliman: *Obavještavamo rodbinu, prijatelje i komšije da je 4. 6. 2016. preselio na Ahiret naš... Dženaza će se klanjati u... I sjećanja su također gradena po istom principu, pa će u prvom slučaju biti istaknuto: Sutra, 1. 6. posjetićemo njegov grob i zapaliti svjeće. Pokoj vječni daruj mu, Gospodine, dok će u drugom slučaju biti naznačeno slijedeće: Neka ti dragi Allah podari lijepi džennet. Hatma i tevhid će se proučiti u Čaršijskoj džamiji.*

³¹ Godine prolaze, a uspomene na tebe i tvoj plemeniti lik ostaju. Uvijek ćeš živjeti u našim mislima i srcima, ili: Veliku ljubav koju si nam poklanjala i veliku bol koju si ostavila nosićemo do kraja života.

Drugim riječima, „oštrica smrti retorički se okreće prema živima“, čiji se „opstanak pretvorio u ništavilo i prazninu“.³² Ipak, sa vremenskim odmakom emocije se stišavaju i prerastaju u sjećanja koja su trajna.

U suštini, osmrtnice su obično komponirane iz ustaljenog, moglo bi se reći obavezujućeg dijela koji nudi osnovne informacije o pokojniku te dodataka koji nastaju improvizacijom a mogu se podvesti pod „komentare u obliku epistolarnih poruka, simbolično ‘upućenih’ mrtvima...samo epistolarno drugo lice sugeriše čitaocu (i slušaocu – op. A. S.) da se tako formulisane poruke odnose na simbolični ili, ako hoćete, metaforički kontekst.“³³ Epistolarni dodaci poput sljedećih, za razliku od novinskih, nisu ispisani na ekranu, već se samo kazuju, što ih donekle približava usmenoj tradiciji:

„Prođe godina od tvoga odlaska. Dragi A.,
otkada ti ode, ništa isto nije. Dok živimo mi,
živjećeš i ti u našim sjećanjima.“

A u jednoj drugoj osmrtnici, povodom obilježavanja trinaeste godišnjice smrti pokojnika, ističe se:

„Lahko je izbrisati suze, ali je nemoguće izbrisati sjećanja.“

Kako je već ranije naznačeno, pod terminom televizijske osmrtnice u ovom radu se podrazumijevaju prva obavještenja o smrti i ukopu pokojnika, zatim posljednji pozdravi, obavještenja o ustaljenim obilježavanjima sedam, četrdeset dana, pola godine i godišnjice smrti te sjećanja koja nisu vremenski limitirana pa se daju za najbliže srodnike koji su preminuli i prije više decenija. Same televizijske osmrtnice najčešće su podijeljene tri cjeline. Prvo se emitiraju *tužna sjećanja*, zatim slijede *dženaze i sahrane*, odnosno obavještenja o smrti, i na kraju *posljednji pozdravi*, dok se ponekad javlja i četvrta – *zahvale*.

³² Čolović, 1984, 49.

³³ Čolović, 1988, 62–63.

Tužna sjećanja u odnosu na smrt su najudaljenija: umrli su u velikom broju slučajeva već odavno članovi zajednice mrtvih. Ova sjećanja skoro obavezno prati fotografija pokojnika te naglašena patrilinearnost, što se jasno iščitava iz isticanja očevog imena pokojnika, posebno ako je umrla osoba muškarac, dok se, kad je riječ o ženskim osobama, u pravilu navodi, uz prezime stečeno udajom, i djevojačko prezime, a ime oca rjeđe.

Nisu rijetki primjeri da je sjećanjem obuhvaćeno više najbližih srodnika, pri čemu je na prvom mjestu posljednji preminuli, a potom slijede, u hronološkom nizu, ostali umrli srodnici. Ono što se doima zanimljivim jestе to da protok vremena na umanjuje emocionalnu povezanost živih i mrtvih. Također je uočljivo naglašeno prisvajanje pokojnika (naš/naša; moj/moja) te direktno obraćanje pokojniku, čime se na svojevrstan način pokazuje odanost pokojniku (npr. „Bila si i ostala žena mog života“ ili „Navršilo se 13 godina od tvog odlaska, a ti si i dalje u mojim mislima“).

Bilo da je riječ o prvom televizijskom obavještenju o smrti, ili o posljednjim pozdravima, ili o sjećanjima, uočljivo je da je tekst često kombinacija religijskih i naglašeno emotivno obojenih iskaza. Ovi potonji su obimniji, sadržajno bogatiji, mada se i u njima prepoznaju tipične fraze, uz neznatna varijantska promicanja, što ih čini bliskim tzv. lutajućim motivima u usmenoj tradiciji.

Naglašena intimizacija sa pokojnikom uočljiva je kako u novinskim³⁴ tako i u televizijskim osmrtnicama. U televizijskim osmrtnicama ona je čak i naglašenija, a što je direktno povezano sa činjenicom da je pisani tekstu u potpunosti zamijenjen govornim (sa izuzetkom TV Visoko) što je očigledno sračunato na aktivni emocionalni angažman konzumenata ovakvih sadržaja. Tako se postiže dramatika smrti, a publika iz pasivnog promatrača prelazi u aktivnog, ali nevidljivog sudionika posmrtnog

rituala, što se može promatrati u kontekstu poimanja televizije kao „hladnog medija“ koji po svojoj definiciji uključuje i podrazumijeva sudjelovanje publike,³⁵ i to kroz prihvatanje ili odbijanje, ili kritičko propitivanje slike stvarnosti koju mediji nude.³⁶

Profesionalni spiker koji čita osmrtnice ne samo da je u ulozi izvođača koji nastoji kroz modulaciju svoga glasa iskazati što sugestivnije tude emocije već primarno treba da djeluje na publiku s obzirom na to da „govornoj riječi sva osjetila sudjeluju dramatično“, dok je samo „osjetilo uha hiper estetično, istančano i sveobuhvatno“.³⁷

Kao i prva cjelina, i druga – *dženaze i sahrane* zasniva se na tri segmenta – fotografiji umrle osobe ispod koje je ispisano ime i prezime, glasu (koji pripada „nevidljivom“ spikeru) te muzici koja svojim karakterom treba da odgovara činjenici smrti. U većini slučajeva muzička podloga televizijskih osmrtnica je skoro nezamjetna, što znači da je fokus na čitanju osmrtnica. Muzika je prisutna samo u vrlo kratkim prelazima između dvije osmrtnice i može se podvesti pod običnu pratnju na klaviru tužnog karaktera. U slučaju osmrtnica na TV SANA Sanski Most instrumentalna muzika je podloga u toku čitanja kompletne osmrtnice. I glas i muzika trebaju da pridonesu egzaltiranosti koju smrt sama po sebi proizvodi. Činjenica da su jedino osmrtnice koje se emitiraju na TV Visoko „nijeme“, odnosno da se ne čitaju, već je tekst samo isписан ispod fotografije pokojnika, također se može promatrati na ravni simboličnog – šutnjom se odaje počast preminulom. Na razini simboličnog je i četvrti segment, koji u ukupnom promatranju televizijskih osmrtnica nije nebitan. Naime, pozadina ovih osmrtnica najčešće je plava, što je jasna aluzija na nabesko prostranstvo,

³⁵ McLuhan, 2008, 25–26.

³⁶ Hol, 2008, 275–276.

³⁷ McLuhan, 2008, 73, 81.

gdje duša, koja se smatra besmrtnom, odlazi i pridružuje se dušama predaka.

Dok je obavještavanje o smrti u potpunosti u domenu porodice odnosno najbližih srodnika, u sjećanjima i „posljednjim pozdravima“ participira i šira zajednica (familija, komšije/susjedi, prijatelji, radne kolege), što jasno svjedoči da se smrt nikako ne tiče samo umirućeg, odnosno njemu najbližih srodnika, već i zajednice kojoj je pokojnik po različitim osnovama pripadao.

Na pojavu specijaliziranih emisija na lokalnim televizijskim stanicama u BiH koje emitiraju različita obavještenja vezana za smrt vrlo vjerovatno je utjecalo niz faktora, u prvom redu praktične prirode. Kako je već rečeno, u brojnim manjim sredinama ne postoji dnevna štampa, pa je stoga mogućnost da vijest o smrti člana zajednice dođe na vrijeme i do što većeg broja primalaca vrlo reducirana. Na takvu pretpostavku upućuje i podatak da su i neke druge TV stanice koje prostorno pripadaju većim gradskim središtima bile pokrenule iste emisije koje se, međutim, nisu uspjele održati zbog slabe zainteresiranosti.³⁸

Kroz uključivanje osmrtnica u stalne programske sheme televizija se potvrđuje kao još uvijek dominantan medij koji je u mnogim sredinama znatno potisnuo radio, mada se u nekim krajevima BiH obavještenja vezana za smrt emitiraju upravo u sklopu radijskog, a ne televizijskog programa.³⁹ Također postoje primjeri da se u istoj sredini paralelno emitiraju i radijska i televizijska obavještenja vezana za smrt.⁴⁰

³⁸ Takav je slučaj, npr., sa TV Vogošća, vjerovatno uslijed blizine Sarajeva, ali i dnevnih novina koje redovno objavljaju osmrtnice.

³⁹ Takav je slučaj, npr., sa RTV Cazin (podatak dobila ljubaznošću gospođe Merse Puškar) te RTV Royal Velika Kladuša.

⁴⁰ Tako TV Bugojno emitira osmrtnice dnevno u dva termina, a Radio Bugojno u čak četiri termina dnevno. Također i RTV SANA Sanski Most, uz televizijske, emitira i radijske osmrtnice.

Posmrtna praksa diljem svijeta svjedoči da smrt ipak ne počiva na egalitarnosti, što primarno proistiće iz razlike u socijalnom, društvenom, polnom, starosnom i drugom statusu. Posebno su u tom pogledu ilustrativni primjeri smrti javnih ličnosti kada su mediji preplavljeni različitim informacijama o pokojniku, karakteru i okolnostima smrti, ali i cijelom pogrebnom ritualu. Kad je riječ o bosanskohercegovačkoj praksi, a koja se odnosi na lokalne TV-stanice, također se uočava da je pravo na tzv. javnu smrt privilegija samo malog broja odabralih pojedinaca. Tako TV Brčko objavljuje obavještenje o smrti samo ako je riječ „o nekoj važnoj osobi, npr. gradonačelniku“,⁴¹ dok takva praksa, kad je riječ o „građanstvu“, ne postoji.

Upravo televizijske osmrtnice na lokalnim bosanskim TV-stanicama donekle narušavaju tu ustaljenu praksu – u medijski prostor sa svojom smrću ulaze i „mali“, nepoznati ljudi i tako narušavaju sve do danas u velikim medijima uvriježeno pravilo da „javna smrt“ pripada samo odabranima. Međutim, televizijske osmrtnice, kao i „sadržaji različitih medija danas su postali kompenzacija za neučestvovanje u kolektivnom obrodu (ili nekom nereligiskom dešavanju). Potonji je u tradicionalnom kontekstu omogućavao ushićenje, pročišćenje i povratak u svakodnevnicu nakon prelomnih društvenih događanja, dok u savremenom društvu ovu ulogu umnogome preuzimaju mediji, koji obnavljaju kulturne realnosti više stvaranjem konstruktivne slike o njoj“.⁴²

TV-osmrtnice kroz prizmu kazivača

Etnografija TV-osmrtnica kroz njihovo praćenje na malom ekranu, u vlastitom domu, dopunjena je u ovom prilogu klasičnim etnografskim radom u nekim sredinama koje poznaju praksu objavljivanja televizijskih

⁴¹ Podatak dobila od uposlenice TV Brčko, koja je željela ostati anonimna.

⁴² Pavićević, 2018, 39–40.

osmrtnica, pri čemu je korištena metoda nestrukturiranih i polustrukturiranih intervjuja. Na taj način nastojalo se doći do odgovora na pitanje ko čini publiku koja prati ove sadržaje, kakav je njen odnos prema TV-osmrtnicama, kao i značaj ovog oblika posredovanja smrti u sredinama koje poznaju ovakvu praksu. Etnografski rad obavljen je u više navrata tokom 2017. i 2018. godine u Visokom, Kakanju i Zenici, sa okolinom. Kazivači su birani metodom slučajnog uzorka, a intervjuji su obavljeni na različitim mjestima i u različitim prigodama (na pijaci, u trgovini, na ulici, u parku, u ugostiteljskom objektu, u zanatskoj radionici). Najmlađa kazivačica je imala 22 godine, a najstariji kazivač 78. Od ukupno 17 kazivača, devet je bilo žena a osam muškaraca. S obzirom na to da osmrtnice daju i katolici i muslimani i pravoslavni, to su i među kazivačima zastupljeni pripadnici svih konfesija.

Ono što me je posebno zanimalo jeste stav kazivača prema TV-osmrtnicama kao svojevrsnoj novoj običajnosti. Općenito, kazivači nisu odbijali razgovor na ovu temu jer je većina njih imala ne samo iskustvo stalnog ili povremenog praćenja televizijskih osmrtnica, već su i sami davali ove osmrtnice za svoje najbliže umrle srodnike.

Zanimljivi su primjeri kazivača koji iz različitih razloga imaju otklon prema televizijskim osmrtnicama, ali su ipak pribjegavali praksi njihovog objavlјivanja kako bi pokazali da prihvataju norme zajednice kojoj pripadaju. Neki kazivači su u toku razgovora nudili i puno više informacija nego što sam očekivala. Tako sam, npr., saznala da televizijske osmrtnice prate i bosanskohercegovački migranti u zapadnoevropskim zemljama te da i oni objavljuju osmrtnice na lokalnim televizijskim stanicama u sredinama iz kojih potiču (M. Š., 1953, Kakanj).

U više navrata činilo mi se da kazivači pridaju poseban značaj činjenici da se neko izvan njihove lokalne zajednice zanima za ono što doživljavaju kao vlastitu posebnost i dio svog

zavičajnog identiteta. Poput *reality* programa, čijim praćenjem publika ispred malih ekrana ulazi u intimu njihovih učesnika, tako se preko svakodnevnog praćenja televizijskih osmrtnica ulazi u svojevrsnu intimu smrti, vrlo često tuđih i nepoznatih osoba, i posebno u intimu bola osoba koje su izgubile najbliže srodnike. Pitanje je da li se na taj način smrt „pričitomjava“, ili se tek zadovoljava ljudska znatiželja ne samo u pogledu ko, kada, kako i gdje je umro, nego i ko su ožalošćeni i kako iskazuju svoju žalost (npr. da li članovi porodice koja uključuje supružnike, djecu i njihove porodice zajedno daju jednu televizijsku osmrtnicu, ili se, pak, istovremeno daju osmrtnice za istog pokojnika na oba načina, što posredno govori ne samo o dubini tuge već i o mjestu koje je pokojnik imao i ima u životima najbližih srodnika).

Većina kazivača je navela da „stariji ljudi“ više i češće prate televizijske osmrtnice. Odgovor zašto je to tako leži u činjenici da su oni više vezani za kuću, da je njihov socijalni život znatno siromašniji, a komunikacija s ostalim članovima zajednice značajno smanjena. Važan elemenat vezivanja starije populacije za ove sadržaje proističe i iz prepostavljene generacijske bliskosti sa pokojnicima. U vrijeme mojih istraživanja tada dvadesetdvogodišnja kazivačica iz Visokog ističe da njena „svekrva redovno prati“ TV-osmrtnice, ali ona sama ne. „Gledaju stariji inače. Nema nas, naše generacije“ (Š. Z., 1995), dok njena starija sugrađanka „voli da gleda“, ali zna i one koji to ne čine jer ih je „strah smrti“ (A. M., 1949). I kazivačica iz okoline Kakanja (B. S., 1948) „jako prati“ televizijske osmrtnice, zbog čega je njeni mlađi ukućani „ruže i (govore) šta će ti to“. Kazivač iz okoline Zenice (S. D., 1965) ističe da rijetko pogleda osmrtnice jer „loše djeluju“ na nj. Isti stav dijeli i kazivač iz Visokog (H. O., 1966): „Ne gledam. Ne želim stres“, mada nema ništa protiv same prakse objavlјivanja televizijskih osmrtnica. Čak je i sam „zbog ljudi“ objavlјivao televizijsku osmrtnicu kako bi obavijestio rodbinu i prijatelje o smrti bliskog člana porodice. Kazivačicu iz okoline Zenice

„rastužuje tekst koji čitaju“ te stoga ne gleda TV-osmrtnice (I. H., 1992).

U ruralnim zajednicama, prema navodima kazivača, također se češće prate televizijske osmrtnice nego u gradskim sredinama, što se može dovesti u vezu ne samo sa potrebom za posjedovanjem informacije već i s osjećajem isključenosti. Stoga se kroz praćenje televizijskih osmrtnica ova publika, makar pasivno, uključuje u društvena zbivanja, gradeći tako i izvjestan osjećaj pripadanja, pri čemu mediji imaju posebnu ulogu jer su upravo oni „aktivni faktor u konstrukciji društvene, političke, ekonomske, kulturnalne i svake druge realnosti“.⁴³

Većina sagovornika je davala prednost televizijskim osmrtnicama, pogotovo prvim obavještenjima o smrti, u odnosu na smrtovnica koje se ističu na javnim mjestima. Razlog tome svakako treba tražiti u činjenici da su televizijske osmrtnice objedinjene, svedene pod isti nazivnik, i u jednom vrlo kratkom vremenu, u trajanju od svega nekoliko minuta, nude znatno potpunije informacije o pokojnicima. Televizija, u odnosu na tradicionalne načine obavještavanja o smrti, čini to daleko brže, sveobuhvatnije i dostupnije. (Tako kazivačica iz Kakanja/A. N., 1949/ posebno ističe važnost televizijskih osmrtnica u kontekstu nenadane smrti: „Volim da gledam (TV-osmrtnice – nap. A. S.). Kad te iznenadi – juče si bio sa njim, a on uveče umro“). Stariji kazivači, koji imaju mogućnost komparacije, navode da se „prije nije znalo, tek sutri dan. Je li ko umro, kad je umro. Sad se zna iz prve ruke“ (M. S., 78 godina, okolina Kakanja).

Kazivači su redovno isticali važnost koju ima obavještenje o smrti, smatrajući to činom pristojnosti. („Bruka je ako saznaš za prijatelja da je umro kad je sve prošlo“ – M. S., 78 godina, okolina Kakanja; drugim riječima, neinformiranost je utjecala na neuključivanje u posmrtnu običajnu praksu). Upravo potreba

„da mi familija zna, rodbina, da svijet zna (da je umro neko od članova porodice – nap. A. S.), da bude više svijeta na dženazi (M. N., 78 godina, Kakanj), za kazivače jeste svrha i opravdanje postojanja televizijskih osmrtnica, s jedne strane, a sa druge ono leži u istaknutoj potrebi da se umrli „ne zaborave“ („Dajem svake godine /sjećanje/ ocu. Svak' ga vidi. Podsjeti se na njega – prošlo toliko godina da ga nema.“ A. M., 1988, Kakanj). Zanimljiv stav je iznijela jedna od intervjuiranih kazivačica (M. N., 74 godine, Kakanj), koja je i sama davala i daje i dalje televizijske osmrtnice. Njeno zapažanje da osmrtnice daju i najniži socijalni slojevi da ih „svijet vidi na televiziji“ u potpunosti se uklapa u dominantan stav na kojem počiva modernizam – biti vidljiv: „To je ono što želi ovodobno ja...želi biti vidljiv...Ta nas značajka potvrđuje, tako sami sebi postajemo stvarni – time nas drugi vide. Anonimnost je velika strava što vlada savremenim dobom.“⁴⁴ „Ako nisi bio na televiziji, kao da nisi umro“, riječi su kazivačice iz Sanskog Mosta (I. P.), što još snažnije potvrđava potrebu za vidljivošću kojoj savremeni čovjek tako izrazito teži.

Redovno praćenje televizijskih osmrtnica za neke kazivače je „postalo navika“ (A. N., 1949, Kakanj), dok su drugi isticali da bi im ukidanje ovog bloka na TV-u „falilo. Bilo bi nam prazno. Kao da bi nam neko nešto odnio“ (M. S., 1940. i B. S., 1948, Kakanj).⁴⁵ Takav odnos prema televizijskim osmrtnicama može se promatrati na različite načine. Na jednoj strani kao odraz općeprisutne fascinacije smrću, a na drugoj kao znak makar i podsvjesne potrebe da se strah od smrti prevlada kako bi misao o vlastitoj prolaznosti bila podnošljivija.⁴⁶ Također ne bi trebalo zanemariti ni sračunatu težnju medija

⁴⁴ Hedges prema: Vertovšek, 2013, 304.

⁴⁵ Direktor NTV Maglaj smatra da, „ukoliko bi ukinuli tu uslugu građanima (TV-osmrtnice – op. A. S.), koje se emitiraju pred dnevnik, došlo bi do masovnih protesta!“ (Bajtarević 2018:2).

⁴⁶ Toma, 1989, 114–115.

ka stvaranju svojevrsne ovisnosti o potrebi da se zna ko je, kada, kako i gdje je umro.

Više kazivača je posebno isticalo naglašenu emocionalnu angažiranost pri gledanju televizijskih osmrtnica („Rasplačem se“ – A. N., 1949, Kakanj; „Ranjeno se osjećam, ko god da je umro, pogotovo kad je mlad, nije bitno koje je nacije“ – B. S., 1948, Kakanj). Upravo ranjivost koju publika osjeća dok prati televizijske osmrtnice pokreće pitanje njene instrumentalizacije od medija, imajući, između ostalog, u vidu činjenicu da tekstualni dio osmrtnice često nisu sročili ožalošćeni srodnici već da on potječe od potpuno nepoznatih i pokojniku u svakom smislu dalekih osoba. Kroz odabir tekstova koji se nude srodnici pokazuju da su se vjerovatno u njima najviše prepoznali ili se slika koju nose o preminulom srodniku najbolje uklapa u odabrani tekstualni okvir. Zvučne osmrtnice pridonose tome da televizijski gledatelji prihvate varku kako tekst izgovaraju ožalošćeni, zanemarujući ili čak svjesno ignorirajući činjenicu da je čitanje televizijskih osmrtnica dio svakodnevnih radnih obaveza oficijelnog spikera.

Televizijske osmrtnice redovno uključuju i fotografiju pokojnika. U kontekstu antropologije, interpretativni potencijal fotografije prepoznat je krajem šezdesetih godina 20. stoljeća, iako „veza fotografije i etnologije/antropologije seže od samih početaka nastanka ove znanosti, oduvijek upućene jednakom na vizualnu kao i na tekstualnu dokumentaciju terenskog iskustva drugačije kulture“.⁴⁷ Fotografije u osmrtnicama mogu se prvenstveno promatrati kao portretne fotografije, ali isto tako se mogu ubrojati i u porodične i u dokumentarne. Za neke kazivače upravo je fotografija njihov najbitniji dio jer omogućava da se „prisjeti osobe“ (M. Š., 1958, Zenica). I za kazivača iz Kakanja (M. Š., 1953) fotografija u sklopu osmrtnice je „identifikacija. Slika vas više podsjeća na lik, a ne riječi. Inače moraš nagadati“ (o kome se radi – op. A. S.).

Kad je riječ o izboru fotografije za objavlјivanje u televizijskim osmrtnicama, neki kazivači su bili vrlo kritični, jer je prema njihovom mišljenju riječ ne samo o pogrešnom izboru već čak i o namjernom obmanjivanju gledatelja s obzirom na to da fotografija ne odgovara starosnoj dobi pokojnika („Daju mlade slike /iz mlađih dana – nap. A. S./, pa ne možeš poznat“ – M. N., 1944, Kakanj; „Zbunjuju svijet. Vidiš sliku – mлада, a tamo sto joj godina“ – M. Š. 1953, Kakanj). Po svojoj prirodi, fotografija pretendira na istinitost, odnosno vjerodostojnost. Toga su na svojevrstan način očigledno svjesni i kazivači kad je riječ o fotografijama kao sastavnom dijelu televizijskih osmrtnica. Biranje fotografija pokojnika iz mlađih dana može se promatrati iz dva ugla – najbližih živih srodnika pokojnika, s jedne, i kazivača sa druge strane. Kazivači žele vjerodostojnost, dok srodnici, kroz objavlјivanje fotografije čiji je nastanak vremenski vrlo udaljen od trenutka smrti, izražavaju želju da se pokojnik pamti u najljepšem izdanju, pa stoga fotografije za osmrtnice srodnici često pažljivo biraju. Stoga se može reći da srodnici pokojnika i televizijski gledaoci imaju potpuno različito shvatanje same biti fotografskog medija, koja se ogleda u činjenici da on „prikazuje, predstavlja sliku nekog prošlog vremena“.⁴⁸ Izdvajanje fotografije pokojnika kao vrlo bitnog dijela televizijskih osmrtnica u percepciji većine kazivača ne začuđuje s obzirom na to da je vizuelni efekat koji proizvodi televizija jedna od najbitnijih karakteristika ovog medija.

Različit je bio i stav kazivača prema tekstu osmrtnica. Za neke je upravo tekst najvažniji i najviše ih emocionalno pogađa, dok ga drugi odbacuju sumnjajući u njegovu istinitost i posebno iskrenost („Lažu“, ističe kazivačica M. N., 1944, iz Kakanja). Neki kazivači posebno su isticali ulogu oficijelnog spikera u doživljaju televizijskih osmrtnica („Fini glas. Mehko čita. To mi se sviđa“, M. S., 1940, Kakanj), odnosno

⁴⁷ Belaj, 2006, 54.

⁴⁸ Belaj, 2006, 57.

zvukovnu stranu televizijskih osmrtnica, poput kazivačice iz Visokog, kojoj se „zvučne“ osmrtnice više dopadaju jer joj je upravo „glas interesantan“, a sam sadržaj osmrtnice dobija na značenju („Izrecituju, kažu puno lijepih riječi“ – J. D., 1974, Visoko).

Iako su neki kazivači jasno naglašavali da ne vole da gledaju TV-osmrtnice, jer gledanje ovih sadržaja „loše djeluje na njih“, ipak su ih gledali, makar rijetko ili sticajem okolnosti (jer ih gleda neko od ukućana – I. H., 1992, okolina Zenice). Većina prati TV-osmrtnice, redovno ili ponekad („kad ima vremena“). Također, svako od njih je davao obavještenja o smrti bližih članova porodice putem televizijskih osmrtnica, čak i oni koji se intimno ne slažu sa takvom praksom. Kazivač iz Visokog (H. O., 52 godine) naveo je da je to učinio „zbog ljudi. U mene neka familija gleda. Ako nisam objavio (TV-osmrtnicu – nap. A. S.), kažu mi da je to ružno što nisam dao“.

Objavlјivanje televizijskih osmrtnica većina kazivača je označavala terminom „običaj“. Stoga su razumljiva nastojanja ka prakticiranju običajne prakse, koja za jednu zajednicu predstavlja bitnu odrednicu identiteta. Ali televizijske osmrtnice su također još jedan od vidljivih pokazatelja svojevrsne opsjednutosti smrću, čega su i sami kazivači svjesni.⁴⁹ Zapravo, televizijske osmrtnice, poput drugih medijskih sadržaja nekrofilne tematike, dodatno podstiču tu opsjednutost.

Zaključak

Televizija je u nekim manjim sredinama Bosne na prelazu iz 20. u 21. stoljeće prepoznata kao najpogodniji medij za obavještavanja vezana za smrt, jer pruža mogućnost da informacija o smrti dopre do brojne publike koja prostorno može biti vrlo udaljena. Iz te činjenice proistekle su i specijalizirane televizijske emisije koje imaju ustaljeno vrijeme emitiranja. One u sebe uključuju sjećanja, obavještenja o smrti i posljednje pozdrave.

Zasnovane podjednako na vizualnom i zvučnom efektu, televizijske osmrtnice na bosanskohercegovačkom prostoru se mogu označiti inovacijom u običajnoj praksi koja se odnosi na smrt. Ta nova običajnost pokazuje još jedan od mogućih načina sprege medija i smrti. Naime, mediji u ovom slučaju eksploriraju smrt „malih ljudi“ kako bi ekonomski profitirali, ali i obezbijedili gledanost koja podrazumijeva opstanak lokalnih TV-stanica na vrlo konkurentnom i moćnom medijskom tržištu.

Televizijske osmrtnice mogu se smatrati nadomjestkom za novinska obavještenja o smrti, kojih u manjim mjestima nema. Njihova pristupačnost, mogućnost da dopru do velikog broja gledatelja ne samo u uskoj lokalnoj zajednici već i znatno šire, sveobuhvatna informiranost koju nude, neki su od elemenata koji utječu na to da ova praksa na bosanskohercegovačkom prostoru pokazuje tendenciju širenja. U svoje programe uključuju ih i one lokalne televizijske stanice koje to sve do nedavno nisu činile (npr. TV SANA Sanski Most emitira ove sadržaje tek od druge polovice 2017. godine). Čak i samo sporadično emitiranje televizijske osmrtnice na osnovu izričite molbe porodice pokojnika (što danas poznaje RTV BPK Goražde) ide u pravcu zaključka da su ovi sadržaji u manjim bosanskohercegovačkim gradskim i seoskim sredinama koje im gravitiraju sve privlačniji i traženiji. U njima svoj interes prepoznaje i brojna bosanskohercegovačka migrantska populacija, kako kroz praćenje tako i objavlјivanje televizijskih osmrtnica.

⁴⁹ „Danas se ni o čemu ne priča nego o smrti.“ M. N., 1944, Kakanj.

Na taj način oni pokazuju da i dalje čine dio lokalne zajednice i da se uklapaju u njenu novu običajnost.

Po nizu svojih karakteristika televizijske osmrtnice su specifične. Među njima naročito je uočljivo da su to zbirna obavještenja o smrti i da ta obavještenja putem malih ekrana direktno ulaze u domove zainteresiranih gledatelja. Stoga se može zaključiti da je kroz praćenje televizijskih osmrtnica publika dobila posebno mjesto – ona nikako nije samo pasivni promatrač ovih sadržaja, već i aktivni sudioški koji gleda, sluša, obavještava se, saučestvuje i tuguje.

Literatura

Banić Grubišić 2013

Banić Grubišić, A. *Antropološki pristup medijima – kratak pregled (sa posebnim osvrtom naigrani film)*, Antropologija 13, sv. 2, Beograd 2013, 135–154.

Belaj 2006

Belaj, M. *Obiteljska fotografija – analiza i interpretacija u okviru teorije predstavljanja Ervinga Goffmana*, Etnološka tribina 29, Vol. 36, Zagreb 2006, 53–69.

Blagojević 2011

Blagojević, G. *Internet u savremenim etnološkim i antropološkim istraživanjima*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 134, Beograd 2011, 17–27.

Bošković 2010

Bošković, A. *Kratak uvod u antropologiju*, Zagreb 2010.

Burgin 2011

Burgin, V. *Kako gledamo fotografiju*, Život umjetnosti: časopis o modernoj i suvremenoj umjetnosti i arhitekturi, Vol. 89, No 2, Zagreb 2011, 104–109.

Čolović 1984

Čolović, I. *Značenje novinskih tužbalica*, Etnološke sveske V, Beograd 1984, 49–56.

Čolović 1988

Čolović, I. *Preobražaj novinskih tužbalica – nemački, francuski i jugoslovenski primeri*, Etnološke sveske IX, Beograd 1988, 59–64.

Džalto 2012

Džalto, D. *Neophodne slike: Masmediji i carstvo prolaznog*, In *Medias Res*: časopis filozofije medija, Vol. 1, br.1, Zagreb 2012, 21–27.

Gavrilović 1996

Gavrilović, Lj. *Vizuelni izvori u etnološkim istraživanjima*, Glasnik Etnografskog muzeja u Beogradu 60, Beograd 1996, 115–134.

Gavrilović 2005

Gavrilović, Lj. *Preludijum za antropologiju medija*, Etnologija i antropologija: stanje i perspektive, Zbornik Etnografskog instituta SANU 21, Beograd 2005, 143–149.

Hol 2008

Hol, S. *Kodiranje, dekodiranje*, Studije kulture, Službeni glasnik, Beograd 2008, 275–285.

Hromadžić 2010

Hromadžić, H. *Mediji i spektakularizacija društvenog svijeta. Masmedijska produkcija 'kulture slavnih'*, Filozofska istraživanja, Vol. 30, No. 4, Zagreb 2010, 617–627.

Kajmaković 1964

Kajmaković, R. *Neki arhaični elementi u pogrebnim običajima muslimana u Bosni*, Rad XI-og Kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964, Zagreb 1966, 354–359.

Kuljić 2013

Kuljić, T. *Dobra smrt – o evoluciji društvenoprihvatljivog načina umiranja*, Etnoantropološki problemi, n.s., god. 8, sv. 1, Beograd 2013, 61–73.

224

Marković 2010

Marković, D. *Audio-vizuelna pismenost*, Beograd 2010.

Mikašinović-Grujić 1976

Mikašinović-Grujić, R. *Homogenizacija društva kao posledica dejstva televizije*, Kultura, br. 35, Beograd 1976, 78–90.

McLuhan 2008

McLuhan, M. *Razumijevanje medija*, Zagreb 2008.

Obradović 2011

Obradović, Đ. *Utjecaj razvitka multimedije na promjene u komuniciranju*, Medijski dijalozi, vol. 4, br. 8, Podgorica 2011, 45–59.

Pavićević 2018

Pavićević, A. *Smrt u medijima*, Glasnik Etnografskog instituta Srpske akademije nauka i umetnosti, LVIII (1), Beograd 2018, 39–55.

Rihtman-Auguštin 1978

Rihtman-Auguštin, D. *Novinske osmrtnice*, Narodna umjetnost 15, Zagreb 1978, 118–173.

Softić 2016

Softić, A. *Obećani čas. Običaji bosanskohercegovačkih muslimana vezani za smrt*, Sarajevo 2016.

Toma 1980

Toma, L.V. *Antropologija smrti I i II*, Beograd 1980.

Vertovšek 2013

Vertovšek, N. *Umetnost medijske manipulacije – ljepota iluzije jest u umu promatrača*, In Medias Res: časopis filozofije medija, Vol. 2, br. 3, Zagreb 2013, 296–308.

Vuksanović 2015

Vuksanović, D. *Budućnost medija: mediji i smrt*, In Medias Res: časopis filozofije medija, Vol. 4, br. 7, Zagreb 2015, 1012–1023.

Elektronički izvori

Bajtarević 2018

Bajtarević, M. *Žalost i sjećanje kao marketing!?*

www.media.ba/bs/magazin-novinarstvo/žalost-i-sjećanje-kao-marketing. (30. I. 2019)

Coman

Coman, M. *Media Anthropology: an Overview*.

http://www.philbu.net/media-anthropology/coman_maoverview.pdf (30. I. 2019)

Television obituaries in Bosnia and Herzegovina – Between traditional and contemporary –

Key words: television obituaries, media, tradition, death, new custom

The author of this paper deals with television obituaries that are nowadays broadcasted on several local TV-stations in Bosnia and Herzegovina, searching for causes and motives of their origin, as well as the spreading of this new kind of custom. The paper is based on following obituaries as a part of the television programme

in the own home and on classic ethnographic work in communities that are familiar with this practice. Particular attention is paid to the way in which the narrators understand and experience television obituaries, the reasons for acceptance or refusal of such contents and the question of the role of media and its relationship towards death, which, among other, is revealed through television obituaries as a part of the marketing programme of the observed TV-stations in the Bosnian-Herzegovinian area.

ANĐELIĆ Pavao ■ BALLIF Filip ■ BOJANOVSKI Ivo ■ ČOVIĆ Borivoj ■ ČREMOŠNIK Irma ■ ČULIĆ Zorislava ■ ČUSTOVIĆ Đenana ■ DRLJAČA, Dušan ■ FEKEŽA, Lidija ■ GLAVAŠ Tihomir ■ GLÜCK L. ■ JELENIĆ Julijan ■ JELIĆ Luka ■ KAJMAKOVIĆ Radmila ■ KRČMAR Jan ■ KULIŠIĆ Špiro ■ MANDIĆ Mihovil ■ MANĐERALO Stipo ■ MARCHESETT ■ MARIĆ BAKOVIĆ ■ Marija MARIJAN ■ Boško MARKOVIĆ S. ■ C. Đ. Popović ■ MILETIĆ Nada ■ OBRADOVIĆ Milica ■ PALAVESTRA Vlajko ■ PAŠKVALIN Veljko ■ PATSCH, C(arlo) ■ PATSCH, K.(arlo). ■ PAVKOVIĆ, Nikola F. ■ PETRIĆ Mario ■ POPOVIĆ, C(vetko)Đ. ■ POPOVIĆ J(ovan) ■ RADIMSKY V(jenceslav – Vaclav) ■ RENDIĆ-Miočević Duje ■ RICHTER, E. ■ SERGEJEVSKI Dimitrije ■ SIJARIĆ Mirsad ■ SIMIĆ Ljuba ■ SOLOVJEV V. Aleksandar ■ ŠKEGRO Ante ■ TRUHELKA Ćiro ■ WEISBACH, A. ■ GLÜCK, L. ANĐELIĆ Pavao ■ BALLIF Filip ■ BOJANOVSKI Ivo ■ ČOVIĆ Borivoj ■ ČREMOŠNIK Irma ■ ČULIĆ Zorislava ■ ČUSTOVIĆ Đenana ■ DRLJAČA, Dušan ■ FEKEŽA, Lidija ■ GLAVAŠ Tihomir ■ GLÜCK L. ■ JELENIĆ Julijan ■ JELIĆ Luka ■ KAJMAKOVIĆ Radmila ■ KRČMAR Jan ■ KULIŠIĆ Špiro ■ MANDIĆ Mihovil ■ MANĐERALO Stipo ■ MARCHESETT ■ MARIĆ BAKOVIĆ ■ Marija MARIJAN ■ Boško MARKOVIĆ S. ■ C. Đ. Popović ■ MILETIĆ Nada ■ OBRADOVIĆ Milica ■ PALAVESTRA Vlajko ■ PAŠKVALIN Veljko ■ PATSCH, C(arlo) ■ PATSCH, K.(arlo). ■ PAVKOVIĆ, Nikola F. ■ PETRIĆ Mario ■ POPOVIĆ, C(vetko)Đ. ■ POPOVIĆ J(ovan) ■ RADIMSKY V(jenceslav – Vaclav) ■ RENDIĆ-Miočević Duje ■ RICHTER, E. ■ SERGEJEVSKI Dimitrije ■ SIJARIĆ Mirsad ■ SIMIĆ Ljuba ■ SOLOVJEV V. Aleksandar ■ ŠKEGRO Ante ■ TRUHELKA Ćiro ■ WEISBACH, A. ■ GLÜCK, L. ■ ANĐELIĆ Pavao ■ BALLIF Filip ■ BOJANOVSKI Ivo ■ ČOVIĆ Borivoj ■ ČREMOŠNIK Irma ■ ČULIĆ Zorislava ■ ČUSTOVIĆ Đenana ■ DRLJAČA, Dušan ■ FEKEŽA, Lidija ■ GLAVAŠ Tihomir ■ GLÜCK L. ■ JELENIĆ Julijan ■ JELIĆ Luka ■ KAJMAKOVIĆ Radmila ■ KRČMAR Jan ■ KULIŠIĆ Špiro ■ MANDIĆ Mihovil ■ MANĐERALO Stipo ■ MARCHESETT ■ MARIĆ BAKOVIĆ ■ Marija MARIJAN ■ Boško MARKOVIĆ S. ■ C. Đ. Popović ■ MILETIĆ Nada ■ OBRADOVIĆ Milica ■ PALAVESTRA Vlajko ■ PAŠKVALIN Veljko ■ PATSCH, C(arlo) ■ PATSCH, K.(arlo). ■ PAVKOVIĆ, Nikola F. ■ PETRIĆ Mario ■ POPOVIĆ, C(vetko)Đ. ■ POPOVIĆ J(ovan) ■ RADIMSKY V(jenceslav – Vaclav) ■ RENDIĆ-Miočević Duje ■ RICHTER, E. ■ SERGEJEVSKI Dimitrije ■ SIJARIĆ Mirsad ■ SIMIĆ Ljuba ■ SOLOVJEV V. Aleksandar ■ ŠKEGRO Ante ■ TRUHELKA Ćiro ■ WEISBACH, A. ■ GLÜCK, L. ■ ANĐELIĆ Pavao ■ BALLIF Filip ■ BOJANOVSKI Ivo ■ ČOVIĆ Borivoj ■ ČREMOŠNIK Irma ■ ČULIĆ Zorislava ■ ČUSTOVIĆ Đenana ■ DRLJAČA, Dušan ■ FEKEŽA, Lidija ■ GLAVAŠ Tihomir ■ GLÜCK L. ■ JELENIĆ Julijan ■ JELIĆ Luka ■ KAJMAKOVIĆ Radmila ■ KRČMAR Jan ■ KULIŠIĆ Špiro ■ MANDIĆ Mihovil ■ MANĐERALO Stipo ■ MARCHESETT ■ MARIĆ BAKOVIĆ ■ Marija MARIJAN ■ Boško MARKOVIĆ S. ■ C. Đ. Popović ■ MILETIĆ Nada ■ OBRADOVIĆ Milica ■ PALAVESTRA Vlajko ■ PAŠKVALIN Veljko ■ PATSCH, C(arlo) ■ PATSCH, K.(arlo). ■ PAVKOVIĆ, Nikola F. ■ PETRIĆ Mario ■ POPOVIĆ, C(vetko)Đ. ■ POPOVIĆ J(ovan) ■ RADIMSKY V(jenceslav – Vaclav) ■ RENDIĆ-Miočević Duje ■ RICHTER, E. ■ SERGEJEVSKI Dimitrije ■ SIJARIĆ Mirsad ■ SIMIĆ Ljuba ■ SOLOVJEV V. Aleksandar ■ ŠKEGRO Ante ■ TRUHELKA Ćiro ■ WEISBACH, A. ■ GLÜCK, L. ■ ANĐELIĆ Pavao ■ BALLIF Filip ■ BOJANOVSKI Ivo ■ ČOVIĆ Borivoj ■ ČREMOŠNIK Irma ■ ČULIĆ Zorislava ■ ČUSTOVIĆ Đenana ■ DRLJAČA, Dušan ■ FEKEŽA, Lidija ■ GLAVAŠ Tihomir ■ GLÜCK L. ■ JELENIĆ Julijan ■ JELIĆ Luka ■ KAJMAKOVIĆ Radmila ■ KRČMAR Jan ■ KULIŠIĆ Špiro ■ MANDIĆ Mihovil ■ MANĐERALO Stipo ■ MARCHESETT ■ MARIĆ BAKOVIĆ ■ Marija MARIJAN ■ Boško MARKOVIĆ S. ■ C. Đ. Popović ■ MILETIĆ Nada ■ OBRADOVIĆ Milica ■ PALAVESTRA Vlajko ■ PAŠKVALIN Veljko ■ PATSCH, C(arlo) ■ PATSCH, K.(arlo). ■ PAVKOVIĆ, Nikola F. ■ PETRIĆ Mario ■ POPOVIĆ, C(vetko)Đ. ■ POPOVIĆ J(ovan) ■ RADIMSKY V(jenceslav – Vaclav) ■ RENDIĆ-Miočević Duje ■ RICHTER, E. ■ SERGEJEVSKI Dimitrije ■ SIJARIĆ Mirsad ■ SIMIĆ Ljuba ■ SOLOVJEV V. Aleksandar ■ ŠKEGRO Ante ■ TRUHELKA Ćiro ■ WEISBACH, A. ■ GLÜCK, L.

Ružica Barišić

Bibliografija radova o Livnu objavljenih u Glasniku Zemaljskoga muzeja BiH u Sarajevu 1889. – 2013. (arheologija, etnologija i povijest)

BIBLIOGRAFIJA RADOVA O LIVNU OBJAVLJENIH U GLASNIKU ZEMALJSKOGA MUZEJA BIH U SARAJEVU 1889. – 2013. (ARHEOLOGIJA, ETNOLOGIJA I POVIJEST)

Ružica Barišić
Franjevački muzej i galerija Gorica Livno
Gorička cesta b. b.
80101 Livno, BiH
ruzica.barisic@fmgg-livno.com

UDK: 01
Primljeno: 28. I. 2019.
Prihvaćeno: 28. I. 2019.

228

ANĐELIĆ, Pavao. Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rod Hlivljana. Résumé: La charte du roi Dabiša à Čubranovići et la famille des magnats de Hlivnjani, *GZM BiH u Sarajevu (A) NS*, 38, 1983, 133-143

ČREMOŠNIK, Irma. Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini. Zusamm enfassung, *GZM BiH (A) NS*, 18, 1963, 103-125 sa sl.

(Priluka 109-110, Suhača 110, Vašarovine 112-114, Livno 114)

BALLIF, Filip. Rimski cesta od Prologa: preko Donjeg Unca i Petrovca u dolini Sane, *GZM BiH*, 4, III, 1891, 395 – 404 sa sl., [1] karta

ČULIĆ, Zorislava. Narodna nošnja. Résumé: Costumes nationaux, *GZM BiH (E) NS*, 15/16, 1960/1961, 159-185, sa sl., T. I-V

BOJANOVSKI, Ivo. Noviji rimski epigrafski nalazi s Glamočkog polja (Epigraphica Salviatica recentiora). Résumé: Récentes trouvailles épigraphiques romaines provenant de la plaine de Glamoč, *GZM BiH u Sarajevu (A) NS*, 23, (1978), 115-126 sa sl.

ČUSTOVIĆ, Đenana. Narodni govor. Résumé: Le langage populaire, *GZM BiH (E) NS*, 15/16, 1960/1961, 91-117

(Livanjsko polje 115-117, Grkovci 115-116, Pelva 115)

DRLJAČA, Dušan. Naselja, kuće i ostale zgrade. Résumé: *GZM BiH (E) NS*, 15/16, 1960/1961, 141-158 sa sl., T. I-VIII

ČOVIĆ, Borivoj. Nekoliko manjih preistoriskih nalaza iz Bosne i Hercegovine. Zusammenfassung: Einige kleinere prähistorische Funde aus Bosnien und der Herzegovina, *GZM BiH (A) NS*, 12, 1957, str. 241-255 sa sl., T. I

FEKEŽA, Lidija. Keramičke posude u grobovima ranoslovenskog perioda ranog srednjeg veka na teritoriji BiH. Zusammenfassung: Keramische gefäße aus Gräbern der Ältern Periode des frühen Mittelalters in Bosnien und der Herzegowina, *GZM BiH u Sarajevu (A) NS*, 44/1989, 209- 231, [T. I-V]

(Bakrena sjekira iz Ždralovca na Livanjskom polju 246-249)

(Grborezi 212, 218, 223, Rapovine 212, Buško blato 212)

GLAVAŠ, Tihomir. Novi nalazi predromaničke skulpture u Bosni i Hercegovini. Resumé: Nouvelles trouvailles de sculpture preromane en Bosnie-Herzegovine, *GZM BiH u Sarajevu (A)* NS, 45, 1990, 177-190 sa sl. (Livno-Perkuša 186-187, Rapovine 187)

GLÜCK, L. Crania bosniaca (Preistorijske lubanje)

Vidi: Weisbach, A.

JELENIĆ, Julijan. Plemićka diploma porodice Svilkovića iz Lijevna, izdana god. 1596., *GZM BiH*, 2, XLII, 1930, 173-176

JELIĆ, Luka. Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, *GZM BiH*, 2-3, X, 1898, 227-246, T. I-V

JELIĆ, Luka. Najstariji kartografski spomenik o rimskoj pokrajini Dalmaciji, *GZM BiH*, 4, X, 1898, 531-560 s 1 sl.

(Pelva 548)

KAJMAKOVIĆ, Radmila. Božićni običaji. Résumé: Coutumes de Noël, *GZM BiH (E)* NS, 15/16, 1960/1961, 221-227

KAJMAKOVIĆ, Radmila. Maskirni ophodi. Résumé: Processions masquées, *GZM BiH (E)* NS, 15/16, 1960/1961, 229-231

KAJMAKOVIĆ, Radmila. Ženidbeni običaji. Résumé: Coutumes nuptiales, *GZM BiH (E)* NS, 15/16, 1960/1961, 203-219

KRČMAR, Jan. Iz Livna, *GZM BiH*, 1-2, XXIV, 1912, 283-293 sa sl.

KULIŠIĆ, Špilo. Etnološka i folkloristička ispitivanja u Livanjaskom polju. Résumé: Recherches ethnologiques et folkloristiques effectuées dans Livanjsko polje, *GZM BiH (E)* NS, 15/16, 1960/1961, 5-20

Bibliografija radova o Livnu objavljenih u Glasniku Zemaljskoga muzeja BiH u Sarajevu 1889. – 2013. (arheologija, etnologija i povijest)

MANDIĆ, Mihovil. Gradine, gromile i druge starine u okolini Livna, *GZM BiH*, XLVII, 1935, 7-16

(Gradine: Suhača 7-8, Veliki Kablići 7-8, Gradac 7, Vašarovine 9, Lipa 9-10, Begovača 8-9, Orguz 10, Vidoši 10 i 13, Donji Rujani 10-12, Podgradina 12, Prisap 14, Srđević 15, Rešetarica 15, Žirović 9, Begovača 8, Gromile: Lištani, Zagoričani, Priluka, Podhum 13-14)

MANDIĆ, Mihovil. Nepublikovani predmeti u našoj preistorijskoj zbirci. Résumé [i. e. Zusammenfassung], *GZM BiH*, 1-4, XXXIII/XXXIV, 1921/1922, 27-32

(Vašarovine, 30)

MANDIĆ, Mihovil. Skeletne gromile halštatskog doba u okolini Livna i Rogatice. Zusammenfassung, *GZM BiH*, 1, XLIX, 1937, 5-9 sa sl.

(Potočani 5-6)

MANĐERALO, Stipo. Groblje u Zastinju kod Livna (zapisi na spomenicima do polovice XIX vijeka). Summary: The cemetery at Zastinje near Livno, *GZM BiH u Sarajevu (E)* NS, 39, 1984, 143-180 sa sl.

MANĐERALO, Stipo. Livanjski Kujundžići. Summary: The Kujundžićs from Livno, *GZM BiH u Sarajevu (E)* NS, 48/49, (1996/1999), 187-216 sa sl.

MARCHESETTI. Od Spljeta do Sarajevu. *GZM BiH*, 3, III, 1891, 246 – 251 s [1] sl.

MARIĆ BAKOVIĆ, Marija. Rimski nadgrobni spomenici s Groblja sv. Ive u Livnu: prilog istraživanju rimskih nekropola na Livanjskome polju/Roman funerary monuments from St John's burial ground in Livno: a contribution on the study of Roman necropolises in the Livno Polje, *GZM BiH u Sarajevu (A)* NS, 54, (2012), 53-92 sa sl., T. 1-6

MARIJAN, Boško. Zajednička grobnica željeznog doba iz Vašarovina kod Livna. Summary: Iron age communal grave from Vašarovine near Livno, GZM BiH u Sarajevu (A) NS, 40/41, 1985/1986, 23-38 sa sl., T. I-II

MARKOVIĆ, S. [i] C. Đ. Popović. Nekoliko podataka o livanjskom vezu srebrnom žicom u drvetu. Résumé: Quelques données sur l'incrustation de l'argent à Livno, GZM BiH, NS, 4, 1951, 333-338 sa sl.

MLETIĆ, Nada. Izvještaj o iskopavanjima srednjovjekovnih nekropola u Buškom blatu. Résumé: Résultats des recherches sur les nécropoles médiévales à Buško blato, GZM BiH u Sarajevu (A) NS, 37, 1982, 123-165 s 5 priloga.

MLETIĆ, Nada. Nakit i oružje IX-XII veka u nekropolama Bosne i Hercegovine, GZM BiH (A) NS, 18, 1963, 155-178 sa sl.

(Grborezi, 166, 168, 172, 174-176, 178)

MLETIĆ, Nada. Rano-slovenske nekropole u Bosni i Hercegovini – Komparativna razmatranja. Zusammenfassung: Früslawische Nekropolen in Bosnien und Herzegowina – Komparative Betrachtungen, GZM BiH u Sarajevu (A) NS, 44, 1989, 175-200, Pl. I-III, T. I-V

OBRADOVIĆ, Milica. Društvene igre i zabave. Résumé: Jeux et divertissements de société, GZM BiH (E) NS, 15/16, 1960/1961, 233-264 sa sl., T. [1]

PALAVESTRA, Vlajko. Narodne pripovijetke. Résumé: Contes populaires, GZM BiH (E) NS, 15/16, 1960/1961, 265-288 sa sl.

PAŠKVALIN, Veljko. Dva nalaza kasnoantičkih grobova na svod i kratak osvrt na dosadašnje nalaze tih grobnih kamera na teritoriji Bosne i Hercegovine. Zusammenfassung: Zwei Spätantike Gewölbe-Kammer-Gräber zuleich eine Übersicht Solcher auf dem Bosnisch-Herzegowinischen Territorium, GZM BiH (A), NS, 14, 1959, 149-162 sa sl., T. I

(Lipa, 157)

PAŠKVALIN, Veljko. Dva Reljefa s prikazom boga Libera iz jugozapadne Bosne. Résumé: Deux reliefs avec la représentation du dieu Liber en Bosnie du sud-ouest, GZM BiH u Sarajevu (A) NS, 40/41, 1985/1986, 61-70 sa sl.

PAŠKVALIN, Veljko. Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine. Résumé, GZM BiH (A) NS, 18, 1963, 127-153 s 1 sl.

(Grkovci 129, 142, Suhača 135-136, Podgradina 143, Livno 143, Livanjsko polje 133-135)

PATSCH, C(arlo). Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, VII. dio, GZM BiH, 2, XVIII, 1906, 151-182 sa sl.

(Lištani 167, Donji Rujani 167-168, Podgradina 168, Vržerale 168-169, Čelebić 169, Strupnić 169-170, Prisap 170-171, Vašarovine 171-173, Mali Kablići 173-174, Suhača 174, Livno 174-178, Žabljak Donji 178, Komorani 178, Srđevići 178, Vidoši 178, Grgurići 178-180)

PATSCH, K.(arlo). Prilozi našoj rimskoj povijesti, GZM BiH, 1, XXII, 1910 sa sl., 177-208

(Buško blato 200-201)

PATSCH, Karlo. Novi i revidirani natpisi, GZM BiH, 2, VI, 1894, 341-358 sa sl.

(Lištani 348, Suhača 349, Priluka 349-350)

PATSCH, Karlo. Zbirke rimske i grčke starine u bosansko-hercegovačkom zemaljskom muzeju, GZM BiH, 1-2, XXVI, 1914, 141-220

(Buško blato 172-173)

PAVKOVIĆ, Nikola F. Selo i zadruga. Résumé: Village et communauté familiale, GZM BiH (E) NS, 15/16, 1960/1961, 187-202

PETRIĆ, Mario. Geografski i historijski pregled. Résumé: Aperçu géographique et historique, GZM BiH (E) NS, 15/16, 1960/1961, 21-30

PETRIĆ, Mario. Porijeklo stanovništva. Résumé: Origine de la population, GZM BiH (E) NS, 15/16, 1960/1961, 31-90

POPOVIĆ, C(vetko). Đ. Nekoliko podataka o livanjskom vezu srebrnom žicom u drvetu.

Vidi: Marković, S.

POPOVIĆ, Đ. Cvetko. Privreda. Résumé: L'économie de Livanjsko polje et de ses environs, *GZM BiH (E) NS*, 15/16, 1960/1961, 119-140 sa sl., T. [1]

POPOVIĆ, J(ovan). Ljetni stanovi na planinama Hrbljini i Krugu. Zusammenfassung, *GZM BiH*, (za prirodne nauke), 2, LI, (1939), 61-92, T. I-VI

RADIMSKY, V(jenceslav – Vaclav). Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine: (nastavak). *GZM BiH*, 3, V, 1893, 479-497 sa sl.

(Livanjski kotar 488-492)

RADIMSKY, V(jenceslav – Vaclav). Arheološke crtice: (nastavak). *GZM BiH*, 3, IV, 1892, 221-230 sa sl.

(Grad Bužanin kod Livna 223-224, Razvaline na brdu Kamešnici kod Livna 226-227)

RADIMSKY, V(jenceslav – Vaclav). Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine (nastavak), *GZM BiH*, 3, VI, 1894, 429-448 s 22 sl.

(Vidoška gradina kod Livna, 433-436)

RENDIĆ-Miočević, Duje. Ilirske pretstave Silvana na kultnim slikama s područja Dalmata. Résumé: Représentations Illyriennes de Sylvanus sur les monuments du culte dans le domaine Dalmate, *GZM BiH*, (A) NS, 10, 1955, 5-41, T. I-V

RICHTER, E. Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, *GZM BiH*, XVII, (1905), 257-413 sa sl.

SERGEJEVSKI, Dimitrije. Dijana i Silvan: tri rimska reljefa iz Livna i Glamoča. Résumé [i.w. Zusammenfassung], *GZM BiH*, 2, XLI, 1929, 95-102 s 1 sl., T. IX-X

(Suhača, 95-97)

Bibliografija radova o Livnu objavljenih u Glasniku Zemaljskoga muzeja BiH u Sarajevu 1889. – 2013. (arheologija, etnologija i povijest)

SERGEJEVSKI, Dimitrije. Epigrafski arheološki nalasci: (Šipovo, Livno, Drina). Résumé [i.e. Zusammenfassung], *GZM BiH*, 2, XLII, 1930, 157-168

(Livno 159-161, Vidoši 159, Kablići 159)

SERGEJEVSKI, Dimitrije. Nalaz rimskog novca kod Livna. Résumé [i. e. Zusammenfassung], *GZM BiH*, 2, XLII, 1930, 119-132

SERGEJEVSKI, Dimitrije. Novi i revidirani rimski natpisi. Résumé: Inscriptions romaines nouvelles et revisées, *GZM BiH*, NS, 6, 1951, 301-310 sa sl., T. I-II

(Grkovci, 301-302)

SERGEJEVSKI, Dimitrije. Rimski kameni spomenici sa Glamočkog i Livanjskog polje i iz Ribnika. Résumé [i. e. Zusammenfassung], *GZM BiH*, 2, XL, 1928, 79-98 sa sl.

SERGEJEVSKI, Dimitrije. Rimski spomenici iz Livna i Prekaja. Résumé, *GZM BiH*, 2, XLIII, 1931, 19-24 sa sl.

SIJARIĆ, Mirsad. Kasnosrednjovjekovne mamuze iz zbirke Zemaljskog muzeja BiH. Summary: The late-medieval spurs from the Collection of the National Museum of Bosnia and Herzegovina, *GZM BiH u Sarajevu (A) NS*, 48/49, (1996/2000), 300-346, T. I-XIV

(Livno 303, 316)

SIMIĆ, Ljuba. Narodne pesme. Résumé: Chansons populaires, *GZM BiH (E) NS*, 15/16, 1960/1961, 289-322

SOLOVJEV, V. Aleksandar. Broj grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini, *GZM BiH (A) NS*, 10, 1955, 217-218

(Livanjski rez 218)

ŠKEGRO, Ante. Rimski spomenici iz jugozapadne Bosne (slučajni nalazi). Zusammenfassung: Römische Denkmäler aus Westbosnien (Zufallsfunde), *GZM BiH u Sarajevu* (A) NS, 46, 1991, 155-174 sa sl.
(Vašarovine-Priluka 155, 157, 158)

TRUHELKA, Ćiro. Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u doba preistoričko, *GZM BiH*, 1-2, XXVI, 1914, 43-140 sa sl.

TRUHELKA, Ćiro. Starobosanski mramorovi, *GZM BiH*, 4, III, 1891, 368-387 sa sl.
(Livno 374)

WEISBACH, A., GLÜCK, L. Crania bosniaca (Prehistorijske lubanje), *GZM BiH*, 2-3, XIII, 1901, 351-398 sa sl., T. I-IX
(Lipa 388)

Upute suradnicima časopisa *Cleuna*

Cleuna je časopis Franjevačkoga muzeja i galerije Gorica - Livno u kojem se objavljaju stručni i znanstveni rukopisi iz područja arheologije, etnologije, umjetnosti, povijesti umjetnosti, povijesti i bibliografije.

Rukopisi se predaju na hrvatskome, bosanskome, srpskome ili engleskome jeziku, latiničnim pismom.

Rukopisi se šalju u digitalnom obliku (uz obvezan ispis), na adresu Uredništva (Franjevački muzej i galerija Gorica - Livno, Gorička cesta b. b., 80101 Livno, BiH), ili na e-adresu info@fmgg-livno.com

Dospjeli rukopisi idu na anonimni recenzentski postupak. Ako Uredništvo smatra da se rukopis tematikom ne uklapa u profil časopisa ili ne ispunjava kriterije, može ga, prije postupka recenzije, odbiti uz primjereno obrazloženje. Nakon recenzentskog ocjenjivanja autori su dužni unijeti promjene u tekst prema prijedozima recenzentata, u suprotnome Uredništvo odlučuje o prihvaćanju ili odbijanju rada.

Rukopisi trebaju biti prilagođeni parametrima časopisa *Cleuna*, u suprotnome se šalju autorima na doradu. Predaju se kao Wordov dokument, pišu se fontom *Times New Roman* veličine slova 12 i proredom 1,5. Slikovni prilozi šalju se zasebno. Opseg rukopisa, uključujući i bibliografske bilješke, trebao bi iznositi do 32 autorske kartice.

Dospjeli radovi obvezatno moraju sadržavati:

- Zaglavlje mora sadržavati: naslov teksta, ime i prezime autora, naziv ustanove i njezinu adresu te autorovu e-adresu; zaglavlje se piše malim slovima, osim početnih slova.

b) **Apstrakt** opsega 150-200 riječi nalazi se između zaglavlja i teksta i piše se u trećem licu *kurzivom*, na jeziku teksta. Na dnu apstrukta navode se ključne riječi (5-10) također pisane *kurzivom*.

c) **Literatura** se u skraćenu obliku (prezime autora, godina izdanja, podatci o stranicama i slikovnim prilozima) navodi ispod teksta, na dnu stranice: Belošević, 1968, 35, sl. 8.

d) **Bilješke** se također navode na dnu stranice, ispod teksta (dodatna tumačenja, zahvale i sl.), pišu se u proredu 1,5 fontom *Times New Roman* veličine 10.

e) **Citati** unutar teksta pišu se *kurzivom*.

U rukopisu treba naznačiti mjesta na koja bi se trebali smjestiti slikovni prilozi (sl. 1.)

Nakon teksta slijede kratice i popis literature (cjelovito navođenje literature).

Kratice se pišu po principu:

VAMZ

Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, 3. ser., Zagreb

PJZ

Praistorija jugoslavenskih zemalja, Sarajevo

Popis literature navodi se abecedno i kronološki.

Navode se prezime autora i godina izdanja, a zatim u novom retku potpuni podatci: inicijal imena autora i prezime autora, naslov članka ili knjige (*kurzivom*), podatci o časopisu, mjesto i godina izdanja, kod članaka u časopisu, knjizi ili zborniku navode se stranice pojedinog članka. Izdavač se ne navodi. Uvijek se navodi izvorno ime mesta izdanja: Wien (ne Beč). Kraćenje naziva časopisa treba izbjegavati. Kratiti nazive samo onih časopisa koji se u popisu literature javljaju učestalo.

Sažetak slijedi iza popisa literature, od jedne do tri kartice teksta s ključnim riječima. Sažetak se prevodi na engleski jezik, a ako je osnovni tekst na engleskome jeziku, sažetak će biti preveden na hrvatski jezik. Autor može poslati već preveden sažetak i na drugom jeziku (francuskom, njemačkom ili talijanskom). Piše se u istom proredu, fontu i veličini 12.

O prijevodima se brine uredništvo.

Primjeri citiranja literature ispod teksta i u popisu literature:

234

Knjiga:

Ispod teksta:

Kavurić, 1999, 89, sl. 103.

U popisu literature:

Kavurić 1999

Kavurić, L. *Hrvatski plakat do 1940.*, Zagreb 1999.

Knjiga s podnaslovom (dvotočka između naslova i podnaslova):

Vrdoljak 2006

Vrdoljak, M. B. *Plodovi ljubavi i žrtve: prinosi iz povijesti, kulture i arheologije*, Livno 2006.

Katalog izložbe (potrebno napomenuti katalog izložbe):

Ispod teksta:

Izložba suvremene hrvatske grafike, 2013, 39,

U popisu literature:

Izložba suvremene hrvatske grafike 2013

Izložba suvremene hrvatske grafike: Donacija zbirke Biškupić, katalog izložbe, Livno 2013.

Članak/poglavlje u knjizi ili zborniku:

Ispod teksta:

Petricoli, 1990, 17.

U popisu literature:

Petricoli 1990

Petricoli, I. *Od ranog kršćanstva do baroka*,

Sjaj zadarских riznica, Zagreb 1990, 15-28.

Članak u časopisu:

Kod časopisa s više serija obvezno se navodi o kojoj je seriji riječ.

Ispod teksta:

Šmalcelj, 2012, 134.

Schneider, 2002, 76.

U popisu literature:

Šmalcelj 2012

Šmalcelj, P. *Kulturni elementi na grobljima sjeverozapadne Bosne*, Starohrvatska prosvjeta, III. ser., 39, Split 2012, 131-170.

Schneider 2002

Schneider, S. *Senjski ljetni karneval*, Etnološka tribina 25, vol. 32, Zagreb 2002, 75-98.

Dva autora istoga prezimena (navesti inicijal imena):

J. Belošević, 1968, 35, sl. 8.

Autori s prezimenom od dviju ili više riječi (spojnica između prezimena):

Ispod teksta:

Rauter-Plančić, 2004, 54, sl. 125.

U popisu literature:

Rauter-Plančić 2004

Rauter-Plančić, B. *Juraj Plančić*, Zagreb 2004.

Dva ili više autora (zarez između):

Ispod teksta:

Cambi, Gamulin, Tonković, 1999, 90.

U popisu literature:

Cambi, Gamulin, Tonković 1990

Cambi, N., Gamulin, A., Tonković, S.

Starokršćanska bazilika u Zmijavcima, Split - Zmijavci 1999.

Više bibliografskih jedinica istog autora (odvaja se točkom sa zarezom, bez ponavljanja prezimena autora):

Mužić, 2008, 22; 2010, 269.

Više bibliografskih jedinica istoga autora s istom godinom izdanja (uz godine se dodaju mala slova abecede):

Ispod teksta:

Cambi, 2002, 121.

Cambi 2002a, 149.

U popisu literature:

Cambi 2002

Cambi, N. *Kiparstvo, Longae Salonae I*, Split 2002, 115-174.

Cambi 2002a

Cambi, N. O "bazilici bez krova" u *episkopalnom kompleksu u Saloni*, Zbornik Tomislava Marasovića, Split 2002, 144-152.

Dvije ili više bibliografskih jedinica (odvaja se točkom sa zarezom i treba ih poredati kronološki):
 Janković, 1984, 5; Matić, 1999, 3.

Citiranje bilješke:
 Čoralić, 2000, 139, bilj. 47.

Rad u tisku ili pripremi:
 Sinobad 2004
 Sinobad, M. *Starosna dob žena u vrijeme udaje. Primjer antičke Salone*, Opuscula archaeologica 29 (u tisku)

Navođenje referentne literature:
 Ispod teksta:
 Hrvatska enciklopedija 3, 2000, 109.
 U popisu literature:
 Hrvatska enciklopedija 2000
Hrvatska enciklopedija, 3, Zagreb 2000.

Novinski članak:
 Ispod teksta:
 Majnarić-Pandžić, 2012, 31.
 U popisu literature:
 Majnarić-Pandžić 2012
 Majnarić-Pandžić, N. *Brojna svjedočanstva iz ledenoga doba*, Vrijenac (Zagreb), 13. prosinca 2012., god. 20, br. 490-491, 31.

Novinski članak bez autora
 Ispod teksta:
Prvo mjesno povrće na prodaju, Jadranski dnevnik, br. 130, 1935, 4.
 U popisu literature:
 Jadranski dnevnik 1935
Prvo mjesno povrće na prodaju, Jadranski dnevnik, br. 130, god. II., Split, 4. VI. 1935, 4.

Elektronički izvori:
<http://www.ffzg.hr/arheo/congress> (navesti nadnevak zadnje provjere)

Pristup knjigama i časopisima preko web-stranice:
 Ispod teksta:
 Bender-Jorgensen, 1992, 141.
 U popisu literature:
 Bender-Jorgensen, 1992

Bender-Jorgensen, L. *North European Textiles until AD. 1000*, Aarhus 1992, https://www.academia.edu/564172/North_European_textiles_until_AD_1000 (6. II. 2014.)

Izvori se navode sa svim pratećim podatcima (Arhiv..., kutija, mapa, svezak, inv. broj,...)

Slikovni prilozi (fotografije, crteži, karte, tablice) šalju se odvojeno od teksta, kao posebna datoteka. Moraju biti snimljeni u formatu *jpeg* ili *tif*. Minimalna rezolucija za crteže iznosi 600 dpi, za fotografije i karte 300 dpi. **Rukopisi sa slikovnim prilozima umetnutim u Wordovu datoteku ne** će se prihvati.

Podatci o prilozima (redni broj pod kojim se u tekstu spominju, legende, podatci o autorima) dostavljaju se posebno u Wordu na način:
 Sl. 1. Glagoljski rukopis (foto: Z. Alajbeg)
 Tabla 1. Perforirane trojagodne naušnice (crtež: Ž. Markov, 2006.)

Ako je slikovni prilog preuzet iz objavljene literature, navodi se njegova bibliografska jedinica:

Sl. 2. Opus incertum (Suić, 1976, 108)
 Ako se prikazani predmet čuva u nekoj ustanovi, navodi se ustanova, inv. br. i sl.
 Sl. 3. Molba za dobivanje oprosta (AFSG, Žup sp. 23-24, kut. 131/16)

Citiranje slikovnih priloga koji prate tekst:
 Na priloge u tekstu autor se poziva u zagradama na sljedeći način: slika (sl. 1), tabla (T. 3), tablica (tab. 1), kataloška jedinica (kat. br. 1), karta (karta 3).

Kada autor ukazuje na više detalja istoga priloga: (kat. br. 3, T. 1, 3).

Kada se autor poziva na više predmeta s više priloga odvaja se točkom sa zarezom: (T. 1, 2-5; T. 2, 7).

Napomena: Molimo autore da izbjegavaju uredničke zahvate u tekstu: bez stilova i oblikovanja, različitih fontova, bez uvlaka (ne koristiti tipku *Tab*), paginacije, i sl.

Unaprijed zahvaljujemo na suradnji!

